

Jesaja zag zijn heerlijkheid

Een Bijbeltheologisch onderzoek naar
het $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -concept in Joh. 12:41.

Jehan©

Johan Speksnijder

*Ik zal mediteren en vertellen over
de luisterrijke heerlijkheid van uw majesteit
en uw verwonderingwekkende woorden en daden
[...]
en uw grootheid zal ik bekendmaken*

Psalm 145:5 en 6b¹

¹ Eigen vertaling van Ps. 145:5, 6b MT - וְהַדְרִי כְבוֹד הַוָּדָד וְדִבְרֵי נִפְלְאוֹתֶיךָ אֲשִׁיחָה [...] (וַיְגַדְלֶתְךָ) אֲסַפְרֶנָּה -

Jesaja zag zijn heerlijkheid

**Een Bijbeltheologisch onderzoek naar
het δόξα-concept in Joh. 12:41.**

Masterthesis aangeboden aan:
Dr. J.L.H. Krans & Dr. M.C.A. Korpel
Protestant Theologische Universiteit

Als onderdeel van de cursus:
MASTERTHESIS A-MPDF2B9

Door Johan Speksnijder
St.nr. 1100343
Datum 4 Oktober 2019

Voorwoord

In 2011 ben ik begonnen met de masteropleiding gemeentepredikant aan de PThU. Vanwege een zware burnout heb ik langer over de studie gedaan dan gehoopt. Nu, ruim acht jaar later, ben ik met het afronden van deze scriptie aan het eind gekomen van deze masterstudie. Ik ben blij dat ik hiermee de intensieve opleiding tot gemeentepredikant af kan ronden en mij kan richten op dat wat mijn hart heeft: jongeren en ouderen vertellen over Gods heerlijkheid in Jezus. Deze studie heb ik niet kunnen doen zonder de hulp en steun van veel mensen uit mijn directe omgeving. Ik dank jullie (en de HEERE God!) voor jullie liefde, aanwezigheid in mijn leven, gebeden, steun en hulp in welke vorm dan ook. Daardoor waren Carline en ik in staat te werken aan ons herstel en onze studie, en konden we samen of met jullie geregeld even bijkomen van de zware klus die het studeren voor ons was. Dit betekende heel veel voor Carline en mij. Daar zijn we je/jullie heel, heel dankbaar voor.

Deze scriptie is het product van een lange periode van studeren en hard werken. In deze periode heb ik veel geleerd over hoe in de Bijbel gesproken wordt over de heerlijkheid van God en van Jezus. Het bestuderen van Bijbelteksten, commentaren en relevante studies m.b.t. deze heerlijkheid en m.b.t. het gebruik van OT-teksten in het NT was leerzaam, interessant en verrijkend. Ook de feedback van mijn begeleiders was leerzaam en behulpzaam. Zij hebben mij geholpen de belangrijkste kwesties m.b.t. Joh. 12:41 en het motief heerlijkheid op te diepen uit het studiemateriaal dat voor handen was, en om deze vraagstukken nauwkeurig te onderzoeken en uit te werken. Ik dank Jan Krans en Marjo Korpel dan ook hartelijk voor hun begeleiding. Daarnaast dank ik ook Elise en Wouter voor het meelesen en het verbeteren van spelling en grammatica. Dank dat jullie de tijd wilden nemen dit te doen.

Vooraf dank ik mijn Heer Jezus Christus, die mij liefheeft. Als Hij mijn ogen niet had geopend was ik nog steeds geestelijk blind geweest, had ik Zijn en Gods heerlijkheid nooit gezien en ook geen diepe en allesovertreffende vreugde in Hem (kunnen) ervaren. Hij heeft mij laten ontdekken dat ik genoeg heb aan Zijn liefde en genade (aan Hemzelf!) en dat zijn kracht in mijn zwakheid volbracht wordt. Daarom: alle dank, lof en eer aan God.

Johan Speksnijder
september 2019

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	3
Inhoudsopgave.....	4
Lijst met afkortingen.....	6
1. Inleiding.....	7
1.1 Probleemstelling.....	7
1.2 Status van het onderzoek.....	7
1.3 Verantwoording	11
1.3.1 Gebruikte benadering.....	12
1.3.2 Opzet en werkwijze.....	13
2. Jesaja zag Jezus' heerlijkheid	14
2.1 Inleiding.....	14
2.2 Vertaling van Joh. 12:37-43 en tekstkritiek.....	14
2.3 Exegese Joh. 12:37-43.....	16
2.3.1 Genre	16
2.3.2 Structuur.....	17
2.3.3 Uitleg Joh. 12:37-43.....	18
2.4 Tekstvergelijking.....	25
2.4.1 Woordelijke tekstvergelijking: Joh. 12:38 en Jes. 53:1 (LXX, MT en Tg.)....	26
2.4.2 Woordelijke tekstvergelijking: Joh. 12:40 en Jes. 6:10 (LXX, MT en Tg.)....	27
2.4.3 Vergelijking van motieven: Joh. 12:37-41 en Jes. 6 en 53 (LXX, MT en Tg.)29	
2.5 Conclusie	33
3. Johannes' schriftgebruik en (her)interpretatie.....	35
3.1 Inleiding.....	35
3.2 Δόξα-duiding en de Targums.....	35
3.2.1 Δόξα-duiding en Tg. Jes.....	35
3.2.2 Δόξα-duiding en Joh. 1:14.....	37
3.3 Δόξα-openbaring in het Johannesevangelie.....	38
3.3.1 De betekenissen van δόξα.....	38
3.3.2 Δόξα-openbaring in de proloog.....	39
3.3.3 Δόξα-openbaring en Jezus' publieke optreden (Joh. 2-12).....	41
3.3.4 Hemelse δόξα (Joh. 17).....	42
3.4 Exegesetechnieken en interpretatiemethoden.....	42
3.4.1 Verwijzen naar teksten uit het OT.....	43
3.4.2 Waarom Johannes OT teksten opvoert.....	44
3.4.3 Christologische duiding.....	46
3.4.4 Tekstverwijzingen en hun directe context.....	46
3.4.5 Letterlijke uitleg.....	47
3.4.6 Analogie.....	48
3.4.7 Typologie.....	49
3.4.8 Profetie.....	49
3.4.9 Symbolische uitleg.....	51
3.4.10 Gebruikte methode(n)	51
3.5 Interpretatie en/of herinterpretatie?	52
3.5.1 Vergelijking tussen Jes. 52-53 en Joh. 12:41.....	52
3.5.2 Vergelijking tussen Jes. 6 en Joh. 12:41.....	53
3.5.3 Conclusie.....	55

4. Zijn heerlijkheid gezien.....	57
4.1 Inleiding.....	57
4.2 Argumentatie.....	57
4.3 Johannes' δόξα-concept in Joh. 12:41.....	58
4.4 Evaluatie.....	63
Bijlage 1 – Jes. 52:13-14 vertaald en vergeleken.....	64
Bijlage 2 – Jes. 53:1-3 vertaald en vergeleken.....	65
Bijlage 3 – Jes. 6:1, 3 en 5 vertaald en vergeleken.....	66
Bijlage 4 – Jes. 6:10 vertaald en vergeleken.....	67
Bibliografie.....	68
Geraadpleegde websites.....	77

Lijst met afkortingen

Ex.	Exodus
Ez.	Ezechiël
Dan.	Daniël
Deut.	Deuteronomium
Gen.	Genesis
GNTD	Good News Translation (Amerikaanse Bijbelvertaling)
HSV	Herziene Statenvertaling
Jes.	Jesaja
Joh.	Johannes
KJVA	King James Version with Apocrypha (Engelse Bijbelvertaling)
Kon.	Koningen
Kron.	Kronieken
Lev.	Leviticus
LXX	De Septuaginta (de voor-christelijke Griekse versie van het Oude Testament)
MT	Masoretische Tekst (de standaard Hebreeuwse tekst van het Oude Testament)
NABRE	New American Bible Revised Edition (Amerikaanse Bijbelvertaling)
NB	Naardense Bijbelvertaling
NBG51	Bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951
NBV	Nieuwe Bijbel Vertaling
NIDOTTE	New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis
NIV	New International Version (Engelse Bijbelvertaling)
NRSV	New Revised Standard Version (Engelse Bijbelvertaling)
NT	Het Nieuwe Testament
Num.	Numeri
Open.	Openbaring van Johannes
OT	Het Oude Testament
Ps.	Psalmen
SV	Staten Vertaling
TDOT	Theological Dictionary of the Old Testament
THAT	Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament
TWNT	Theologische Wörterbuch zum Neuen Testament
Tg.	Targum (Aramese parafrase van het Oude Testament)
Tg. Jes.	Targum Jonathan Ben Uziel op het boek Jesaja
WV95	Willibrord Vertaling 1995

1. Inleiding

1.1 Probleemstelling

In deze studie ligt de focus op het woord ‘heerlijkheid’ en het motief heerlijkheid van God. Dit motief is in het Hebreeuwse OT verbonden aan de frase יהוה קָבוֹד en in de LXX en het NT aan het Griekse woord δόξα dat vaak verbonden is met de woorden ‘God’, ‘Heer’ of ‘koning’. Het motief heerlijkheid speelt een belangrijke rol in de Pentateuch (vooral in Ex.-Deut.), in de historische boeken (vooral in 1 Kon. en 1-2 Kron.), in de profeten (vooral in Jes. en Ez.) en in de Psalmen. Uit het tekstmateriaal dat gevonden is bij Qumran blijkt dat dit motief ook een belangrijke rol speelde in de intertestamentaire periode. Het is dan ook niet vreemd dat dit motief in meerdere Bijbelboeken van het Nieuwe Testament prominent aanwezig is. Dit geldt zeker voor het Johannesevangelie zo blijkt uit het veelvuldig gebruik van het woord δόξα (of een afgeleide vorm). In de meeste gevallen dat δόξα of een afgeleide vorm door Johannes gebruikt is, wordt dit betrokken op de Vader of de Zoon. Daarbij verwijst² Johannes naar tekstgedeelten uit de Pentateuch en het boek Jesaja waarin manifestaties van Gods heerlijkheid staan beschreven. Een duidelijk voorbeeld van zo’n verwijzing is de perikoop Joh. 12:41. In dit tekstgedeelte wordt het spreken over Jezus’ geopenbaarde heerlijkheid verbonden aan Jes. 6 en 52-53. Johannes stelt in Joh. 12:41 dat Jesaja toen Jezus(!) δόξα heeft gezien en over hem heeft gesproken. Dit is een opmerkelijke uitspraak die ik het waard vind om onderzocht te worden. In mijn onderzoek zal de volgende vraag leidend zijn:

*op welke wijze is het spreken over JHWH’s heerlijkheid in Jes. 6 (en 52-53)
opgenomen en verwerkt in Joh. 12:41,
en met welk mogelijk doel heeft de auteur dit gedaan?*

Het gaat hierbij om een Bijbeltheologisch onderzoek naar de betekenis van het woord δόξα (in het bijzonder in Joh. 12:41), om een exegetisch en hermeneutisch onderzoek naar Joh. 12:41 en het (her)interpreteren van Jes. 6 (en 52-53) door de auteur van het Johannesevangelie.³

1.2 Status van het onderzoek

Johannes verbindt het spreken over Jezus’ δόξα in Joh. 12:41 met het motief heerlijkheid uit Jesaja. Daarmee roept Johannes woorden en beelden op uit het OT die samenhangen met het bijbeltheologische concept van Gods heerlijkheid en betreft deze op Jezus. De wijze waarop

² Wanneer ik in deze studie spreek over een ‘verwijzing’ bedoel ik dat een auteur één of meerdere woorden gebruikt heeft om bij de lezer woorden, beelden en motieven uit een ander tekstgedeelte op te roepen en meestal ook de betekenis van deze woorden, beelden en motieven in hun oorspronkelijke context (vgl. Sumney, “Form and Function of References”, p. 188). In het spreken over verwijzingen naar tekstgedeelten gebruik ik de literaire stijlfiguren het citaat, de allusie en de echo. In de literatuur worden daar verschillen definities van gegeven (zie Beale, “Colossians”, p. 841; Porter, *Hearing the OT*, p. 12). Daarom geef ik mijn definities. Met *citaat* bedoel ik dat een zin of frase grote woordelijk overeenkomsten vertoont met de originele tekst uit het OT. Onderscheidt kan gemaakt worden tussen een *formeel citaat* waarbij het citaat wordt ingeleid met een bepaalde formule en een *informeel citaat* waarbij een inleidende formule ontbreekt. Met *allusie* bedoel ik dat een tekst of tekstgedeelte één of meerdere woorden, beelden, motieven en/of concepten bevat die overeenkomen met en te herleiden zijn naar een ouder tekstgedeelte waar de auteur impliciet maar doelbewust naar verwijst. Daarmee doet de schrijver een onuitgesproken beroep op een literaire, culture en religieuze achtergrond die hij deelt met de eerste hoorders en lezers. Met *echo* bedoel ik dat bepaalde woorden, beelden, motieven en/of concepten overeenkomsten vertonen met een oudere tekst maar waarbij het lijkt dat een auteur niet bewust naar de oudere tekst verwijst. Een echo is dan ook vager dan een allusie en kan het gevolg zijn van het leven in de taal van de Schrift waardoor de auteur deze taal onbewust gebruikt heeft (vgl. Beetham, *Echoes of Scripture*, pp. 15-18, 20-21; Sumney, “Form and Function of References”, pp. 188-189).

³ Omwille van de beperkte hoeveelheid beschikbare studietijd heb ik het onderzoek moeten begrenzen. Dat is de reden dat in dit onderzoek vooral naar Joh. 12:37-43, Jes. 6 en 52-53, het woord δόξα en het motief heerlijkheid gekeken wordt en niet bijvoorbeeld naar het aan δόξα verwante woord δοξάζω.

Johannes dit gedaan heeft in zijn evangeliebeschrijving is veelvuldig onderzocht. Hieronder volgt een korte uiteenzetting van een aantal recentere studies waarin besproken wordt hoe hij het motief en concept van Gods heerlijkheid in Joh. 12:41 heeft opgevoerd en op Jezus toepast.

Ik heb de oudere Bijbeltheologische werken van Von Gall (1900), Stein (1939) en de recente studies van Chibici-Revneanu (2007) en Wagner (2012) bestudeerd om te zien hoe volgens hen het begrip ‘heerlijkheid’ in de verschillende boeken van het OT gebruikt en geduid is. In deze studies is veel aandacht besteed aan semantisch onderzoek en de verschillen tussen Bijbelboeken. Deze studies zijn van belang omdat Johannes verwijst naar manifestaties van de heerlijkheid van God in Jesaja en de Pentateuch. De Bijbeltheologische studies van Chibici-Revneanu (2007), Köstenberger (2010) en Bauckham (2015) heb ik bestudeerd om te kijken hoe zij het begrip en motief heerlijkheid in Johannes (en vooral in Joh. 12) geduid hebben en op grond waarvan. Daarnaast heb ik artikelen van Evans (1989), Menken (1996), Reim (2001), Williams (2005 en 2006), Ronning (2007), Köstenberger (2007), Scacewater (2013) en Lett (2016) de commentaren van Beasley-Murray (1987), Carson (1992), Michaels (2010) en Zumstein (2016) bestudeerd om te kijken hoe zij de samenhang van Joh. 12:37-41 verklaren en tot welke interpretatie van het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in Joh. 12:41 dit leidt.

De benaderingen die gebruikt zijn bij het duiden van Joh. 12:41 lopen uiteen. In de studies van Menken (1996) en Reim (2001) ligt de nadruk op het onderzoek naar mogelijk gebruikte bronnen (de Semeia-bron of een bron waarin Jes. 6:10 en 53:1 bij elkaar stonden (Reim))⁴ door de auteur van het Johannesevangelie (bronnenkritiek) en de mate en het doel van de bewerking van deze bronnen (redactiekritiek). Zij hanteren dus een diachrone benadering. In de studies van Beasley-Murray (1987), Evans (1989), Carson (1992), Williams (2005 en 2006), Ronning (2007), Köstenberger (2007, 2010), Michaels (2010), Scacewater (2013), Lett (2016) en Zumstein (2016) ligt de nadruk op taalkundig onderzoek, literair onderzoek en vergelijking met contemporaine geschriften (o.a. de LXX en de Targum). Intertekstualiteit speelt bij hen een grote rol. In de meer recente studies ligt de nadruk op deze synchrone benadering.⁵ Daarbij worden voor de auteurs relevante inzichten die vanuit diachrone benaderingen (zoals redactie-, traditie- en vormkritiek) zijn opgedaan meegenomen.⁶

Uit de analyse van deze recente studies blijkt dat een aantal kwesties bepalend zijn voor de interpretatie van het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in Joh. 12:41. Over één kwestie zijn alle geleerden het eens. In alle studies concludeert men dat Johannes Jes. 6 en 52-53 christologisch heeft geduid. M.b.t. andere kwesties lopen de meningen uiteen.

Eén van deze kwesties betreft de vraag welke tekst(en) of tekstdedeelte(n) uit Jesaja geleerden gebruikt hebben voor het interpreteren van de frase ‘hij zag zijn heerlijkheid’ in Joh. 12:41. De huidige consensus onder geleerden is dat in Joh. 12:41 verwezen wordt naar de citaten in Jes. 6 en 52-53. Velen menen dat Johannes deze citaten vanuit het exegeseprincipe *gezerah shawah* aan elkaar gekoppeld heeft.⁷ Op basis daarvan interpreteren de meeste geleerden het

⁴ Reim, “Wie der Evangelist”, pp. 35, 45.

⁵ Dit is volgens Zumstein een gevolg van de inbreng van de literaire kritiek. Daarmee is aangetoond dat Bijbelboeken een literaire eenheid vormen en specifieke literaire en stylistische kenmerken hebben. Lastige tekstuele bijzonderheden en wendingen kunnen verklaard worden als een literaire techniek i.p.v. een oudere bron. Dit maakt het moeilijk (zo goed als onmogelijk) om literaire lagen op te sporen en/of te komen tot een gedetailleerde reconstructie van mogelijk gebruikte bronnen. Zumstein meent dat slechts de sporen van oudere bronnen aangewezen kunnen worden (zie Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 42-43).

⁶ Ik noem daarom hier de studie van Köstenberger (2005). Deze studie is interessant vanwege zijn analyse van de *sitz im leben* van Johannes (vormkritiek). Hij stelt dat de verwoesting van de tempel in 70 A.D. een belangrijke rol speelde in de compositie van het Johannesevangelie. Dit is interessant vanwege de verwijzing naar Jes. 6 in Joh. 12:41 en de vermelding van de tempel in Jes. 6:1-7.

⁷ De overeenkomsten tussen begrippen en motieven in Jes. 6 en 52-53 MT en LXX wijzen in deze richting (vgl. Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 53-54; Carson, *John*, p. 450; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 193, 194, 196, 197; Michaels, *Gospel of John*, pp. 710-711; Lett, “Divine Identity”, pp. 159, 169-170, 172; Reim, “Wie der

spreken over ‘zijn heerlijkheid’ in Joh. 12:41 daarom vanuit Jes. 6 en 52-53. Enkele geleerden duiden ‘zijn heerlijkheid’ in hun studie echter alleen vanuit Jes. 6 en nemen Jes. 52-53 niet mee in hun argumentatie (Beasley-Murray, Menken, Ronning). Afhankelijk van welke teksten uit Johannes wel/niet worden meegenomen in de argumentatie kan dit vanwege Jes. 6 gemakkelijk tot de gedachte leiden dat Johannes slechts spreekt over hemelse heerlijkheid. Daaruit wordt dan de conclusie getrokken dat Johannes in Joh. 12:41 bedoelt dat Jesaja de pre-existente heerlijkheid van de Zoon gezien heeft (Beasley-Murray, Menken).⁸ In studies waarin Jes. 52-53 wel is meegenomen in de argumentatie is geprobeerd ‘heerlijkheid’ ook te duiden vanuit Johannes’ beschrijving van de openbaring van Jezus’ heerlijkheid op aarde en de voorzegging daarvan in Jes. 52-53. Bepalend daarbij is of Jes. 52-53 als directe profetie/voorzegging (o.a. Bauckham, Evans, Köstenberger, Scacewater)⁹ of op basis van Ben Sira 48:23-25 ook als een visioen (waarbij Jesaja iets van Jezus’ persoon en werken in de toekomst gezien zou hebben) wordt opgevat (Williams).¹⁰ Het gaat hier om het verschil tussen het *gezien* en/of *voorzien* hebben van Jezus’ aardse heerlijkheid.

Een andere kwestie die van belang is voor mijn onderzoek betreft de vraag welke teksttraditie (MT, LXX en/of Targum) en daaruit voortvloeiende theologische concepten door geleerden gebruikt zijn voor het duiden van het begrip ‘heerlijkheid’ in Joh. 12:41. In de meeste studies wordt verwezen naar en geargumenteed vanuit theologische concepten zoals vastgelegd in Tg. Jes. 6 (o.a. Carson, Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Menken, Reim, Ronning). Daarbij wijst men op de mogelijke overeenkomst tussen het zien van heerlijkheid in Joh. 12:41 en Tg. Jes. 6:1,5 (Carson, Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Menken, Reim, Ronning).¹¹ Velen wijzen daarbij ook op de mogelijke verwijzingen naar de concepten *shekinah* en *memra* in Joh. 1:14 (o.a. Brown, Carson, Evans, Köstenberger, Ronning, Reim).¹² De wijze waarop de concepten *shekinah*, *heerlijkheid* en *memra* in de Targum is uitgewerkt is bij velen bepalend voor hoe ‘heerlijkheid’ in Joh. 12:41 geduid wordt. Heerlijkheid wordt dan opgevat als een pre-existent en anti-antropomorf Joods concept en daaruit trekken velen de conclusie dat Johannes bedoelt dat Jesaja Jezus’ pre-existente heerlijkheid of een bepaalde modus van zijn pre-existentie (vergelijkbaar met het concept *memra* in de Targum) gezien heeft (Chibici-Revneanu, Evans, Menken, Reim, Ronning).¹³ Uitzondering hierop is Köstenberger die meent dat Johannes bedoelt dat Jesaja met Gods heerlijkheid Jezus’ heerlijkheid zag en deze heerlijkheid zou Jezus later openbaren.¹⁴

Evangelist”, pp. 34-35, 44-45; Scacewater, “Predictive Nature”, pp. 130-131, 135-136, 139, 142-143; Williams, “Isaiah in John”, pp. 3, 112; Williams, “Testimony”, pp. 116-117, 121-122).

⁸ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 217; Menken, *OT Quotations*, pp. 119-120. Omdat Ronning Joh. 1:14 een belangrijke plaats toekent in zijn argumentatie komt hij tot een andere conclusie (zie Ronning, “Targum of Isaiah”, p. 268).

⁹ Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 53-54; Evans, *To See*, p. 133; Köstenberger, “The glory of God”, pp. 110-111, 113, 116, 118-119, 125; Köstenberger, “John”, p. 483; Scacewater, “Predictive Nature”, pp. 140-142; Williams, “Isaiah in John”, pp. 3, 112; Williams, “Testimony”, p. 116.

¹⁰ Williams, “Isaiah in John”, pp. 3, 112; Williams, “Testimony”, p. 116.

¹¹ Zie Carson, *John*, pp. 449-450; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196, 197; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Köstenberger “John”, p. 483; Menken, *OT Quotations*, pp. 119-120; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 259-260 (zie ook p. 259. n. 31.); Reim, “Wie der Evangelist”, pp. 34-35, 45.

¹² Zie Brown, *John*, pp. 33-34, 487; Carson, *John*, pp. 449-450; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Köstenberger, “John”, p. 483; Köstenberger, “The glory of God”, pp. 111-112, 115-117; Reim, “Wie der Evangelist”, pp. 34-35, 45; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 259-260, 268, 275, 278. De studie van Ronning (Ronning, “Targum of Isaiah”, 2007) is er zelfs geheel op gericht om aan te tonen dat Johannes afhankelijk is geweest van een voorloper van Tg. Jes.

¹³ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196, 197; Evans, *To See and not perceive*, p. 133; Menken, *OT Quotations*, pp. 119-120; Reim, “Wie der Evangelist”, p. 44, n. 36; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 262, 268. Vgl. Carson die beide opties noemt (Carson, *John*, p. 450).

¹⁴ Köstenberger komt hiertoe vanuit de notie dat niemand God direct kan zien (zie Köstenberger, “John”, p. 483).

Anderen duiden Joh. 12:41 primair vanuit Jes. 6 en 52-53 MT en LXX (Beasley-Murray, Michaels, Lett, Williams, Zumstein). Zij doen dit op basis van hun conclusie dat Johannes in Joh. 12:41 verwijst naar Jes. 6 en 52-53 dat hij vanuit de MT en vooral de LXX heeft opgevoerd in Joh. 12:38-40 en/of omdat in Jes. 6:1 LXX het woord ‘heerlijkheid’ voorkomt.¹⁵ Een aantal dingen vallen mij hierbij op. In de eerste plaats dat veel geleerden Joh. 12:41 interpreteren vanuit Tg. Jes. 6, terwijl de consensus onder geleerden is dat de citaten uit Jes. 6 en 52-53 door Johannes vanuit de MT en vooral de LXX zijn overgenomen, en ondanks de overeenkomsten tussen begrippen en motieven in Joh. 12 en Jes. 6 en 52-53 MT en LXX.¹⁶ In de tweede plaats dat sommige geleerden wel wijzen op de mogelijkheid dat Johannes met ‘hij zag zijn heerlijkheid’ verwijst naar Jes. 6:1 LXX – ‘zijn heerlijkheid vulde de tempel’ maar dat zij Joh. 12:41 toch interpreteren vanuit Tg. Jes. 6 en de wijze waarop concepten heerlijkheid, *shekinah* en *memra* worden uitgewerkt (Chibici-Revneanu, Ronning, Reim).¹⁷ In de derde plaats dat degenen die Joh. 12:41 interpreteren vanuit Jes. 6 LXX niet wijzen op de overeenkomst tussen ‘hij zag zijn heerlijkheid’ (Joh. 12:41) en ‘zijn heerlijkheid vulde de tempel’ (Jes. 6:1 LXX) en ook dat een bespreking van de Targums m.b.t. Joh. 12:41 bij hen ontbreekt.

In het verlengde hiervan speelt de vraag naar welke tekst/tekstgedeelte(n) uit Jes. 6 Johannes met de frase ‘hij zag zijn heerlijkheid’ in Joh. 12:41 vermoedelijk verwijst. De meningen lopen hier sterk uiteen. Van degenen die uitgaan van een verwijzing naar (concepten uit) Tg. Jes. 6 concluderen de meesten dat Johannes verwijst naar Tg. Jes. 6:1 – ‘ik zag de heerlijkheid van de Heer op de troon zitten’ en naar Tg. Jes. 6:5 – ‘de heerlijkheid van de *shekinah* van de koning’ (Menken, Reim, Ronning).¹⁸ Uitzondering hierop is Chibici-Revneanu die ook deze optie noemt maar als enige concludeert dat Johannes verwijst naar ‘zijn heerlijkheid vulde de tempel’ (Jes. 6:1 LXX).¹⁹ Allen stellen echter dat Jesaja niet God zelf zag maar slechts zijn heerlijkheid.²⁰ Van degenen die uitgaan van een verwijzing naar Jes. 6:1 LXX menen sommigen dat Johannes verwijst naar de frase ‘ik zag de Heer zitten op de troon’ en daaruit concluderen zij dat Johannes bedoelt dat Jesaja de pre-existente Jezus heeft gezien en horen spreken (Bauckham, Michaels).²¹ Zumstein meent dat Johannes verwijst naar de frase ‘ik zag de Heer zitten op de troon...en zijn heerlijkheid’ en hij trekt dan de conclusie dat Jesaja Gods heerlijkheid gezien heeft en dat Jezus deze heerlijkheid later geopenbaard heeft op aarde.²² Lett meent dat Johannes verwijst naar de frase ‘ik zag de Heer zitten op de troon [...] en zijn heerlijkheid vulde de tempel’. Hij concludeert daaruit dat Johannes daarmee zegt dat Jezus de heilige Heer is die op de troon zit in zijn hemelse tempel.²³

Uit de analyse van de genoemde studies blijkt verder dat van belang is welke tekstgedeelten uit Johannes geleerden nog meer gebruikt hebben voor het duiden van Joh. 12:41. Vooral Joh.

¹⁵ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. lx-lxi, 216-219; Michaels, *Gospel of John*, pp. 710-711; Lett, “Divine Identity”, pp. 159, 169-170, 172; Williams, “Testimony”, pp. 117, 121-122; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 49-52, 464-469.

¹⁶ Menken en Köstenberger wijzen op het gegeven dat Johannes zijn citaten vooral baseert op de LXX (Menken, *OT Quotations*, pp. 15, 112, 120-121, 205, 209; Köstenberger, “John”, pp. 417-418).

¹⁷ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196, 197; Reim, “Wie der Evangelist”, p. 35; Ronning, “Targum of Isaiah”, p. 260. Reim en Ronning stellen namelijk dat in Jes. 6 LXX hetzelfde concept heerlijkheid wordt gecommuniceerd als in Tg. Jes. 6 (zie Reim, “Wie der Evangelist”, p. 35; Ronning, “Targum of Isaiah”, p. 260).

¹⁸ Zie Menken, *OT Quotations*, p. 119; Reim, “Wie der Evangelist”, p. 34; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 259-260. Vgl. Carson die deze opties ook noemt in zijn commentaar (zie Carson, *John*, pp. 449-450).

¹⁹ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196, 197.

²⁰ O.a. Joh. 1:18 speelt daarbij een belangrijk rol.

²¹ Zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 53-54; Michaels, *Gospel of John*, p. 710. Vgl. Menken en Reim die dezelfde conclusies trekken. Menken op basis van zijn bespreking van Jes. 6 LXX (zie Menken, *OT Quotations*, pp. 119-120). Reim op basis van zijn bespreking van Tg. Jes. 6 (zie Reim, “Wie der Evangelist”, p. 34).

²² Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 466-467, 469.

²³ Zie Lett, “Divine Identity”, pp. 159, 169-170, 172.

1:14 wordt veelvuldig betrokken op de interpretatie van ‘heerlijkheid’ in Joh. 12:41 (Brown, Carson, Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Ronning, Reim, Williams).²⁴ Ook hier is bepalend voor het duiden van δόξα in Joh. 12:41 of het (al dan niet vanwege Joh. 1:14) geïnterpreteerd wordt vanuit concepten uit de Tg. of vanuit een ander theologisch concept. Sommigen interpreteren Joh. 12:41 (ook) vanuit teksten waar gesteld wordt dat geen mens God kan zien (Joh. 1:18, 5:37 en 6:45-46) en zij trekken daaruit de conclusie dat Johannes bedoelt dat Jesaja niet God zelf gezien heeft maar Gods en/of Jezus’ heerlijkheid (o.a. Köstenberger, Menken, Lett, Williams).²⁵ Zij kennen ook veel gewicht toe aan Joh. 8:56-58 waar (net als in Ben Sirach 48:23-25) de indruk gewekt wordt dat sommige profeten toekomstige verborgen dingen hebben gezien en concluderen dat Jesaja iets van Jezus’ toekomstige openbaring van heerlijkheid gezien kan hebben (Köstenberger, Menken, Williams).²⁶ Anderen betrekken teksten waar Johannes stelt dat Jezus zien betekent dat men God gezien heeft (bv. Joh. 12:44-45) op de interpretatie van Joh. 12:41 en trekken daaruit de conclusie dat Jezus’ en Gods heerlijkheid identiek zijn (Carson, Zumstein).²⁷ Weer anderen duiden Joh. 12:41 (ook) vanuit Joh. 17:5 waar gesproken wordt over Jezus’ pre-existente heerlijkheid en concluderen dat Johannes in Joh. 12:41 spreekt over het zien van Jezus’ pre-existente heerlijkheid (Chibici-Revneanu, Menken, Reim).²⁸

Uit de bovenstaande analyse blijkt hoe bepalend het is vanuit welke tekstgedeelten en teksttraditie(s) (MT, LXX en/of Tg.) geredeneerd en geargumenteed wordt m.b.t. de frase ‘hij zag zijn heerlijkheid’ in Joh. 12:41. Ook hangt veel af van hoe Johannes Jes. 6 en 52-53 volgens geleerden zou hebben gelezen en geïnterpreteerd. Verder is zeer belangrijk welke tekstgedeelten uit Johannes betrokken worden bij de interpretatie van Joh. 12:41. Keuzes die daarbij gemaakt zijn/worden bepalen hoe δόξα in Joh. 12:41 geïnterpreteerd wordt en welke conclusies getrokken worden m.b.t. het δόξα-concept dat Johannes communiceert. Daarom heb ik mij in mijn onderzoek gericht op de hierboven genoemde vraagstukken. De resultaten van dit onderzoek staan vermeld in deze masterscriptie.

1.3 Verantwoording

De keuze voor het onderzoeken van het begrip en motief heerlijkheid in Joh. 12:41 komt voort uit persoonlijke en theologische interesse. Er is een theologische nieuwsgierigheid naar wat Bijbeltheologisch gezegd kan worden over Gods heerlijkheid. Vanwege de beperkte beschikbare studietijd en het gegeven dat er verschillende goede onderzoeken gepubliceerd zijn over Gods heerlijkheid in OT en NT heb ik ervoor gekozen mij te richten op één tekstgedeelte uit het NT. Het heeft mijn theologische interesse uit te zoeken hoe het spreken over Gods heerlijkheid uit het OT gebruikt is in het NT. Aangezien het woord δόξα het meest voorkomt in het Johannesevangelie en vanwege de expliciete claim in Joh. 12:41 dat Jesaja in zijn visioen Jezus’ heerlijkheid gezien heeft, richt ik mij in dit onderzoek op de perikoop Joh. 12:37-43 en Joh. 12:41 in het bijzonder.

De persoonlijke interesse voor dit onderwerp is bij mij gewekt door preken en boeken over Gods heerlijkheid. Hierdoor heb ik ontdekt dat het motief *heerlijkheid van God* in de Bijbel

²⁴ Zie Brown, *John*, pp. 33-34, 487; Carson, *John*, pp. 449-450; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 514; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Köstenberger, “The glory of God”, pp. 111-112, 115-117; Reim, “Wie der Evangelist”, pp. 34-35, 45; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 259-260, 268, 275, 278; Williams, “Isaiah in John”, p. 113; Williams, “Testimony”, p. 117, 121-122.

²⁵ Zie Köstenberger, “John”, p. 483; Menken, *OT quotations*, p. 118; Lett, “Divine Identity”, p. 170; Williams, “Isaiah in John”, pp. 3, 112; Williams, “Testimony”, p. 116.

²⁶ Zie Köstenberger, “John”, p. 483; Menken, *OT quotations*, p. 118, n. 119; Williams, “Isaiah in John”, pp. 3, 112; Williams, “Testimony”, p. 116.

²⁷ Zie Carson, *John*, pp. 449, 452; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 472.

²⁸ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 514; Menken, *OT quotations*, p. 118, n. 119; Reim, “Wie der Evangelist”, pp. 37, 39, 40, 43.

en in de Calvinistische traditie een belangrijke rol speelt. Het nadenken over dit motief heeft impact gehad op mijn theologische denken en op mijn geloofsbeleving. De heerlijkheid van God roept gedachten en beelden op van de *schoonheid, grootsheid, ontzagwekkendheid* van JHWH en van de *faam, lof en eer* die Hem toekomt. Dit kan verwondering en vreugde in mij omhoog brengen en/of mij aansporen God te loven en te aanbidden. Ik ben mij ervan bewust dat door deze persoonlijke betrokkenheid op het onderwerp het gevaar op de loer ligt dat onderzoeksresultaten worden beïnvloed. Daarom is het belangrijk wetenschappelijk kritisch te zijn en gepaste distantie in acht te nemen m.b.t. het onderzoek.

1.3.1 Gebruikte benadering

Met dit onderzoek wil ik een bijdrage leveren aan de theologische discussie m.b.t. Joh. 12:41 en het spreken over Jezus' heerlijkheid. Ik wil een bijdrage leveren aan het wetenschappelijke discours door recente visies en relevante argumenten die in internationale en Nederlandstalige studies worden vermeld met elkaar te vergelijken en beoordelen. Anders dan in de eerder genoemde onderzoeken zal ik in het onderzoek naar mogelijke gebruikte bronnen m.b.t. Joh. 12:41 veel waarde toekennen aan de tekstradities die gebruikt zijn bij het opstellen van de citaten in Joh. 12:38-40. Daarvoor heb ik drie redenen: 1) Johannes verwijst in Joh. 12:41 expliciet naar deze citaten, 2) Joh. 12:38, 40 en 41 zijn onderdeel van de perikoop Joh. 12:37-43 die een literaire eenheid is en 3) Johannes heeft Joodse en Griekse literaire technieken uit zijn tijd gekend en gebruikt bij het samenstellen van zijn evangelie en dit maakt het aannemelijk dat hij wist hoe hij naar bepaalde bronnen kon verwijzen om zijn theologische boodschap over te brengen. Daarom zal ik in mijn argumentatie resultaten uit het exegese- en bronnenonderzoek van Joh. 12:37-43 het primaat geven. Andere tekstgedeelten in het Johannesevangelie zijn ook van belang, maar ik wil voorkomen dat mijn onderzoek meer gestuurd wordt door deze teksten dan door de directe context waarin Joh. 12:41 staat.²⁹ Daarom zal ik anders dan in veel andere studies de LXX en (in mindere mate) de MT als uitgangspunt nemen voor de interpretatie van Joh. 12:41 en niet de Targum. Ik zal deze keuze in het onderzoek toelichten en beargumenteren. Tot slot zal ik een uitgebreidere beschrijving geven van het concept heerlijkheid dat in Joh. 12:41 gecommuniceerd wordt dan in de meeste andere studies gedaan is.³⁰

Ik gebruik in mijn onderzoek de literair-grammaticaal-historische methode. Ik hanteer een synchrone benadering, waarbij ik gebruikmaak van bepaalde literaire instrumenten die vanuit de literaire-kritiek worden aangereikt. Ik heb mij op de eindvorm van de ons overgeleverde teksten gericht en de betekenis van woorden en zinnen in hun directe context onderzocht. Daarbij heb ik aandacht besteed aan literaire kenmerken en aan de historisch-culturele achtergrond van de teksten met als doel deze teksten zo goed mogelijk te interpreteren.³¹ Hierin heb ik een op de auteur gerichte benadering gehanteerd om bij benadering te achterhalen wat een auteur met zijn tekst bedoelde te zeggen en hoe de eerste lezers en hoorders het hebben begrepen.³² In het onderzoek naar woordbetekenissen heb ik voor ogen gehouden dat woorden niet altijd dezelfde basisbetekenis hebben maar dat de betekenis van een woord wordt bepaald door de zin, context en situatie waarin het gebruikt wordt.

²⁹ Ik wil voorkomen dat het begrip en concept 'heerlijkheid' vooral geduid wordt vanuit Joh. 1:14 en de Tg.

³⁰ Uitzondering hierop is de studie van Chibici-Revnenau. Zij werkt het concept heerlijkheid uit door te spreken over verschillende aspecten die verbonden zijn aan dit concept. Ik zal haar hierin volgen.

³¹ Vgl. Beetham, *Echoes of Scripture*, p. 15, n. 18; Fee, *NT Exegesis*, pp. 1, 5.

³² Met deze 'auteur-oriented' benadering richt ik mij op het taalgebruik van de auteur in de overgeleverde tekst. Bij een op 'reader-oriented approach' richt men zich op het reconstrueren van de kennis die de eerste hoorders of lezers mogelijk zouden hebben gehad (zie Beetham, *Echoes of Scripture*, p. 13). Ik ben mij ervan bewust dat literaire kritiek vaak een op de lezer gerichte benadering veronderstelt en voorstaat (vanwege de gedachte dat de lezer betekenis verleent aan de tekst).

Vanuit de literaire kritiek is aangetoond dat opvallende tekstuele kwesties niet noodzakelijk duiden op het gebruik en/of de toevoeging van een (oudere) bron maar goed verklaard kunnen worden als een bewuste literaire en/of theologische keuze. Het gedetailleerd reconstrueren van mogelijk gebruikte bronnen beschouwen zij daarom als een onmogelijk zaak.³³ Daarom zie ik af van een diachrone benadering. Veel meer zal ik de mogelijke wisselwerking tussen de gebruikte citaten in hun oorspronkelijke context en de receptie in de eindtekst onderzoeken en in welk opzicht teksten door de auteur zijn geherinterpreteerd.³⁴

Vanwege de vele verwijzingen naar teksten en motieven uit het OT (Carson, Köstenberger), de accuraatheid van topografische gegevens en Joodse gebruiken (Carson) en de symboliek rondom de Joodse feesten en de tempeldienst (Köstenberger) ga ik in mijn onderzoek mee in de huidige consensus dat het evangelie een Joodse achtergrond heeft en gericht is aan Joden en Joodse christenen die leefden na de verwoesting van de tweede tempel.³⁵

1.3.2 Opzet en werkwijze

Mijn onderzoek bestrijkt de volgende onderzoeksgebieden: semantiek, Bijbelse theologie, exegese en hermeneutiek. Het semantisch onderzoek richt zich op woordstudie: de oorsprong en betekenissen van het woord $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in het Johannesevangelie en de LXX en דָּבָר in het OT achterhalen. Daarnaast heb ik d.m.v. literatuurstudie en concordantieonderzoek onderzocht welke rol het motief heerlijkheid speelt in het OT en vooral ook in Jesaja, om helder te krijgen op welke wijze over de heerlijkheid van God gesproken wordt in het OT en in Johannes. Verder heb ik exegetisch en hermeneutische onderzoek verricht naar Joh. 12:37-43 en Jes. 6 (en in mindere mate naar Jes. 52-53), met als doel te achterhalen wat Jesaja in/met Jes. 6 (en 52-53) zegt, hoe Johannes deze tekstgedeelten geïnterpreteerd heeft, met welk doel hij deze gedeelten in Joh. 12:37-43 heeft opgenomen en op Joh. 12:41 heeft betrokken en welk $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -concept Johannes in dit vers communiceert.

De resultaten van dit onderzoek zijn weergegeven in een drietal hoofdstukken. In hoofdstuk 2 ga ik eerst in op de plaats en betekenis van Joh. 12:41 in de ruimere context van het Johannesevangelie en in haar directe context: de perikoop Joh. 12:37-43. Daarna ga ik uitvoerig in op de vraag naar welke tekstgedeelten uit Jesaja Johannes verwijst m.b.t. ‘zijn heerlijkheid’ in Joh. 12:41 en welke tekst- en uitlegtraditie(s) (MT, LXX en/of Tg.) Johannes daarbij gebruikt heeft.

In hoofdstuk 3 beschrijf ik eerst hoe Johannes het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ geïdentificeert in zijn evangelie en vooral in Joh. 12:41. Vervolgens richt ik mij op de vraag hoe Johannes Jes. 6 en 53 op Jezus heeft kunnen betrekken en vooral hoe hij kan zeggen dat Jesaja Jezus’ heerlijkheid zag.

Tot slot geef ik in hoofdstuk 4 antwoord op de hoofdvraag. Eerst geef ik een samenvatting van de conclusies van mijn onderzoek en geef ik mijn argumentatielijnen weer (par. 4.2). Daarna zet ik uiteen welk $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -concept Johannes volgens mij gecommuniceerd heeft in Joh. 12:41 (par. 4.3). Tot slot evalueer ik kort mijn onderzoek en doe ik enkele aanbevelingen m.b.t. vervolgonderzoek (par. 4.4)

³³ Carson, *John*, pp. 45, 49; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 43.

³⁴ Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 44.

³⁵ Carson, *John*, pp. 59-60, 91-92; Köstenberger, “The destruction”, p. 215; Köstenberger “John”, pp. 415-421; Van der Watt, *Introduction*, pp. 141-143.

2. Jesaja zag Jezus' heerlijkheid

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet op welke wijze het woord *δόξα* gebruikt is in Joh. 12:41. Eerst ga ik in op de plaats en betekenis van Joh. 12:41 in de bredere context van het evangelie van Johannes en in haar directe context: de perikoop Joh. 12:37-43. In par. 2.2 geef ik een vertaling van deze perikoop en ga ik in op vertaalkwesties en tekstkritische kwesties. Daarna geef ik in par. 2.3 de resultaten weer van het exegetisch onderzoek naar Joh. 12:37-43. In par. 2.4 ga ik uitvoerig in op de vraag naar welke tekstgedeelten uit Jesaja Johannes mijns inziens verwijst in Joh. 12:41 en welke tekst- en uitlegtraditie(s) Johannes daarbij gebruikt heeft. Tot slot vat ik in par. 2.5 de resultaten uit deze paragrafen kort samen en trek ik een aantal conclusies die belangrijk zijn voor het duiden van *δόξα* in Joh. 12:41.

2.2 Vertaling van Joh. 12:37-43 en tekstkritiek

In het onderzoek staat Joh. 12:41 centraal. Daarom wordt eerst een vertaling van de perikoop Joh. 12:37-43 gegeven. De Griekse tekst wordt in NA27 als volgt weergegeven:

- 37 Τοσαῦτα δὲ αὐτοῦ σημεία πεποιηκότος ἔμπροσθεν αὐτῶν οὐκ ἐπίστευον³⁶ εἰς αὐτόν,
38 ἵνα ὁ λόγος Ἡσαΐου τοῦ προφήτου πληρωθῆ ὃν εἶπεν·
*κύριε, τίς ἐπίστευσεν τῇ ἀκοῇ ἡμῶν;
καὶ ὁ βραχίων κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη;*
39 διὰ τοῦτο οὐκ ἠδύναντο πιστεῦειν, ὅτι πάλιν εἶπεν Ἡσαΐας·
40 τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς
*καὶ ἐπώρωσεν³⁷ αὐτῶν τὴν καρδίαν,
ἵνα μὴ ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς
καὶ νοήσωσιν τῇ καρδίᾳ
καὶ στραφῶσιν, καὶ ἰάσομαι αὐτούς.*

³⁶ De lezing met de imperfectumvorm *ἐπίστευον* wordt o.a. ondersteund door de tekstgetuigen codex κ , A en B. O.a. tekstgetuige P⁶⁶ en een aantal minuskels hebben de aoristusvorm *ἐπίστευσαν*. Deze lezing wordt ook ondersteund door Eusebius. De Ind. Imperfectum heeft een duratief aspect en moet als een verleden tijd worden opgevat. De Ind. Aoristus die ook als een verleden tijd moet worden opgevat heeft een onbestemd aspect. Deze werkwoordsvorm wordt gebruikt om aan te geven dat iets is gerealiseerd (uitgevoerd of volbracht) zonder dat iets gezegd wordt over de duur of het resultaat (zie Siebenthal, *Grammatik*, pp. 307-309). De lezing *ἐπίστευσαν* wordt ondersteund door de oudste tekstgetuige (P⁶⁶). Epp en Fee hebben echter aangetoond dat tekstgetuige P⁶⁶ veel fouten en correcties bevat. Daarom is voorzichtigheid geboden m.b.t. P⁶⁶ en is vergelijking met andere belangrijke tekstgetuigen nodig (zie Epp & Fee, *Studies*, p. 258; Epp, "Papyrus Manuscripts", p. 13; Epp, *Perspectives on NT*, pp. 334-336, 425-426). Vanwege dit gegeven en omdat de lezing *ἐπίστευον* ondersteund wordt door de belangrijke tekstgetuigen codex κ , A en B verdient *ἐπίστευον* de voorkeur. Het duratieve aspect van *ἐπίστευον* past goed in Joh. 12:37-43 omdat Johannes daar concludeert dat het ongeloof van de Joden van blijvende aard was (vgl. Grosheide, *Johannes II*, p. 232; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467).

³⁷ De lezing *ἐπώρωσεν* (Ind. Aor. Act. – 3 sing.) wordt ondersteund door tekstgetuigen A B* L X Θ Ψ f^{43} 33 1071 1230 1242* en Eusebius. De lezing *ἐπήρωσεν* (Ind. Aor. Act. – 3 sing.) komt voor in P⁶⁶ P⁷⁵ κ B² K W f^4 1079 Dydimus en de Meederheidstekst. De betekenis en grammaticale vorm van *ἐπώρωσεν* en *ἐπήρωσεν* is dezelfde. Beide lezingen worden ondersteund door sterke tekstgetuigen dus beide varianten zijn mogelijk. Voor de betekenis van de zin maakt het geen verschil: het hart 'verharden' of 'verstokken' wordt in de Schrift o.a. als metafoor gebruikt om aan te geven dat mensen het vermogen om te begrijpen, weten en onderscheiden hebben verloren. Het wordt hier parallel gebruikt met 'hun ogen verblinden' (Beasley-Murray, *John*, p. 205; Menken, *OT Quotations*, pp. 102-103). Menken meent dat *ἐπήρωσεν* de meest waarschijnlijke originele lezing is omdat dit de moeilijker lezing is. Het is beter te verklaren dat de tekst is veranderd naar het in het NT en andere vroeg-christelijke literatuur voorkomende *ἐπώρωσεν* dan andersom (Menken, *OT Quotations*, p. 104). De tekstgetuigen B², $f^{1,13}$ en de meerderheidstekst hebben *πεπώρωκεν* (Ind. Perf. Act. – 3 sing.) maar dit betreft een correctie (Beasley-Murray, *John*, p. 205). De lezing *ἐπήρωσεν* heeft mijn lichte voorkeur omdat deze ondersteund wordt door de oudste tekstgetuigen: P⁶⁶ en P⁷⁵.

- 41 ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας ὅτι³⁸ εἶδεν³⁹ τὴν δόξαν αὐτοῦ,⁴⁰ καὶ ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ.
 42 ὅμως μέντοι καὶ ἐκ τῶν ἀρχόντων πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν,
 ἀλλὰ διὰ τοὺς Φαρισαίους οὐχ ὠμολόγουν ἵνα μὴ ἀποσυναγάγωι⁴¹ γένωνται.
 43 ἠγάπησαν γὰρ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων μᾶλλον ἢπερ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ.

Joh. 12:37-43 kan als volgt worden vertaald:

- 37 Maar hoewel⁴² hij zoveel tekenen in hun tegenwoordigheid gedaan had geloofden zij niet in hem,
 38 zodat⁴³ het woord van de profeet Jesaja vervuld zou worden dat hij gesproken had:

³⁸ De lezing ὅτι ('dat, omdat, zodat') wordt o.a. ondersteund door de belangrijke tekstgetuigen P⁷⁵, codex Ɣ, A en B (ook door P⁶⁶). Tekstgetuigen van latere datum zoals codex D, f^{1.13} en de meerderheidstekst hebben hier het woord ὅτε ('wanneer, terwijl, toen').³⁸ Het voegwoord ὅτε ('toen') heeft een temporele betekenis. Joh. 12:41 kan dan vrij vertaald worden met: 'deze dingen uit Jes. 6:10 en 53:1 schreef Jesaja toen (d.i. op het moment dat) hij zijn heerlijkheid zag en toen hij over hem schreef/sprak'. Dit betekent dat toen Jesaja Gods heerlijkheid zag hij alleen dat wat in Jes. 6 vermeld wordt heeft opgeschreven. De woorden uit Jes. 53:1 zijn niet op datzelfde moment door Jesaja opgeschreven. Vanwege ὅτε zou Jes. 6:10 en de frase 'hij zag zijn heerlijkheid' in Joh. 12:41 dan alleen geïnterpreteerd moeten worden vanuit Jes. 6. Het lijkt mij het meest aannemelijk dat een kopiïst een overschrijffout heeft gemaakt (ὅτε i.p.v. ὅτι). Een bewuste aanpassing vanwege een 'historische correctie' m.b.t. Jes. 6 (Jesaja schreef de woorden uit Jes. 6:10 toen hij zijn heerlijkheid gezien had) is echter ook mogelijk. Het voegwoord ὅτι ('omdat') heeft een redengevend functie. In dat geval kan Joh. 12:41 vrij vertaald worden met: 'deze dingen uit Jes. 6:10 en 53:1 schreef Jesaja omdat hij zijn heerlijkheid zag en omdat hij over hem schreef/sprak'. Daarmee krijgt Joh. 12:41 de betekenis dat het zien van τὴν δόξαν αὐτοῦ en het spreken περὶ αὐτοῦ Jesaja ertoe gebracht heeft de dingen uit Jes. 6 en 52-53 te zeggen m.b.t. Jezus. Omdat de belangrijke tekstgetuigen P⁷⁵, codex Ɣ, A en B ὅτι hebben en vanwege de overeenkomsten in motieven tussen Jes. 6 en 53 geef ik ὅτι de voorkeur.

³⁹ De lezing ἰδεν komt alleen voor in codex A. De lezing εἶδεν wordt ondersteund door tekstgetuigen P⁷⁵, codex Ɣ en B (en P⁶⁶). De lezing ἰδεν is een onjuiste spelling van εἶδεν. De lezing εἶδεν verdient daarom de voorkeur.

⁴⁰ De lezing τὴν δόξαν αὐτοῦ wordt ondersteund door de belangrijkste en oudste tekstgetuigen zoals P⁷⁵, codex Ɣ, A en B (en ook P⁶⁶). Uit de context blijkt dat met de woorden τὴν δόξαν αὐτοῦ Jezus' heerlijkheid bedoeld is. Opvallende varianten betreffen de lezingen van latere datum zoals τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ dat voorkomt in codex D (codex Bezae, 6de eeuw na Chr.) en τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ dat voorkomt in codex Θ, f^{1.13} (minuskels), de Syrus Harclensis (die een bewerking is van de Syrus Philoxeniana) en in de Sahidische en (proto)Bohairische overlevering. Deze lezingen kunnen beschouwd worden als een theologische en/of historische verbetering. Uit Jes. 6:5 MT blijkt dat Jesaja JHWH gezien heeft. De heerlijkheid van de Heer (Jes. 6:1 LXX) betreft dus de heerlijkheid van God JHWH. Het lijkt er sterk op dat een kopiïst vanwege deze interpretatie van Jes. 6 τὴν δόξαν αὐτοῦ heeft veranderd in τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ (αὐτοῦ). Stellen dat de woorden τοῦ θεοῦ zijn weggevallen tussen τὴν δόξαν en αὐτοῦ is onwaarschijnlijk aangezien de belangrijkste en oudste tekstgetuigen zoals P⁷⁵, codex Ɣ, A en B (en zelfs P⁶⁶) de lezing τὴν δόξαν αὐτοῦ hebben. Vanwege deze tekstgetuigen en vanwege de overeenkomsten tussen motieven in Jes. 6 en 52-53 concludeer ik dat de lezing τὴν δόξαν αὐτοῦ de voorkeur verdient.

⁴¹ ἀποσυναγάγωι wordt ondersteund door P⁷⁵, codex Ɣ, A en B (en P⁶⁶) en verdient op basis van deze getuigen de voorkeur boven de lezing van tekstgetuige P^{66*} die hier oorspronkelijke ἀποσυναγωγή heeft.

⁴² De frase δὲ αὐτοῦ ... πεποηκός is een Genitivus Absolutus en kan vertaald worden met een bijzin die wordt ingeleid met het voegwoord 'hoewel'. Het participium πεποηκός (Genitivus Participium Perfectumvorm) en de context bepalen het meest geschikt voegwoord. In dit geval is dat het concessieve voegwoord 'hoewel'.

⁴³ In het NT wordt ἵνα zowel finaal gebruikt (als aanduiding voor het doel/de intentie) als consecutief (voor het resultaat/de uitkomst). In veel Schriftteksten kunnen doel en uitkomst niet duidelijk worden onderscheiden. Dat komt omdat de NT schrijvers theologisch geen onderscheid aanbrengen tussen Gods doel/plan/wil en het en het genoemde resultaat (Wallace, *Greek Grammar*, p. 473). Het niet geloven in Joh. 12:38 wordt voorgesteld als het gevolg van de profetie in Jes. 53:1. Bij het spreken over de verblindende en verhardende in Joh. 12:40 wordt God als handelend subject opgevoerd. Hieruit blijkt dat het zowel Gods doel was om door Jezus' missie alleen geloof (vgl. Joh. 12:40 – 'ik hen zou genezen') en ongeloof/verharding te bewerken maar ook dat hij dit resultaat bewerkte ('hij heeft verblind...verhard' – Joh. 12:40). Mijns inziens heeft ἵνα in Joh. 12:38 en 40 zowel finale als consecutieve kracht (vgl. Grosheide, *Johannes II*, pp. 233, 235-236, Stauffer in: *TDNT*, p. 327). Daarom kies ik ervoor ἵνα te vertalen met 'zodat' omdat dit zowel het doel als het gevolg kan uitdrukken, terwijl met 'opdat' alleen het doel wordt uitgedrukt.

*Heer, wie heeft onze prediking geloofd,
en aan wie is de arm van de Heer geopenbaard? (citaat uit Jes. 53:1)*

39 Daarom konden zij niet geloven, omdat Jesaja verder nog gezegd heeft:

*40 Hij heeft hun ogen verblind
en hun hart verhard,
zodat zij niet zouden zien met hun ogen
en met het hart begrijpen
en zij zich zouden bekeren, en ik hen zou genezen. (citaat uit Jes. 6:10)*

41 Deze dingen zei Jesaja omdat⁴⁴ hij zijn heerlijkheid zag, en hij over hem sprak.

42 Toch echter geloofden zelfs veel van de leiders in hem, maar vanwege de Farizeeën beleden zij dit niet openlijk zodat zij niet uit de synagogen verbannen zouden worden.⁴⁵

43 want zij hielden meer van de eer van mensen dan⁴⁶ van Gods eer en heerlijkheid.⁴⁷

2.3 Exegese Joh. 12:37-43

In deze paragraaf geef ik de resultaten weer van het exegeseonderzoek naar Joh. 12:37-43. Daarbij besteed ik aandacht aan genre, opbouw en structuur van het Johannesevangelie t.b.v. de uitleg die ik geef over hoe Joh. 12:37-43 is opgebouwd, welke motieven Johannes heeft opgevoerd, met welk doel hij dit gedaan heeft en hoe hij het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in deze perikoop heeft opgenomen en geduid. Ik zal uitleggen waarom Johannes op deze plek in het evangelie citaten uit Jes. 6 en 53 opvoert en op Jezus betreft, en wat hij met deze tekstverwijzingen duidelijk wil maken. Daarnaast leg ik uit waarom hij hier het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ twee keer opvoert, welke betekenissen $\delta\acute{o}\xi\alpha$ bij hem heeft en wat het betekent dat hij deze begrippen op Jezus betreft. Dit is van belang voor het duiden van $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in Joh. 12:41 en voor de vraag welk $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -concept Johannes in Joh. 12:41 communiceert.

2.3.1 Genre

Het evangelie van Johannes vertoont qua structuur en opbouw grote overeenkomsten met de andere drie evangeliën en met de oude Griekse bioi. Deze bioi zijn werken uit de Klassieke Oudheid die voor een groot deel bestaan uit biografisch materiaal aangevuld met historische en retorische gedeelten. Het doel van bioi is lezers aansporen het voorbeeld van de beschreven persoon te volgen, de beschreven persoon te prijzen of te veroordelen en/of de lezer te overreden een bepaalde kijk op de persoon over te nemen. Kenmerkend voor veel bioi is dat veel aandacht besteed wordt aan het levenseinde van de hoofdpersoon.⁴⁸ Hierin zien we de grote overeenkomsten met o.a. het Johannesevangelie. Net als bioi is dit evangelie in proza narratief geschreven en enigszins chronologisch maar vooral thematisch gestructureerd. Ook qua opbouw zijn er grote overeenkomsten aan te wijzen: na een (korte) introductie volgt een

⁴⁴ De NB, NBG51, NBV, WV95 en de Engelse GNTD, NABRE, NIV en NRSV hebben het vertaald met 'omdat'. De SV, HSV en de Engelse KJVA volgen de meerderheidstekst en hebben 'toen'.

⁴⁵ ἀποσυνάγωγοι γένωνται betekent: 'uit de synagoge gegooid worden, geëxcommuniceerd worden' en dit hield in dat men werd verbannen uit plaatselijke synagogen en dat men de bijeenkomsten in deze synagogen niet meer mocht bijwonen (vgl. Joh. 9:22-23).

⁴⁶ De lezing ἤτερ ('dan, eerder dan, liever dan') wordt ondersteund door codex A en B, P^{66*} (d.i. de oorspronkelijke lezing) en P⁷⁵. De lezing ὑπερ ('meer, meer dan, verder dan') wordt o.a. ondersteund door codex κ en P^{66c} maar deze lezing moet beschouwd worden als een correctie die is aangebracht. Daarom verdient de lezing ἤτερ de voorkeur (zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 465).

⁴⁷ Ik kies er bewust voor om hier beide betekenissen van het woord $\delta\acute{o}\xi\alpha$ weer te geven. Naar mijn overtuiging kan $\delta\acute{o}\xi\alpha$ hier zowel verwijzen naar Gods heerlijkheid die Jezus geopenbaard heeft als naar de eer die God toekent/bewijst aan degenen die zijn eer liefhebben en zoeken (d.i. Gods goedkeuring en lof ontvangen).

⁴⁸ Zie Bailey & Vander Broek, *Literary forms in the NT*, pp. 91-93.

narratief met dialogen waarin uiteengezet wordt wie Jezus is (zijn identiteit), wat hij gedaan heeft (bewijsvoering), is er veel aandacht voor Jezus' laatste weken op aarde (zijn lijden, sterven en opstanding) en wordt het evangelie afgerond met een conclusie. Net als in veel bioi is kenmerkend voor dit evangelie dat de plot zich ontwikkelt richting Jezus' sterven. Ook het doel van dit evangelie komt overeen met wat men met een bioi wilde bewerkstelligen. De auteur wil Jezus' identiteit en de betekenis van zijn persoon, woorden en daden duidelijk maken. Hij wil de lezer ertoe brengen zijn kijk op Jezus over te nemen en Jezus' persoon en daden te erkennen door in Hem te geloven (Joh. 20:31).⁴⁹ Hij gebruikt daarvoor verwijzingen naar teksten in het OT waar gesproken wordt over openbaringen van Gods heerlijkheid en betreft deze op Jezus (o.a. in Joh. 12:41). Dit is belangrijk m.b.t. $\delta\acute{o}\xi\alpha$ in Joh. 12:41. Op basis van de overeenkomsten tussen het Johannesevangelie en de Griekse bioi concludeer ik dat Johannes bekend was met Joodse en met Griekse/Hellenistische literaire en retorische technieken.⁵⁰ Ik vind het aannemelijk te veronderstellen dat Johannes deze technieken kende en bewust gebruikt heeft bij het opstellen van zijn evangelie.⁵¹

2.3.2 Structuur

De meeste geleerden concluderen dat het Johannesevangelie is opgebouwd uit de volgende hoofddelen: een inleiding (Joh. 1:1-18), het eerste deel of 'boek' (Joh. 1:19-12:36) dat eindigt met een commentaar van de evangelist (Joh. 12:37-50), het tweede deel of 'boek' (Joh. 13-20) en een epiloog (Joh. 21).⁵² Michaels daarentegen beschouwt Joh. 1:1-5 als inleiding omdat hij meent dat Joh. 1:6-8 het narratieve begin is waarin Johannes (de Doper) geïntroduceerd wordt. Dit narratief waarin Johannes de Doper als getuige naar voren wordt geschoven (1:6-8,19-34) en (in)direct aan hem gerefereerd wordt (Joh. 2:11-12, 3:22-26) loopt volgens Michaels door tot zijn afscheidsrede (Joh. 3:27-36) en noemt Michaels 'the testimony of John'.⁵³ Michaels conclusie dat Joh. 1:6-3:36 een tekstuele eenheid rondom het getuigenis van Johannes de Doper is klinkt voor mij geforceerd. Johannes de Doper wordt namelijk niet genoemd in Joh. 1:9-18 en 2:1-3:21. Ik vind het ver gezocht het woord 'discipelen' in Joh. 12:11-12 op te vatten als een verwijzing naar de vroegere discipelen van Johannes de Doper. Daarentegen neemt hij de expliciete vermelding van Johannes de Doper en het dopen door Jezus' (en dus Johannes' vroegere) discipelen in Joh. 4:1-2 niet mee. Verder stelt Michaels dat het wel mogelijk is Joh. 2-12 als een eenheid te beschouwen, maar hij kiest daar niet voor o.a. omdat hij Joh. 1:6-8 als begin van het 'Johannes de Doper getuigenis' narratief beschouwt met Joh. 1:9-18 als een korte uitweiding. Ik vind het raar om Joh. 1:9-18 als uitweiding te beschouwen waarin een samenvatting van het evangelie wordt gegeven nadat net een narratief is begonnen. Het lijkt mij natuurlijker Joh. 1:1-18 te beschouwen als inleiding en samenvatting waarbij zowel de belangrijke motieven alsook een aantal getuigen waaronder Johannes de Doper (Joh. 1:6-8,15) en de auteur samen met anderen (Joh. 1:14) aan de lezer geïntroduceerd worden. Daarom pleit ik voor de indeling die de meeste geleerden voorstaan. Het Johannesevangelie opent met een inleiding/proloog waarin belangrijke motieven en getuigen geïntroduceerd worden (Joh. 1:1-18). De overgang van proloog naar het eerste hoofddeel wordt gemarkeerd door de overgang naar narratieve beschrijving (Joh. 1:19-12:36) waarbij beschreven wordt hoe Jezus zichzelf openbaarde aan de wereld (Zumstein). Dit betreft een selectie van gebeurtenissen en gesprekken die plaatsvonden tijdens Jezus' publieke optreden waarbij de $\sigma\eta\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha$ ('tekenen') die hij deed een belangrijke rol spelen. Met deze

⁴⁹ Zie Bailey & Vander Broek, *Literary forms in the NT*, p. 96.

⁵⁰ Zie Bailey & Vander Broek, *Literary forms in the NT*, pp. 91-93, 96.

⁵¹ Deze conclusie is van belang voor de vraag hoe Johannes Jes. 6 en 52-53 heeft gelezen (zie par. 3.2).

⁵² Zie Beasley-Murray, *John*, pp. xc-xci; Carson, *John*, pp. 103-108; Van der Watt, *Introduction*, p. 12; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 31-34.

⁵³ Zie Michaels, *Gospel of John*, pp. 32,35-36.

(wonder)tekenen openbaarde Jezus Gods $\delta\acute{o}\xi\alpha$ (Joh. 2:11, 11:4).⁵⁴ De narratieve beschrijving stopt in Joh. 12:36 en gaat over in het commentaar van de auteur (Joh. 12:37-50).⁵⁵ Hij sluit het ‘boek der tekenen’ af met een theologische reflectie op en een verklaring van het ongeloof van Jezus’ Joodse tijdgenoten.⁵⁶ Opvallend is dat de auteur aan het begin (Joh. 1:23,29) en eind van het ‘boek der tekenen’ (Joh. 12:38,40) citaten uit Jesaja opvoert. Hij gebruikt deze citaten uit Jesaja als *inclusio* om het begin en eind van Jezus’ publieke bediening te markeren en om zijn optreden en sterven te duiden vanuit teksten uit Jesaja.⁵⁷ Deze citaten vormen het raamwerk van Jezus’ publieke optreden en fungeren als interpretatiekader voor het duiden van Jezus’ persoon, woorden en werken (Williams).⁵⁸ Literair gezien vormt Joh. 12:37-50 dus het frame voor de afronding van het ‘boek van de tekenen’ (Joh. 1:19-12:36).⁵⁹ Na het commentaar van de hand van de auteur in Joh. 12:37-43 wordt Jezus in Joh. 12:44-50 nog een laatste keer sprekend opgevoerd. Daarna schakelt de vertelling over naar gebeurtenissen rondom Jezus’ lijden en sterven. De overgang naar narratief in Joh. 13:1 markeert deze overgang naar het tweede hoofddeel van het evangelie (Joh. 13:1-20:31). In dit gedeelte worden gebeurtenissen en gesprekken die betrekking hebben op Jezus’ lijden, sterven en opstanding beschreven (Joh. 13:1-20:29) en afgesloten met een korte verklaring van de hand van de auteur waarin Jezus’ identiteit en het motief geloof opnieuw worden benadrukt (Joh. 20:30-31). Zumstein wijst op het parallellisme in structuur tussen dit slot in Joh. 20:30-31 en het slot in Joh. 12:37-38. In beide tekstgedeelten wordt namelijk teruggeblikt op de tekenen die Jezus gedaan heeft en wordt het motief geloof naar voren gebracht.⁶⁰ Joh. 13-20 vormt het slot van Jezus’ werk op aarde. Daarin wordt Jezus’ bediening t.b.v. zijn discipelen beschreven (Joh. 13-17) en zijn kruisiging die door Johannes als ‘verhoging’ en ‘verheerlijking’ wordt voorgesteld, en Jezus’ opstanding en de ontmoeting met zijn intieme volgelingen (Joh. 18-20). Het evangelie sluit af met een epiloog (Joh. 21).⁶¹

2.3.3 Uitleg Joh. 12:37-43

De perikoop Joh. 12:37-43 is onderdeel van Joh. 12:37-50 dat het slot vormt van de beschrijving van Jezus’ publieke optreden (Joh. 1:19-12:36).⁶² In Johannes’ beschrijving van Jezus’ publieke optreden staan centraal: Jezus’ tekenen, zijn boodschap, het getuigenis dat anderen over hem gaven en de reacties van de Joden⁶³ op dit getuigenis van en over Jezus.

⁵⁴ Zie Barrett, *John*, pp. 75-78; Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 55-57; Beasley-Murray, *John*, pp. xc-xci, 219; Jin, *Doxa*, pp. 180-183; Köstenberger, “The glory of God”, pp. 108-109, 112-113, 118-119, 125; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 58-59.

⁵⁵ Zie Michaels, *Gospel of John*, p. 707; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 464.

⁵⁶ Zie Carson, *John*, p. 447; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 191; Michaels, *Gospel of John*, p. 707; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 31,33, 464.

⁵⁷ Zie Williams, “Testimony”, pp. 107-108, 114, 122.

⁵⁸ Zie Williams, “Isaiah in John’s Gospel”, pp. 102, 116.

⁵⁹ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 206-207; Michaels, *Gospel of John*, p. 707; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 464.

⁶⁰ Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 466.

⁶¹ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. xc-xci, 219; Van der Watt, *Introduction*, p. 12.

⁶² Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 206-207; Michaels, *Gospel of John*, p. 707; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 464.

⁶³ Johannes spreekt geregeld over ‘de Joden’. Deze term is door hem gebruikt als aanduiding voor de geestelijke leiders (Joh. 1:19), het gewone volk (Joh. 11:45, 12:11) en/of voor iemands afkomst (Joh. 4:9). Hij gebruikt deze term ook veelvuldig als aanduiding voor die Joden die Jezus als Messias verwierpen (Joh. 12:37) en voor Joodse leiders die het Jezus (en later zijn volgelingen) moeilijk maakten (Joh. 9:34). Hierdoor ontstaat een onderscheid tussen Joden en (Joodse!) christenen. Dit is de reden dat Brown en Ehrman de term ‘de Joden’ als een negatief geladen begrip beschouwen. Het begrip heeft volgens hen een vijandige ondertoon omdat de Joden worden neergezet als ‘enemies of Jesus’ (Ehrman, *New Testament*, p. 166). Zij wijzen daarbij op de confrontaties tussen Jezus en de Joodse leiders in Johannes, opmerkingen dat ‘de Joden’ niet in Jezus geloofden, het positief voorstellen van Samaritanen (zij komen wel tot geloof, zie Brown, *Gospel and Epistles*, p. 10) en op teksten

Daarnaast vormt Joh. 12:37-43 ook het slot van hoofdstuk 12. Reeds in Joh. 11-12 heeft de auteur de lezer voorbereid dat Jezus zou gaan sterven.⁶⁴ Johannes voert Jezus op die tot zijn Joodse tijdgenoten spreekt over ‘het uur’ dat hij zal sterven.⁶⁵ Daarbij wordt duidelijk gemaakt dat zijn dood noodzakelijk is (Joh. 12:24) en dat zijn verhoging aan het kruis (Joh. 12:32-34) tegelijkertijd verheerlijking is (Joh. 12:23,28).⁶⁶ Het betreft verheerlijking van de Vader door Jezus⁶⁷ en verheerlijking van Jezus door de Vader.⁶⁸ Johannes stelt in zijn evangelie dat Jezus’ sterven het gevolg is van zijn verwerping door de Joden.⁶⁹ In Joh. 12:37-43 geeft Johannes een verklaring voor deze verwerping van Jezus door de Joden. Hij stelt dat dit gebeurde vanwege hun ongeloof.

Literaire analyse toont aan dat niet (kunnen/willen) geloven centraal staat in Joh. 12:37-43.⁷⁰ Het werkwoord πιστεύω komt vier keer voor in deze perikoop. De frasen waarin het gebruikt wordt vormen een parallellisme. Johannes concludeert in Joh. 12:37 dat de meeste Joden aan het eind van Jezus’ publieke bediening niet in hem geloofden. De consensus onder geleerden

waarin Jezus lijkt te spreken als een niet-Jood (Joh. 10:34, 13:33, 15:25). Het spreken over verbanning uit de synagoge (Joh. 9:34, 12:42) vatten zij (ik denk terecht) op als een anachronisme. Johannes en zijn gemeenschap hebben zelf (ook) tegenstand ondervonden van Joodse leiders en weten van verbanning uit synagogen. Dit heeft volgens Brown en Ehrman het beeld van ‘de Joden’ beïnvloed (zie Brown, *John*, pp. Lxx-lxxv; Brown, *Gospel and Epistles*, pp. 10-11; Brown *Introduction NT*, p. 119; Ehrman, *New Testament*, p. 166). Naar mijn mening wijzen Brown, Ehrman e.a. terecht op het ambivalente karakter van de term ‘de Joden’ in het Johannesevangelie. Tekstgedeelten waarin Johannes vermeldt dat Gods Zoon en knecht Jezus door Joden niet geloofd en afgewezen werd hebben inderdaad een negatieve lading. Deze gedeelten kunnen als afkeuring/veroordeling maar ook als waarschuwing opgevat worden. Voor Joodse lezers is deze ‘veroordelende’ manier van spreken niet nieuw. In het OT wordt het Joodse volk geregeld veroordeeld wanneer zij God, zijn boodschap en zijn knechten vanuit ongeloof verwierpen. Vaak is het doel hiervan dat de lezer/hoorder zich gewaarschuwd weet en zich bekeert. Het in scherpe bewoordingen spreken over ‘de Joden’ die Jezus afwezen dient o.a. dit doel. De term ‘de Joden’ in Johannes opvatten als een vijandige en anti-Joodse term doet geen recht aan dit doel en ook niet aan teksten waarin neutraal of positief over Joden of Joods zijn gesproken wordt. Johannes vermeldt Jezus’ Joodse afkomst (Joh. 4:9) en zijn missie onder (vooral) Joden. Hij schetst het beeld dat Jezus participeerde in de Joodse feesten en gebruiken. Hij stelt Jezus zelfs voor als de koning van Israël (Joh. 1:49, 12:13) en van de Joden (19:21). Daarnaast was hijzelf net als de eerste christenen ook Joods (vgl. Brown *Introduction NT*, pp. 22, 119; Carson, *John*, pp. 91-92, 141-142; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 34-35, 49, 51). Daarom vat ik de term ‘de Joden’ in het Johannesevangelie op als verwijzing naar degenen die in de 1ste eeuw na Chr. tot het Joodse volk behoorden en die de Joodse religieuze gebruiken en tradities kenden. De term wordt zowel in positieve zin als in negatieve zin gebruikt. De term heeft een negatieve lading wanneer daarmee Jezus’ volksgenoten bedoeld worden die hem vanuit hun kennis van de Schriften hadden moeten erkennen en aannemen als Gods Messias maar hem bleven afwijzen. De term heeft dan ook geen anti-Semitische of anti-Joodse lading. Zij heeft een signaalfunctie waarmee Johannes de lezer eraan wil herinneren dat (in Israël’s geschiedenis opnieuw) velen uit Gods volk zijn knecht niet erkenden en geloofden (Joh. 1:11, 12:37-40), zelfs ondanks zijn grote tekenen.

⁶⁴ Zie Joh. 11:50-51, 53 en Joh. 12:7-8, 23-28, 32-33, 35-36.

⁶⁵ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 205-206.

⁶⁶ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 206-207, 218; Carson, *John*, pp. 437, 441; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 458-459, 461.

⁶⁷ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 212; Carson, *John*, pp. 440-441; Grosheide, *Johannes II*, pp. 216, 222; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 458-459.

⁶⁸ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 212; Carson, *John*, p. 441; Grosheide, *Johannes II*, pp. 222-223.

⁶⁹ Meerdere keren vermeldt Johannes dat ‘de Joden’ Jezus wilden doden (Joh. 5:16,18, 7:1,19,25, 8:37,40) en dat hiervoor plannen werden gemaakt (Joh. 11:53). In Joh. 18 vermeldt hij dat Joodse ὑπηρέται (‘dienaren’ - Joh. 18:12) en ὑπηρέτας van de hogepriesters en farizeeën (Joh. 18:3) Jezus gevangen namen waarna Jezus naar Annas en Kajafas gebracht werd. In Joh. 18:14 refereert Johannes aan het overleg dat hij in Joh. 11:47-57 genoemd heeft. In Johannes’ beschrijving van Jezus’ berechting door Pilatus wordt duidelijk gemaakt dat de Joodse leiders en hun dienaren Jezus dood willen hebben (Joh. 18:31, 19:7). Zij eisen de kruisdood (Joh. 19:6,15).

⁷⁰ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 219-220; Carson, *John*, p. 447.

is dat hij met οὐκ ἐπίστευον Jezus' Joodse volksgenoten bedoelt.⁷¹ Reeds in de proloog heeft Johannes aangegeven dat het merendeel van het Joodse volk Jezus niet heeft aangenomen (Joh. 1:11). Met zijn beschrijving van Jezus' publieke optreden schetst hij het beeld dat ongelof en afwijzing een veelvoorkomende reactie en houding was van veel Joden.⁷² Zelfs wanneer Johannes zegt dat mensen geloofden, blijkt uit zijn en Jezus' commentaar dat daarop volgt dat er vragen gesteld kunnen worden bij het karakter van dit geloof.⁷³ Deze dubbelheid in het spreken over 'gelooven' doet zich ook voor in Joh. 12:37-43. Want nadat Johannes in vers 37 zegt dat veel Joden niet in Jezus geloofden, zegt hij in vers 42 dat zelfs veel Joodse geestelijke leiders wel in hem geloofden. Daarmee lijkt hij te impliceren dat er ook onder gewone Joodse burgers veel mensen in Jezus geloofden.⁷⁴ Uit het vervolg van vers 42 kan echter opgemaakt worden dat hun geloof door Johannes niet positief wordt beoordeeld. De woorden ἀλλὰ διὰ... οὐχ ὡμολόγουν en de verklaring dat zij de eer van mensen liever hadden dan Gods eer en/of heerlijkheid, maken dit duidelijk. Hun probleem is volgens Johannes dat zij hun geloof in Jezus niet openlijk beleden. Het niet openlijk uitkomen voor en spreken ten gunste van een persoon werd in de Hellenistische cultuur als schandelijk en vernederend beschouwd voor de betreffende persoon.⁷⁵ Het kan zijn dat Johannes hier doelt op het heimelijke geloof van mensen zoals Nicodemus (Joh. 3:1-2, 7:50 – Brown, Zumstein).⁷⁶ Nicodemus wordt echter door Johannes in Joh. 7:51 voorgesteld als iemand die het publiekelijk opnam voor Jezus (Carson).⁷⁷ In Joh. 12:42-43 heeft Johannes het over mensen die uit angst en/of eerzucht niet openlijk Jezus' kant kozen. Daar zegt hij dat veel Joden bang waren om door de geestelijke leiders te worden verbannen uit de synagoge (vgl. Joh. 9:22,34) o.a. omdat dit leidde tot status- en eerverlies.⁷⁸ Deze angst wordt door Johannes gekoppeld aan het verlangen naar het ontvangen van menselijke δόξα: sociale erkenning, goedkeuring, waardering en eer van mensen.⁷⁹ Het punt dat Johannes daarbij maakt is dat deze angst duidelijk maakte dat dit soort "gelovigen" de eer van mensen belangrijker vond dan Jezus' reputatie en Gods δόξα. Uit hun angst voor afwijzing en verbanning blijkt dat hun liefde voor menselijke eer groter was dan hun liefde voor Gods δόξα (Joh. 12:43). Met woorden ἠγάπησαν ... μᾶλλον ('zij hielden meer van')⁸⁰ zegt Johannes dat zij het ontvangen van erkenning, lof en eer van mensen meer waardeerden en dat hen dit meer tevredenheid en vreugde gaf dan het zien, erkennen en waarderen van Gods δόξα. Daarmee lijkt hij te zeggen dat kenmerkend voor echt geloven is dat iemand die echt gelooft, Gods eer (vgl. Joh. 12:26) en heerlijkheid (in

⁷¹ Men concludeert dit op basis van Joh. 12:9,12,17,18,29,34 en vergelijkbare teksten zoals Joh. 1:11, 3:12, 5:38,44, 6:36,64, 8:45-46, 10:25 (zie Beasley-Murray, *John*, pp. 207, 215; Carson, *John*, p. 447; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 198; Michaels, *Gospel of John*, pp. 707-708; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467).

⁷² Zie Joh. 1:11, 3:12, 5:38,44-47, 6:36,64, 7:5,48, 10:25-26, 11:45, 12:11.

⁷³ In Joh. 2:23 wordt gezegd dat velen in Jezus geloofden. Uit Joh. 2:24-25 kan echter geconcludeerd worden dat Jezus zich niet aan hen toevertrouwt omdat hij weet dat zij hem niet trouw zullen blijven (vgl. Joh. 10:14-15, zie Barrett, *John*, p. 202; Carson, *John*, p. 184; Grosheide, *Johannes I*, pp. 197-198). Daarnaast maakt Jezus in Joh. 8:31 aan degenen die in hem geloofden duidelijk dat echt geloof gepaard gaat met volharden; met voortduren blijven in zijn woord. Echte gelovigen blijven Jezus' woord gehoorzamen en blijven zich eraan vasthouden zelfs bij tegenwerking (vgl. Joh. 15 - gelovigen moeten in de wijnstok blijven, zie Barrett, *John*, p. 344; Carson, *John*, pp. 347-348; Grosheide, *Johannes II*, pp. 34-35).

⁷⁴ Zie Barret, *John*, p. 432; Beasley-Murray, *John*, p. 217; Carson, *John*, p. 450; Michaels, *Gospel of John*, pp. 710, 712.

⁷⁵ Zie Neyrey, "Despising the Shame", p. 121.

⁷⁶ Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

⁷⁷ Zie Carson, *John*, p. 451.

⁷⁸ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 217; Carson, *John*, p. 451; Grosheide, *Johannes II*, p. 237; Michaels, *Gospel of John*, p. 712.

⁷⁹ Zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 57-58; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 201; Michaels, *Gospel of John*, p. 713; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 470.

⁸⁰ Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, pp. 5-6.

Jezus – Joh. 12:41) liever heeft en hoger waardeert dan menselijke eer. Het begrip ‘geloof’ wordt in deze perikoop door Johannes dus theologisch geduid vanuit het begrip δόξα.⁸¹ Reeds eerder is negatief gesproken over mensen die i.p.v. de heerlijkheid⁸² en eer die bij God vandaan komt hun eigen eer zoeken en een goede reputatie proberen te verkrijgen.⁸³ Mensen die hun eigen eer zoeken kunnen volgens Johannes echter niet in Jezus geloven (Joh. 5:44 vgl. Joh. 12:39). Daar is door Johannes al in Joh. 5 op gewezen. Hij voert daar een dialoog tussen Jezus en de Joden op waarbij gesproken wordt over de werken die Jezus namens de Vader gedaan heeft en die als bewijsvoering worden aangevoerd dat de Vader hem gezonden heeft (Joh. 5:19, 36). Johannes maakt echter duidelijk dat de Joden niet tot Jezus wilden komen om het leven van hem te ontvangen. De redenen die daarvoor gegeven worden zijn dat zij niet in Jezus geloofden (Joh. 5:38) en dat zij God niet liefhadden (Joh. 5:42).⁸⁴ In Joh. 12:42-43 maakt Johannes hetzelfde punt. Daar maakt hij duidelijk dat het geloof van degenen die zich vooral laten leiden door het verwerven en behouden van menselijke eer als twijfelachtig en ontoereikend geloof wordt bestempeld.⁸⁵ Terecht concludeert Zumstein dan ook dat vers 37 – οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτόν en vers 42 – ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν elkaar niet tegenspreken.⁸⁶ Het woord πιστεύω heeft in het Johannesevangelie namelijk een dubbele betekenis.⁸⁷ Πιστεύω is o.a. gebruikt om aan te geven dat mensen positief op Jezus woorden en/of wonderdaden reageerden en erkenden dat dit met God te maken had. Uit Nicodemus’ woorden in Joh. 3:2 blijkt dat zelfs geestelijke leiders erkenden dat Jezus ἀπὸ Θεοῦ ἐλήλυθας. Het geloof dat door Johannes als echt geloof wordt bestempeld houdt o.a. in: geloven in Jezus (Joh. 2:11, 4:39, 6:29,47, 12:11), zijn boodschap geloven en aannemen (Joh. 4:50, 5:24,47), geloven dat hij de door God gezondene is (Joh. 5:38, 6:29, 11:42) de Christus/Messias en Zoon van God (Joh. 6:69, 7:31, 9:35, 11:27, 20:31), inzien en geloven dat Jezus Gods werken doet (Joh. 10:37-38), geloven en erkennen dat hij Gods heerlijkheid openbaart (Joh. 11:40), Gods eer en heerlijkheid belangrijker vinden dan menselijke eer (Joh. 5:44, 12:43), Jezus aannemen (Joh. 1:12, 5:43), hem publiekelijk eer bewijzen/aanbidden (Joh. 9:38, 12:42) en hem trouw blijven (Joh. 10:14-15). Van zo’n geloof lijkt sprake te zijn in de spaarzame tekstgedeelten waarin over geloven gesproken wordt zonder dat een commentaar of vraag volgt. Het betreft het geloof van Jezus’ intiemste volgelingen (Joh. 1:50-51, 2:11, 6:68-69), een grote groep Samaritanen uit Sichar (Joh. 4:41-42), een vader (Joh. 4:53-54), een grote groep mensen bij de tempel (Joh. 7:31) en een groep Joden bij de Jordaan (Joh. 10:42). Johannes schetst dus het beeld dat slechts een klein aantal Joden uit Jezus’ tijd in hem geloofden. Over de meeste Joden concludeert Johannes dat zij niet in hem geloofden of dat hun geloof ontoereikend was. Voor de lezer komt Johannes’ constatering in Joh. 12 dat veel Joden niet in Jezus geloofden niet als een verrassing. Toch is het ongeloof verbazingwekkend omdat zij Jezus τοσαῦτα σημεῖα hadden zien doen.⁸⁸ Johannes heeft slechts enkele tekenen vermeld in het evangelie, (Joh. 20:30) maar de tekenen die hij beschrijft waren zo groot en indrukwekkend dat mensen er niet omheen konden dat het goddelijke wonderen waren (Joh. 3:2, 9:32-33). Dit geldt zeker voor

⁸¹ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 218; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 191.

⁸² De frase τὴν δόξαν τὴν παρὰ τοῦ μόνου Θεοῦ kan ook opgevat worden als verwijzing naar Jezus die bij God vandaan komt (vgl. Joh. 6:46, 7:29, 16:28 en 17:8 waar παρά gebruikt is om aan te geven dat Jezus bij de Vader vandaan komt, van hem is uitgegaan) en die Gods heerlijkheid openbaart (Joh. 1:14, 11:40).

⁸³ Zie Joh. 5:44 δόξαν παρὰ ἀλλήλων λαμβάνοντες καὶ τὴν δόξαν τὴν παρὰ τοῦ μόνου Θεοῦ οὐ ζητεῖτε.

⁸⁴ Op basis van de zinsconstructie ὑμᾶς ὅτι τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔχετε ἐν ἑαυτοῖς en de context is deze vertaling en interpretatie beter dan de vertaling ‘jullie zijn geen mensen van wie God houdt’, zie Barret, *John*, p. 269; Carson, *John*, p. 264; Grosheide, *Johannes I*, pp. 396-397.

⁸⁵ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 217; Michaels, *Gospel of John*, pp. 707, 713; Carson, *John*, p. 451.

⁸⁶ Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

⁸⁷ Uit de context moet opgemaakt worden of Johannes het werkwoord πιστεύω in een tekstgedeelte gebruikt voor het goede soort geloof of voor tijdelijk of twijfelachtig geloof (zie Carson, *John*, pp. 183, 347).

⁸⁸ Zie Carson, *John*, p. 447; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 191; Michaels, *Gospel of John*, p. 707; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 31, 33, 464.

de opwekking van Lazarus uit de dood (Joh. 11). Volgens Johannes hebben veel Joden en ook de Joodse geestelijke leiders Jezus dit wonder zien verrichten (Joh. 11:45) of Lazarus weer levend zien rondlopen (Joh. 11:47, 12:9). Als lezer zou je verwachten dat het zien van zulke grote tekenen tot geloof zou leiden. Dat is volgens Johannes ook het doel van deze tekenen (Joh. 20:30-31).⁸⁹ Het tegendeel blijkt. Hoewel de Joden en de Joodse geestelijke leiders volgens Johannes wisten dat het wonderen van God betrof, geloofden zij niet in Jezus. Daaruit kan geconcludeerd worden dat hun ongeloof een bewuste keuze is om Jezus' persoon, woorden en daden te verwerpen.⁹⁰ De imperfectumvorm ἐπίστευον toont aan dat dit een blijvende houding was.⁹¹

Naast de verklaring in vers 42-43 geeft Johannes ook in vers 38-41 een verklaring voor dit ongeloof. Hij citeert Jes. 53:1 en zegt daarbij ἵνα ὁ λόγος Ἡσαΐου τοῦ προφήτου πληρωθῆ ὃν εἶπεν ('zodat het woord van de profeet Jesaja vervuld zou worden dat hij gesproken had'). Het begrip πληρῶω ('vervullen, tot stand brengen, verwezenlijken') is een theologisch begrip waarmee duidelijk wordt gemaakt dat wat gebeurde Gods wil was en onderdeel van zijn plan (Zumstein).⁹² Het ongeloof van het Joodse volk moet volgens Johannes dus niet gezien worden als falen van Jezus of als reden om te ontkennen dat God zich in Jezus geopenbaard heeft.⁹³ Met de uitspraak 'zodat...vervuld werd' (Joh. 12:38) en het opvoeren van Jes. 53:1 maakt Johannes duidelijk dat de afwijzing die Jezus ten deel viel reeds voorzeggd was in het OT. Jesaja heeft voorzeggd dat de Joden niet zouden geloven dat God zijn kracht en macht openbaarde in de persoon, woorden en daden van de knecht (Jes. 52-53). Johannes stelt Jezus voor als degene die Gods kracht en macht openbaarde maar dit leidde niet tot geloof en dit is volgens Johannes dan ook het bewijs dat Jezus de door God gezonden knecht uit Jes. 52-53 is. Met het citaat uit Jes. 53:1 roept Johannes bij de lezer namelijk het vierde 'lied van de knecht van de Heer' uit Jesaja in herinnering (Jes. 52:13-53:12). In dit lied wordt de knecht van de Heer voorgesteld als degene in wie God zijn arm zal openbaren (Jes. 52:10, 53:1) en door wiens hand (Jes. 53:10) hij verlossing zal bewerkstelligen.⁹⁴ Deze knecht zal door God worden verhoogd (Jes. 52:13) maar door mensen worden veracht en afgewezen (Jes. 53:3).⁹⁵ In Jes. 52:14 en 53:2-3 wordt beschreven dat deze verachting en afwijzing voortkomt uit het feit dat de verschijning en het optreden van deze knecht niet koninklijk, groots, superieur, dominant of indrukwekkend maar juist heel gewoon is en zelfs weerzin en minachting oproept.⁹⁶ Dit wordt in Jes. 52-53 als reden gegeven dat de boodschap over het verlossend optreden van God in/door de knecht die o.a. geklonken heeft in Jes. 42, 49 en 50 niet wordt geloofd door degenen die haar gehoord hebben (Jes. 53:1).⁹⁷ De huidige consensus onder geleerden is dat het in de MT en LXX gaat over het volk Israël dat het niet heeft begrepen en geloofd.⁹⁸ Door Jes. 53:1 te citeren in de context van Jezus' publieke optreden onder het Joodse volk legt Johannes het verband met eerdere generaties Israëlieten die ook met ongeloof reageerden op Gods boodschap en openbaring van de arm van de Heer (d.i. Gods macht en kracht die zichtbaar werd in de wonderdaden die hij deed). Deze reactie van ongeloof is in Jesaja voorzeggd en betrof in de eerste plaats de periode kort voor en tijdens de Ballingschap.

⁸⁹ Zie Michaels, *Gospel of John*, p. 708.

⁹⁰ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 207,215; Grosheide, *Johannes II*, p. 232.

⁹¹ Zie Grosheide, *Johannes II*, p. 232; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467.

⁹² Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 468.

⁹³ Zie Grosheide, *Johannes II*, p. 233; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 468.

⁹⁴ Zie Koole, *Isaiah 49-55*, p. 252; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 382, 403.

⁹⁵ Zie Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192; Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 251, 253, 264, 269; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 379-380, 382; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 468.

⁹⁶ Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 251, 253,269; Motyer, *Isaiah*, pp. 427-428; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 379-380, 382.

⁹⁷ Zie Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 252, 275; Oswalt, *Isaiah 40-66*, p. 381.

⁹⁸ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 207; Carson, *John*, p. 448; Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 252, 275; Oswalt, *Isaiah 40-66*, p. 381.

Johannes betreft deze voorzegging echter ook op de tijd van Jezus' rondwandelen op aarde doordat hij Jezus' wondertekenen uit vers 37 in vers 38 identificeert met Gods *βραχίων* uit het OT en hij Jezus identificeert met de verhoogde knecht uit Jes. 52:13-53:12.⁹⁹ Het eerste kan Johannes doen, omdat hij gezien en geloofd heeft dat Gods macht en kracht zichtbaar werd in de wonderdaden die Jezus deed. Het tweede kan hij doen vanwege overeenkomsten tussen Jezus en wat geschreven staat over de knecht.¹⁰⁰ Johannes' beschrijving van Jezus' optreden laat zien dat zijn verschijning op zichzelf niet koninklijk, groots of indrukwekkend was (vgl. Jes. 52:14, 53:2). Johannes voert Nathanael in Joh. 1:46 op om te wijzen op Jezus' lage en daarmee oneervolle afkomst.¹⁰¹ Hij laat verder zien dat mensen niets bijzonders opmerkten aan Jezus' uiterlijke verschijning.¹⁰² Mensen zagen pas in dat Jezus bijzonder was doordat anderen hen daar op wezen (zoals Johannes de Doper) of doordat zij door Jezus' woorden of daden tot deze conclusie gebracht werden. Pas dan gaven ze hem een bepaalde eretitel.¹⁰³ Echter, over degenen van wie Johannes eerder gezegd heeft dat zij positief en met geloof op Jezus gereageerd hebben concludeert hij uiteindelijk dat zij niet openlijk Jezus' kant kozen (Joh. 12:42) en dat was vernederend voor Jezus.¹⁰⁴

Johannes schetst dus het beeld dat onder veel Joden twijfel en scepsis bestond over Jezus' persoon en identiteit en dat veel Joden Jezus' woorden en daden niet geloofden (Jes. 53:1) en Jezus' boodschap, herkomst en identiteit verwierpen.¹⁰⁵ Deze verwerping door de Joden leidde er volgens Johannes toe dat hij gevangen genomen, gemarteld en berecht werd (Joh. 18-19). Het vastgebonden worden (Joh. 18:12), overgeleverd zijn aan de macht en wil van anderen (Joh. 18:28-29, 19:1,10,15), in het gezicht geslagen worden (Joh. 19:3), bespot worden (Joh. 18:34, 19:3), door het publiek veroordeeld worden (19:6,15), uitgekleed worden en naakt aan een kruis worden gehangen (Joh. 19:23), gerekend worden tot de ergste misdadigers (Joh. 19:18) en de verminking van zijn dode lichaam (Joh. 19:34) had tot doel om Jezus te vernederen en onteren.¹⁰⁶ Jezus' sterven wordt meerdere keren aangeduid als een 'verhoogd worden'.¹⁰⁷ Daarmee verwijst Johannes naar Jezus' fysieke verhoging aan een kruishout dat menselijk gezien schandelijk en vernederend was. Johannes' Joodse lezers wisten echter vanuit het OT dat Jezus daardoor ook als een door God vervloekte moest worden beschouwd (Deut. 21:23 vgl. Jes. 53:4). Johannes maakt echter duidelijk dat dit niet betekent dat Jezus niet de Messias/ Christus kan zijn. Hij verwijst naar Jes. 52-53 om aan te tonen dat Jezus de door God beloofde en verhoogde knecht uit Jes. 52-53 is in wie God zijn kracht en macht openbaarde.

⁹⁹ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Grosheide, *Johannes II*, p. 234; Jin, *Doxa*, pp. 172-173.

¹⁰⁰ Ook andere NT-schrijvers hebben deze overeenkomsten gezien en verwijzingen naar dit gedeelte opgenomen.

¹⁰¹ De frase 'kan uit Nazareth iets goeds komen' (Joh. 1:46) is in de Grieks-Romeinse eer en schande cultuur aanduiding voor Jezus' oneervolle/verachtelijke afkomst (zie Neyrey, "Despising the Shame", p. 127).

¹⁰² Dit blijkt o.a. Joh. 4:25-26 waar Johannes beschrijft dat de Samaritaanse vrouw spreekt over de Christus die komen zou zonder dat zij in de gaten heeft dat zij met de Messias spreekt. Vergelijkbaar is het gesprek met de blindgeboren man die door Jezus is genezen. De man ziet de mens Jezus en pas wanneer Jezus zegt dat hij de Zoon van God is gelooft de man (in hem) en aanbidt hij Jezus (Joh. 9:36-38).

¹⁰³ De mensen houden Jezus in Johannes o.a. voor een Joodse rabbi (Joh. 1:38,49, 3:2, 6:25), een profeet (Joh. 4:19, 9:17), de profeet (Joh. 6:14, 7:40), de Messias (Joh. 1:41, 4:29,42, 6:69, 7:31,41, 11:27), Gods Zoon (Joh. 1:49, 6:69, 11:27) en/of koning van Israël (Joh. 1:49, 12:13 vgl. Joh. 6:15 en 19:19).

¹⁰⁴ O.a. in Joh. 9:22, 12:42 en 18:17,25-27 (zie Neyrey, "Despising the Shame", p. 121).

¹⁰⁵ De twijfel van groepen Joden klinkt door in gedeelten waar Johannes de Joden vragen of opmerkingen laat uitspreken zoals in Joh. 7:26-27 en 41-42. Ook laat Johannes de verwarring van mensen doorklinken in hun vragen en opmerkingen omdat ze Jezus' woorden en taak niet begrijpen (zie bijv. Joh. 12:34). Het ongeloof maakt Johannes o.a. zichtbaar wanneer hij beschrijft dat zij Jezus' getuigenis (Joh. 8:13), zijn Messiasclaim (Joh. 9:22), zijn Zoonschap (Joh. 10:31-36, 19:7) en zijn koningschap (Joh. 19:15,21) afwezen.

¹⁰⁶ Zie Neyrey, "Despising the Shame", pp. 117-118, 120-121 123-127, 131-132.

¹⁰⁷ ὑψώω in Joh. 3:14, 8:28, 12:32-34 vgl. Jes. 52:13 LXX (zie Carson, *John*, pp. 444-446; Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, pp. 256-258; Michaels, *Gospel of John*, p. 709; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 461).

Johannes legt in vers 39 uit dat de Joden οὐκ ἠδύναντο πιστεῦειν. De consensus onder geleerden is dat dit duidt op een onvermogen om te geloven.¹⁰⁸ Deze gedachte wordt bevestigd door Jes. 6:10 dat Johannes in aangepaste vorm opvoert in vers 40. Uit Jes. 6:8-13 kan geconcludeerd worden dat Gods boodschap die door de profeet Jesaja aan het volk Israël moest worden verkondigd, ertoe zou leiden dat het volk daar onontvankelijk voor zou zijn.¹⁰⁹ Uit de imperatiefvormen in Jes. 6:10 MT blijkt dat Jesaja en zijn verkondiging door God werden ingezet om de hoorders ongevoelig te maken en te verhardden. De verkondigde boodschap van oordeel (Jes. 6:11-12) en beloofde verlossing en genezing (Jes. 6:13) zou dit beoogde effect bewerken (6:9-10).¹¹⁰ In Jes. 6:10 LXX wordt deze verharding en verblinding beschouwd als een gerealiseerd gegeven.¹¹¹ Deze verharding komt over mensen die in Jes. 1-5 worden voorgesteld als trotse, zondige, opstandige en slechte/goddeloze mensen.¹¹² Dat begrijpen, geloven, bekering en genezing uit zouden blijven kan dan ook gezien worden als Gods oordeel over het volk en het land vanwege ongehoorzaamheid en voortdurende afwijzing van God, zijn knecht(en) en zijn boodschap.¹¹³ Slechts een rest zou overblijven en met hen zou God een nieuw begin maken (Jes. 6:13).¹¹⁴ Dat Gods boodschap en zijn profeet zouden worden afgewezen blijkt in Jes. 6 een gericht (Zumstein) en dus een gerechtelijke verharding te zijn die onderdeel is van Gods plan (Beasley-Murray, Carson).¹¹⁵ Door Jes. 6:10 te citeren en op het ongeloof van de Joden in Jezus' tijd te betrekken, legt Johannes een verbinding tussen Jesaja's bediening en verkondiging en die van Jezus. Daaruit kan geconcludeerd worden dat er volgens Johannes sprake is van een zekere analogie in Israëls geschiedenis m.b.t. Israëls reactie op Gods knechten. In Jesaja's tijd werd het ongeloof van de meeste Joden zichtbaar in de afwijzing van Gods knecht Jesaja en zijn boodschap. In Jezus' en Johannes' tijd gebeurde hetzelfde: velen uit het volk wijzen Gods ultieme knecht Jezus en zijn boodschap af. De overeenkomst tussen Jesaja's en Jezus' bediening is dus dat deze bij velen negatieve reacties opriep en geleid heeft tot blijvende verblinding en verdere verharding. Het betreft volgens Johannes religieuze Joden die denken te kunnen zien/verstaan maar geestelijk blind zijn voor Jezus en zijn tekenen (Joh. 9:39-41). Uit de indicatiefvormen τετύφλωκεν en ἐπώρωσεν in vers 40 blijkt dat Johannes over verblinding en verharding spreekt als een gerealiseerd gegeven.¹¹⁶ Dit kan hij doen omdat Jezus' publieke werk klaar is en hij de uitkomst daarvan geeft. Daarbij moet opgemerkt worden dat God door Johannes wordt voorgesteld als het handelend subject die deze verblinding en verharding bewerkt zodat veel Joden niet met geestelijke ogen konden zien en niet tot geloof konden komen (Joh. 12:40).¹¹⁷ Deze verharding in Joh. 12:40 kan net als in Jes. 6 worden opgevat als een gerechtelijke verharding door God en beschouwd worden als onderdeel van zijn wil en plan. Zij is gevolg van het blijvende ongeloof en de voortdurende afwijzing van veel van Jezus' Joodse hoorders en houdt in dat de mogelijkheid om tot geloof te komen voor hen is uitgesloten (contra

¹⁰⁸ Zie Michaels, *Gospel of John*, p. 709.

¹⁰⁹ Beuken, *Jesaja 1-12*, p. 175; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 193-194; Motyer, *Prophecy of Isaiah*, p. 79.

¹¹⁰ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Bette, Paul & Van den Brink, *Jesaja*, p. 213; Beuken, *Jesaja 1-12*, pp. 175, 177; Motyer, *Prophecy of Isaiah*, p. 78; Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 188.

¹¹¹ Opvallend is dat de LXX m.b.t. de verharding een passiefvorm heeft (ἐπαχύνθη) maar bij het spreken over verblinding een actiefvorm (ἐκάμυσσαν) alsof verharding van buitenaf kwam maar verblinding eigen keus was.

¹¹² Jes. 1:2,4,21-33, 3:11-15, 5:20 vgl. Jes. 9:16-17, 10:1-2, 30:9, 32:6-7, 59:2-8 (zie Oswalt, *Isaiah 1-39*, pp. 33-34, 54-55, 174-175).

¹¹³ In Jes. 6:11-13 wordt verwoesting, dood en deportatie aangekondigd als oordeel van God. Het volk was gewaarschuwd voor dit oordeel o.a. in Deut. 28-29 (zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Bette, Paul & Van den Brink, *Jesaja*, p. 213; Beuken, *Jesaja 1-12*, p. 177; Oswalt, *Isaiah 1-39*, pp. 188, 190-191).

¹¹⁴ Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 190-191.

¹¹⁵ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Carson, *John*, p. 448; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

¹¹⁶ τετύφλωκεν ('hij heeft verblind' – Ind. Perf. Act.) en ἐπώρωσεν ('hij heeft verhard' – Ind. Aor. Act.).

¹¹⁷ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Carson, *John*, p. 448; Grosheide, *Johannes II*, p. 235; Michaels, *Gospel of John*, pp. 709-710

Zumstein).¹¹⁸ Hun ongelof is immers een blijvende toestand, zo kan geconcludeerd worden uit de imperfectumvorm ἐπίστευον (Joh. 12:37).¹¹⁹ Deze toestand werd niet door God opgeheven, maar door hem in stand gehouden zodat het voor veel Joden onmogelijk was om in Jezus te gaan geloven.¹²⁰

Johannes zegt in vers 41 dat Jesaja gesproken heeft over dit ongelof en deze verharding en verblinding ὅτι(!) εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ. De heerlijkheid die Jesaja volgens Jes. 6 gezien heeft bewerkstelligde dat hij zijn eigen onreinheid erkende, zich voor God vernederde (Jes. 6:5), reiniging ontving (Jes. 6:6-7) en zich beschikbaar stelde om Gods boodschap aan het volk te verkondigen (Jes. 6:8). Deze boodschap betrof het spreken over Gods knecht in Jes. 52-53. Deze knecht zou geen zichtbare heerlijkheid bezitten (Jes. 52:14, 53:2 LXX) maar wel Gods kracht en macht openbaren (Jes. 53:1 LXX). Hij zou verhoogd en verheerlijkt worden (Jes. 52:13 LXX) maar ook zou ongelof, verwerping en verachting hem ten deel vallen (Jes. 53:1,3). Johannes verbindt dus motieven zoals geloof/ongelof, verharding en verblinding aan het begrip δόξα en in het bijzonder aan het zien van Jezus' δόξα. Uit de context is op te maken dat Johannes met het persoonlijk voornaamwoord αὐτοῦ in vers 41 op Jezus doelt. Het persoonlijk voornaamwoord αὐτοῦ in vers 37 moet betrokken worden op Ἰησοῦς dat in vers 36 als handelend subject is opgevoerd. De αὐτοῦ σημεῖα πεποιηκότος betreffen dus de tekenen die Jezus gedaan heeft.¹²¹ Daaruit volgt dat met het persoonlijk voornaamwoord αὐτόν in οὐκ ἐπίστευον εἰς αὐτόν ook Jezus bedoeld is.¹²² Dit geldt ook voor αὐτόν in vers 42 en voor αὐτοῦ in vers 41. Dit is de meest natuurlijke lezing.¹²³ Johannes zegt dus dat Jesaja de heerlijkheid van Jezus gezien heeft en over Jezus gesproken heeft.

2.4 Tekstvergelijking

Johannes zegt in Joh. 12:41 dat Jesaja εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ. Met het woord ταῦτα in Joh. 12:41 verwijst Johannes naar de citaten uit Jesaja die hij in vers 38 en 40 heeft opgevoerd.¹²⁴ Het zien van Jezus' heerlijkheid door Jesaja wordt door Johannes verbonden aan Jes. 6 en 52-53. In Jes. 6 MT komt het woord heerlijkheid (דָּבָר) echter niet voor m.b.t. dat wat Jesaja gezien heeft.¹²⁵ De frase εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ in Joh. 12:41 vertoont wel overeenkomsten met Tg. Jes. 6:1 en 5¹²⁶ en Jes. 6:1 LXX.¹²⁷

Joh. 12:41 is onderdeel van de perikoop Joh. 12:37-43 dat een literair samenhangend geheel vormt waarmee Johannes bepaalde theologische motieven en concepten communiceert. Om antwoord te kunnen geven op de vraag welk δόξα-concept Johannes in Joh. 12:41 communiceert is het belangrijk vast te stellen welke tekst- en uitlegtradities Johannes

¹¹⁸ Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

¹¹⁹ Zie Grosheide, *Johannes II*, p. 232; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467.

¹²⁰ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Carson, *John*, p. 448; Michaels, *Gospel of John*, p. 709; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 465, 468.

¹²¹ Zie Michaels, *Gospel of John*, pp. 707-708; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467.

¹²² Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 207, 215; Carson, *John*, p. 447; Grosheide, *Johannes II*, p. 232; Michaels, *Gospel of John*, pp. 707-708; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467.

¹²³ Vgl. Beasley-Murray, *John*, pp. 216-217; Carson, *John*, p. 449; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-197; Williams, "Isaiah in John's Gospel", pp. 110, 112-113; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

¹²⁴ Het woord ταῦτα verwijst in het evangelie van Johannes vaker naar een serie opmerkingen die eraan voorafgaan (o.a. in Joh. 6:59, 8:30, 13:21, 14:25) en kan vertaald worden met 'deze dingen' (zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 53-54; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192; Michaels, *Gospel of John*, p. 711; Grosheide, *Johannes II*, p. 236; Lett, "Divine Identity", pp. 169-170; Williams, "Isaiah in John's Gospel", pp. 110, 112-113).

¹²⁵ In Jes. 6:3 wordt gezegd wat Jesaja de hemelse hofhouding heeft horen(!) zeggen over Gods heerlijkheid.

¹²⁶ Vgl. Köstenberger "John", p. 483; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259-260; Reim, "Wie der Evangelist", pp. 34-35, 45.

¹²⁷ Vgl. Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196; Ronning, "Targum of Isaiah", p. 260; Reim, "Wie der Evangelist", pp. 35, 45.

mogelijk gevolgd heeft. Brown, Köstenberger, Reim, Ronning en Evans menen dat Johannes in Joh. 12:41 Joodse theologische concepten gebruikt heeft die ons bekend zijn vanuit de Targum. Köstenberger, Reim en Ronning wijzen daarbij op de overeenkomst m.b.t. het concept heerlijkheid in Joh. 12:41 en Tg. Jes. 6:1, 5.¹²⁸ Bij Brown, Ronning, Reim, Evans e.a. speelt de mogelijke verwijzing naar de *shekina* en het spreken over de *λόγος* in Joh. 1:14 een belangrijke rol.¹²⁹ Barrett daarentegen stelt dat het niet waarschijnlijk is dat Johannes in Joh. 12:41 refereert aan de *shekina* van God en aan het concept heerlijkheid uit Tg. Jes. 6.¹³⁰ Ook Beasley-Murray en Zumstein gaan uit van een afhankelijkheid van een versie van de MT en LXX. Een bespreking van de Targum ontbreekt echter bij hen.¹³¹ In de volgende paragrafen zal uiteengezet worden of Johannes' woordgebruik, motieven en concepten in Joh. 12:37-43 meer overeenkomen met Jes. 6 en 52-53 MT, LXX en/of Tg. Jes.¹³² Op grond daarvan kunnen een aantal conclusies getrokken worden die van belang zijn voor het duiden van het *δόξα*-concept in Joh. 12:41.

2.4.1 Woordelijke tekstvergelijking: Joh. 12:38 en Jes. 53:1 in LXX, MT en Tg.

De bewoording van Jes. 53:1 in de vier tekstversies is als volgt:¹³³

Joh. 12:38	<i>κύριε</i> , τίς ἐπίστευσεν τῆ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίον κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη;
NA28	Heer , wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
Jes. 53:1	<i>κύριε</i> , τίς ἐπίστευσεν τῆ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίον κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη;
LXX	Heer , wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
Jes. 53:1	מִי הָאֵמַן לְשִׁמְעַתְּנוּ וְזָרַע יְהוָה עַל-מִי נִגְלָתָהּ;
MT	Wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
Jes. 53:1	מִן הַיָּמִין לְבִסְרוֹתַי אֲנִי וְתִקּוּן דְרַע נְבוֹרְתָא דִּי בְדוֹן עַל מִן אֲתִגְלִיאַת;
Tg. Jes.	Wie heeft geloofd deze boodschap van ons? En aan wie is nu de kracht/macht van de arm van de Heer geopenbaard? ¹³⁴

Deze vergelijking laat zien dat de woorden in Joh. 12:38 geheel overeenkomen met Jes. 53:1 LXX. Johannes heeft het citaat woordelijk overgenomen uit de LXX. Jes. 53:1 LXX is een nauwgezette vertaling van Jes. 53:1 MT. Alleen het woord *κύριε* ('heer') aan het begin van Jes. 53:1 LXX ontbreekt in de MT. De meeste woorden in Tg. Jes. 53:1 zijn een letterlijke vertaling van de Hebreeuwse tekst.¹³⁵

In de Targum zijn meerdere woorden toegevoegd zoals אַד ('deze') en אֲתִגְלִיאַת ('de kracht/macht van'). Deze woorden ontbreken in het citaat in Joh. 12:38.¹³⁶ De toevoeging 'de kracht/macht' bij de arm van de Heer kan een anti-antropomorfe aanpassing zijn. Dit is een aanpassing aan

¹²⁸ Zie Köstenberger "John", p. 483; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259-260; Reim, "Wie der Evangelist", pp. 34-35, 45.

¹²⁹ Zie Brown, *John*, pp. 33-34, 487; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Reim, "Wie der Evangelist", pp. 34-35, 45; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259, 268, 275, 278.

¹³⁰ Zie Barrett, *John*, p. 432.

¹³¹ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. lx-lxi, 216-219; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 49-52, 464-469.

¹³² De vergelijking van concepten en motieven is vooral van belang voor de vergelijking met Tg. Jes. aangezien de tekst van de Targums op schrift gesteld is nadat het NT voltooid was. In de Targums is materiaal opgenomen dat een weergave is van Joodse interpretaties uit eerdere tijden. De Targums kunnen ons inzicht geven in welke concepten en motieven een belangrijke rol speelden in het Judaïsme in Jezus' tijd en licht werpen op uitspraken en concepten over God en de Messias ten tijde van het NT (zie Flesher & Chilton, *The Targums*, pp. 386, 389-390, 424-425 en ook p. 174, voetnoot 12).

¹³³ De verschillen die ik van belang acht voor het onderzoek heb ik een bepaalde kleur gegeven.

¹³⁴ Vertaald a.h.v. Pauli, *The Chaldee Paraphrase*, p. 182 en Jastrow, *Dictionary of the Targumim*, pp. 205, 323.

¹³⁵ Vgl. Barrett, *John*, p. 429; Beasley-Murray, *John*, p. 207; Carson, *John*, p. 448, Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192, Williams, "Testimony", p. 113; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 464.

¹³⁶ Vgl. Flesher & Chilton, *The Targums*, pp. 39-46.

de oorspronkelijke tekst waardoor uitdrukkingen waarin de indruk gewekt wordt dat God op eenzelfde directe manier handelt zoals mensen worden vermeden.¹³⁷ Door de toevoeging in Tg. Jes. 53:1 ligt de nadruk op de kracht/macht die van de Heer uitgaat i.p.v. op een handeling van zijn arm.

Uit de woordelijke tekstvergelijking kan geconcludeerd worden dat het tekstmateriaal uit Joh. 12:38 overeenkomt met Jes. 53:1 LXX dat een nauwgezette vertaling is van de MT. De toevoegingen uit de Targum ontbreken in Joh. 12:38 wat het aannemelijk maakt te veronderstellen dat een teksttraditie¹³⁸ van Tg. Jes. 53:1 niet door Johannes gebruikt is.¹³⁹

2.4.2 Woordelijke tekstvergelijking: Joh. 12:40 en Jes. 6:10 in LXX, MT en Tg.

De bewoording van Jes. 6:10 in het tekstmateriaal is als volgt:

- Joh. 12:40
NA28 **τετύφλωκεν** αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς **καὶ ἐπώρρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν**, ἵνα μὴ ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ **νοήσωσιν** τῇ καρδίᾳ καὶ **στραφῶσιν**, **καὶ ἰάσονται** αὐτούς.
Hij heeft verblind hun ogen **en hij heeft verhard hun hart**, zodat zij niet zien met hun ogen en **begrijpen** met het hart en zich bekeren **en ik hen zou genezen**.
- Jes. 6:10
LXX **ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου**, καὶ τοῖς ὠσὶν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν **ἐκάμυσαν**, μήποτε ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς ὠσὶν ἀκούσωσιν καὶ τῇ καρδίᾳ **συνῶσιν** καὶ **ἐπιστρέψωσιν καὶ ἰάσονται** αὐτούς.
want vet is het geworden het hart van dit volk **en hun oren ongevoelig om te horen** en hun ogen **hebben zij gesloten** zodat zij niet zien met hun ogen **en zij met hun oren horen** en met het hart **begrijpen** en zich bekeren **en ik hen zou genezen**.
- Jes. 6:10
MT הַשֶּׁמַיִם הָעֵלְיוֹת הָיָה וְאָזְנוֹ הֶכְהָד וְעֵינָיו הָשָׁע פֶּן יֵרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאָזְנוֹ יִשְׁמַע וְלִבּוֹ יִכָּיֵן וְשֵׁב וּרְפָא לוֹ:
Maak vet het hart van dit volk **en maak hun oren ongevoelig** en **sluit/verblind** hun ogen, zodat het niet ziet met hun ogen, **en het met hun oren hoort**, en het met zijn hart begrijpt en zich bekeert, **en hij het geneest**.
- Jes. 6:10
Tg. Jes. וַיִּתְּבוּן וַיִּשְׁתַּבְּקוּ לְהוֹן: עֵינֵיהוּ יִקַּר וְעֵינֵיהוּ עֲמָעָם מֵאֲדָלָה יִחְזוּן עֵינֵיהוּ וּבְאִזְנוֹ יִשְׁמְעוּן וּבְלִבָּהוּן יִתְּבָלוּן:
Maak vet het hart van dit volk **en maak hun oren ongevoelig** en **sluit/verblind** hun ogen, zodat zij niet zien met hun ogen, **en zij met hun oren horen**, en met hun hart begrijpen en zich bekeren, **en het zal hen worden vergeven**.

Deze vergelijking laat zien dat het citaat in Joh. 12:40 op een aantal punten afwijkt van Jes. 6:10 in de LXX, MT en Tg. Jes. In Joh. 12:40 ontbreken twee frasen uit Jes. 6:10 die wel voorkomen in de LXX, MT en Tg. Jes. De frasen waarin gesproken wordt over ‘ongevoelige oren’ en ‘horen’ ontbreken in Joh. 12:40.¹⁴⁰ Opvallend is verder dat in Joh. 12:40 een andere regelvolgorde wordt gevolgd dan in de LXX, MT en Tg. Jes. In deze drie tekstversies wordt in de eerste versregel gesproken over het vette/verharde/ongevoelige hart. In Joh. 12:40 is dit de tweede versregel. Daarnaast heeft Joh. 12:40 ook twee keer een afwijkende woordvolgorde t.o.v. de LXX, MT en Tg. Jes. Bij het citaat in Joh. 12:40 zijn de werkwoorden (resp. τετύφλωκεν en νοήσωσιν) voor het z.n.w. geplaatst. Verder valt op dat de werkwoorden

¹³⁷ Zie Flesher & Chilton, *The Targums*, pp. 15, 21, 45-46.

¹³⁸ De tekst van de Targums is pas op schrift gesteld nadat het NT voltooid was. Wanneer in dit document gesproken wordt over het al dan niet gebruiken van de Tg. tekst door Johannes wordt dan ook bedoeld dat hij zeer waarschijnlijk wel of niet gebruik gemaakt heeft van de oudere Joodse tekst- en uitlegtraditie die in de Targums zijn vastgelegd.

¹³⁹ Flesher & Chilton trekken dezelfde conclusie (zie Flesher & Chilton, *The Targums*, pp. 39-46).

¹⁴⁰ Ook Williams wijst op dit gegeven (zie Williams, “Testimony”, p. 114).

‘begrijpen’ en ‘zich bekeren’ in de LXX, MT en Tg. Jes. actievormen zijn terwijl in Joh. 12:40 passievormen zijn gebruikt (resp. νοήσωσιν en στραφῶσιν).

Wat betreft de vergelijking met de LXX kan geconcludeerd worden dat het citaat in Joh. 12:40 elementen bevat die alleen overeenkomen met of afwijkingen van Jes. 6:10 LXX. De frasen ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς en καὶ ἰάσομαι αὐτούς in Joh. 12:40 komen woordelijk overeen met de LXX.¹⁴¹ Hetzelfde geldt voor de woorden τῆ καρδίᾳ en αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμούς hoewel αὐτῶν en τοὺς ὀφθαλμούς in Joh. 12:40 in een andere volgorde staan. Afwijkend is dat Johannes met de frase καὶ ἐπώρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν in Joh. 12:40 een aantal woorden uit de LXX heeft weggelaten (zoals γάρ, τοῦ λαοῦ en τούτου). Ook heeft hij in deze frase het werkwoord ἐπώρωσεν (‘hij heeft verhard’) gebruikt i.p.v. ἐπαχύνθη (‘het is vet geworden’). Ook in andere frasen heeft Johannes andere woorden gebruikt: τετύφλωκεν i.p.v. ἐκάμμυσαν, νοήσωσιν i.p.v. συνῶσιν en στραφῶσιν i.p.v. ἐπιστρέψωσιν. Opvallend is verder dat de evangelist tweemaal een werkwoordsvorm gebruikt heeft die afwijkt van de LXX. Met τετύφλωκεν heeft hij een ander werkwoord (i.p.v. ἐκάμμυσαν)¹⁴² en andere werkwoordsvorm gebruikt (Perfectum 3 Sing. i.p.v. Aoristus 3 Plur.) dan de LXX. Ook heeft hij het activum ἐπώρωσεν gebruikt i.p.v. het passivum ἐπαχύνθη¹⁴³ uit Jes. 6:10 LXX. Daardoor wordt de verblinding en verharding van Jezus’ Joodse tijdgenoten voorgesteld als iets waarin God de beslissende actor is (‘hij heeft verblind en...verhard’).¹⁴⁴ Vanwege het verklarende karakter van Joh. 12:37-43 kunnen deze verschillen beschouwd worden als literaire en theologische keuzes om te benadrukken dat het ongeloof te maken heeft met verblinding en verharding die God bewerkt.¹⁴⁵

Wat betreft de vergelijking met de MT kan geconcludeerd worden dat het citaat in Joh. 12:40 gedeeltelijk overeenkomt met, maar ook enigszins afwijkt van Jes. 6:10 MT. Zowel in Joh. 12:40 als in Jes. 6:10 MT is bij de werkwoorden voor ‘verharden’ en ‘verblinden’ een activum gebruikt maar in Joh. 12:40 zijn geen imperatiefvormen gebruikt zoals in Jes. 6:10 MT maar indicatiefvormen (ἐπώρωσεν en ἐπώρωσεν).¹⁴⁶ Daarmee is in Joh. 12:40 God het handelend subject terwijl dit in Jes. 6:10 MT Jesaja is. Jesaja is in de MT wel het handelend subject maar hij handelt in opdracht van God. God maakt dan ook meteen duidelijk dat de opdracht die Jesaja moet uitvoeren effectief zal zijn.¹⁴⁷ De zekerheid waarmee God dit effect, maar ook de komende verwoesting van het land voorzegt (Jes. 6:11-12 MT) wijst erop dat hijzelf ervoor zou zorgen dat deze dingen daadwerkelijk zouden gebeuren. Jesaja is in Jes. 6:10 MT dus wel het handelend subject, maar terecht wijst Williams erop dat Jesaja’s verkondiging het instrument is dat God gebruikt om de verblinding en verharding te bewerken.¹⁴⁸ Met τετύφλωκεν, ἐπώρωσεν en ἵνα μὴ heeft Johannes in Joh. 12:40 expliciet gemaakt dat deze verblinding en verharding van God uitgingen.¹⁴⁹

Op basis van de vergelijking met de Targum kan geconcludeerd worden dat de Tg. Jes. 6:10 een bijna letterlijke vertaling van de MT is. Het enige verschil is dat ‘en hij het geneest’ uit de MT veranderd is in ‘en het zal hun worden vergeven’. In Joh. 12:40 is echter gekozen om Jes. 6:10 LXX te volgen waar ἰάσομαι gebruikt wordt dat een accurate vertaling is van de MT.

¹⁴¹ Vgl. Menken, *OT Quotations*, pp. 15, 120-121, 205, 209.

¹⁴² Ind. Aor. Act. – 3 Plur. (van de stam καμύω). Vertaling: ‘zij hebben de ogen gesloten’.

¹⁴³ Ind. Aor. Pass. – 3 Sing. (van de stam παχύνω). Vertaling: ‘het is vet/zwaar/ongevoelig geworden.’

¹⁴⁴ Zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 193-194; Menken, *OT Quotations*, pp. 110-112, 117-118; Preuss & Berger, *Bibelkunde*, pp. 39-40, 144; Schreiner, *The King*, p. 31; Williams, “Testimony”, p. 114.

¹⁴⁵ Zie Barrett, *John*, p. 431; Menken, *OT Quotations*, pp. 105-108, 110-112, 115, 117-118; Williams, “Testimony”, p. 114.

¹⁴⁶ Vgl. Williams, “Testimony”, p. 114.

¹⁴⁷ God zegt over het volk in Jes. 6:9 MT – ‘jullie zullen niet begrijpen... jullie zullen niet weten’ en in Jes. 6:10 MT – ‘zodat het niet ziet... niet hoort...niet begrijpt en zich bekeert’.

¹⁴⁸ Zie Williams, “Testimony”, p. 114.

¹⁴⁹ Beasley-Murray, *John*, p. 216; Carson, *John*, p. 448; Evans, *To See*, p. 132; Grosheide, *Johannes II*, p. 235.

Johannes heeft dus niet voor een Griekse vertaling van het Aramese קַחְוִיִּי gekozen maar voor weergave van de LXX. Hij volgt dus niet de uitlegtraditie zoals vastgelegd in de Targum hoewel hij deze uitlegtraditie waarschijnlijk wel gekend heeft. De tekst in Tg. Jes. 6:10 kan namelijk beschouwd worden als weergave van een oudere Joodse interpretatie. De tekst uit Mark. 4:12 ondersteunt deze gedachte. Chilton en Flesher beschouwen Mark. 4:12 als een voorbeeld van een tekst uit het NT welke dezelfde bewoording en betekenis heeft als een tekst in de Targum.¹⁵⁰ In Mark. 4:12 wordt het citaat uit Jes. 6:10 door Jezus uitgesproken dat afsluit met *καὶ ἀφεθῆ ἀυτοῖς* ('en het hun vergeven zal worden'). Deze interpretatie is dus bekend geweest onder Joden en Joodse christenen gedurende de 1ste eeuw. Johannes heeft echter niet deze Joodse uitlegtraditie opgenomen zoals dat in Mark. 4:12 is gedaan. Hij heeft met *καὶ ἰάσομαι αὐτούς* gekozen voor het weergeven van een teksttraditie die overeenkomt met Jes. 6:10 LXX dat een accurate vertaling is van de MT.

2.4.3 Vergelijking van motieven: Joh. 12:37-41 en Jes. 6 en 53 in LXX, MT en Tg.

Op basis van de bestudering van tekstverwijzingen naar OT-tekstgedeelten door rabbijnen en NT-schrijvers hebben geleerden de conclusie getrokken dat zij daarbij vaak de context van de betreffende tekstgedeelten oproepen.¹⁵¹ Door in Joh. 12:41 het spreken over de heerlijkheid die Jesaja zag te verbinden met de voorgaande citaten uit Jes. 6 en 53,¹⁵² wordt bij de lezer de context van deze citaten opgeroepen. Jes. 6:10 is onderdeel van Jes. 6:1-13 dat een literaire eenheid vormt.¹⁵³ Jes. 53:1 is onderdeel van de literaire eenheid Jes. 52:13-53:12 die het 4de lied van de knecht van God genoemd wordt.¹⁵⁴ Het vergelijken van Joh. 12 met de verschillende tekstversies van Jes. 6 en 52-53 laat zien dat er een verband is tussen begrippen en motieven in Joh. 12 en Jes. 6 en 52-53. Het betreft de volgende motieven:

a) verhoging (Joh. 12:32,34 *vgl.* Jes. 6:1,¹⁵⁵ 52:13).¹⁵⁶ In Jes. 6 wordt van de troon gezegd dat deze 'hoog en verheven' is en dit is een indicatie van de status van de persoon die erop zit. Ook in Jes. 52 wordt gesproken over de hoge status van een persoon: de toekomstige status van de knecht. Zijn verhoging heeft te maken met zeer worden verheven (MT), met vereerd/verheerlijkt worden (LXX). In de Targum is dit geïnterpreteerd als :אֲדַחֵלְךָ וְיִתְקַדְּשׁוּךָ.¹⁵⁷ Johannes verbindt Jezus' verhoging in Joh. 12 aan het werkwoord *δοξάζω* ('verheerlijken').¹⁵⁸ Door het werkwoord *ὑψόω* ('verhogen') in Joh. 12:32-34 te gebruiken in relatie tot Jezus' naderende kruisdood krijgt verhoging een dubbele betekenis: letterlijke verhoging aan het kruis en dit is tegelijkertijd verheerlijking.

b) verheerlijking (Joh. 12:16,23,28 *vgl.* Jes. 6,¹⁵⁹ Jes. 52:13 LXX en MT).¹⁶⁰ Het werkwoord *δοξασθήσεται* in Jes. 52:13 LXX is een vertaling van אֲדַחֵלְךָ uit Jes. 52:13 MT. Beide

¹⁵⁰ Zie Flesher & Chilton, *The Targums*, p. 388.

¹⁵¹ Zie Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192; Lett, "Divine Identity", p. 161; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 466-467.

¹⁵² Deze verbinding wordt gelegd met het woord *ταῦτα* ('deze dingen'), de verwijzing naar Jesaja (*εἶπεν Ἡσαΐας*) en de frase *εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ, καὶ ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ* ('hij zag zijn heerlijkheid en hij sprak over hem').

¹⁵³ Jes. 6:1-13 vormt een subcanto. Dit blijkt uit de grote scheidingsmarkeringen in de Masoretische tekst (de petuchot na Jes. 5:30 en 6:13 MT) en uit de verandering in tijdsaanduiding in Jes. 6:1 ('In het jaar dat koning Uzzia stierf') en in Jes. 7:1 ('in de dagen van Achaz').

¹⁵⁴ De consensus onder geleerden is dat Jes. 52:13-53:12 een zorgvuldig geconstrueerde literaire eenheid is. Het lied is opgebouwd uit vijf coupletten van elk drie verzen: Jes. 52:13-15, 53:1-3, 4-6, 7-9 en 10-12 (zie Oswald, *Book of Isaiah 40-66*, p. 373-376 en Motyer, *Prophecy of Isaiah*, pp. 422-423).

¹⁵⁵ Jes. 6:1 in de LXX - ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου, in de MT - אֲדַחֵלְךָ וְיִתְקַדְּשׁוּךָ en in de Tg. - אֲדַחֵלְךָ וְיִתְקַדְּשׁוּךָ

¹⁵⁶ Jes. 52:13 in de LXX - ὑψωθήσεται, in de MT - וְיִתְקַדְּשׁוּךָ en in de Tg. - אֲדַחֵלְךָ

¹⁵⁷ Dit betekent: 'groot en sterk/machtig worden'.

¹⁵⁸ O.a. in Joh. 12:23,28.

¹⁵⁹ Het werkwoord אֲדַחֵלְךָ uit Jes. 52:13 MT komt ook voor in Jes. 6:1 MT maar dit is in Jes. 6:1 LXX vertaald met *ἐπηρμένου* (van *ἐπαίρω*) dat geen synoniem is van *δοξάζω*. Het motief verheerlijking komt wel voor in Jes. 6.

woorden duiden aan dat de knecht in de toekomst vereerd zal worden. Tegelijkertijd wordt in Jes. 52 MT en LXX een tegenstelling gecreëerd die vooral in de LXX duidelijk uitkomt. In Jes. 52:14 LXX is ἀδοξήσει (van ἀδοξέω dat ‘verachtelijk, oneervol, zonder glorie, zonder luister zijn’ betekent) gebruikt als negatie van δοξασθήσεται. De knecht die volgens de MT en LXX eens vereerd en verheerlijkt zal worden, zal een verschijning hebben die bij mensen negatieve reacties oproept. De Tg. Jes. wijkt af van de MT en LXX door te spreken over אַתְּבִּי אֲרִיבִּי (‘zeer sterk/machtig worden’ – Tg. Jes. 52:13) i.p.v. over verering/verheerlijking en door de negatieve reacties die worden opgeroepen te betrekken op het huis van Israël (Tg. Jes. 52:14, 53:3-4) i.p.v. op de knecht. Hoewel werkwoorden met als betekenis ‘verheerlijken’ in Jes. 6 LXX, MT en Tg. ontbreken kan uit vers 3 worden opgemaakt dat de Heer op de troon werd verheerlijkt door de hemelse hofhouding.¹⁶¹

c) zien (Joh. 12:40,41 vgl. Jes. 6:1,5,¹⁶² 52:15, 53:2).¹⁶³ Daarbij wordt een tegenstelling geschetst tussen het volk dat niet ‘ziet’ (Jes. 6:9-10, Joh. 12:40) en Jesaja die de heerlijkheid heeft gezien (Jes. 6:1, Joh. 12:41). Daarnaast is er een tegenstelling tussen het zien van heerlijkheid (Jes. 6:1-5, Joh. 12:41) en het zien van de knecht wiens gestalte/verschijning¹⁶⁴ volgens de MT en LXX geen schoonheid, luister of heerlijkheid heeft, maar negatief gewaardeerd wordt in vergelijking met andere mensen. Dit leidt tot verachting en verwerping (Jes. 52:14, 53:2-3, Joh. 12:32-33,37-39,48 vgl. Joh. 18:17-19). Verder is er een tegenstelling tussen zij die zien/kijken zonder te zien/begrijpen (Jes. 6:9-10, Joh. 12:40) en anderen die het wel zien en begrijpen (Jes. 52:15 MT). Daar komt bij dat het begrip ‘zien’ bij Johannes een meerduidige betekenis heeft. Het kan gaan om zien/kijken met fysieke ogen en/of een gelovig zien/kijken. Dat wat met fysieke ogen gezien wordt, moet volgens Johannes vanuit geloof gezien en begrepen worden want anders ziet men geen heerlijkheid.

d) begrijpen (Joh. 12:40 vgl. Jes. 6:9-10,¹⁶⁵ Jes. 52:13,15, 53:3).¹⁶⁶ In Joh. 12:40, Jes. 6:9-10 en 52-53 is zien verbonden aan wel/niet kunnen begrijpen/(in)zien.

e1) heerlijkheid (Joh. 12:41 vgl. Jes. 6:1 en 5,¹⁶⁷ Jes. 6:3).¹⁶⁸ Johannes benadrukt met εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ (Joh. 12:41) het waarneembare aspect van heerlijkheid. Zowel Jesaja als Johannes (Joh. 1:14 vgl. Ex. 33:9, 40:34-35) hebben met hun fysieke ogen iets gezien dat Johannes Jezus’ heerlijkheid noemt. Dit zichtbare aspect van heerlijkheid komt ook voor in Jes. 6 MT, LXX en Tg. Hoewel in Jes. 6 MT het woord כְּבוֹד niet gebruikt is m.b.t. dat wat Jesaja gezien heeft, kan uit de tekst in de MT geconcludeerd worden dat Jesaja iets van Gods heerlijkheid gezien heeft. Beschreven wordt dat hij יהוה als אֲדָנָי (Jes. 6:1 MT) en הַמֶּלֶךְ (Jes. 6:5 MT) op een hoge en verheven troon heeft zien zitten, omringd door שְׂרָפִים die als hovelingen om hem heen staan (Jes. 6:1-3 MT). Daarmee wordt een bekend beeld opgeroepen uit de Oudheid. Een troon markeerde het sociale onderscheid tussen de vorst en zijn dienaren en

¹⁶⁰ Jes. 52:13 LXX – δοξασθήσεται dat een vertaling is van Jes. 52:13 MT – וְנִשְׂאָ (zie Hatch & Redpath, *Concordance to the Septuagint 1*, pp. 343-344; Muraoka, *Greek Hebrew Aramaic*, p. 32).

¹⁶¹ MT, LXX en Tg. Jes. 6:3 komen overeen in het gegeven dat engelenwezens roepen dat ‘de Heer van de legersmachten’ heilig is en dat ze zich uitlaten over ‘de heerlijkheid(!) van de Heer’ die de aarde vult.

¹⁶² Jes. 6:1,5 LXX – εἶδον, Jes. 6:1 MT – וַאֲרָאָה, Jes. 6:5 MT – וָאֵרָא ו Jes. Tg. 6:1 – הָוִיתִי, Jes. Tg. 6:5 – אָרִי.

¹⁶³ Jes. 52:15 LXX – εἶδομεν, in de MT – רָאָה, en in de Tg. – קָוִו. Zie ook Jes. 53:2 zowel in de LXX – εἶδομεν, als in de MT – וַאֲרָאָה ו in de Tg. – קָוִוִּינִיָּה.

¹⁶⁴ Jes. 52:14 LXX – τὸ εἶδός, MT – אֲרָוִוִּתְּ, Jes. 53:2 LXX – εἶδος, MT – תָּאָר ו Tg. קוֹוִוִּיָּה ו קוֹוִוִּיָּה. (In Tg. Jes. 52:14 wordt gesproken over קוֹוִוִּיָּה in relatie tot het huis van Israel i.p.v. een messiaanse knecht zoals in MT en LXX).

¹⁶⁵ In Jes. 6:9-10 LXX de werkwoorden εἶδω en συνίημι, in Jes. 6:9-10 MT יָדַע ו בִּין, en in Tg. Jes. 6:9 het woord יָדַע ו in Tg. Jes. 6:10 het woord יִסְתַּכְּלוּן.

¹⁶⁶ In Jes. 52:13 LXX het w.w. συνίημι, in de MT het woord הַתְּבוֹנְנִי (van het w.w. בִּין) en in de Tg. het woord אֲסַתְכְּלוּן. In Jes. 53:3 LXX het w.w. εἶδω dat een vertaling is van het w.w. יָדַע uit Jes. 53:3 MT.

¹⁶⁷ Jes. 6:1 LXX – τῆς δόξης αὐτοῦ, en Jes. Tg. 6:1 – יִתְקָרָא דִּוִּי – Jes. Tg. 6:5 – צְבָאוֹת וְעַלְמָנָא וְצְבָאוֹת.

¹⁶⁸ Jes. 6:3 in de LXX – τῆς δόξης αὐτοῦ, MT – כְּבוֹד ו Tg. – קְרִיָּה.

symboliseerde de heerlijkheid (d.i. de macht, status en prestige) van een koning.¹⁶⁹ De vermelding van de zoom (לש) van zijn gewaad (Jes. 6:1 MT) verwijst naar de onderkant van de Koninklijke tuniek die een koning droeg. Met hun kleding gaven koningen uitdrukking aan hun onderscheiden en verheven positie en aan hun macht en status waardoor voor het volk duidelijk werd dat een vorst het waard was geëerd te worden.¹⁷⁰ Met de Koninklijke tuniek werd in het Oude Oosten uitdrukking gegeven aan de heerlijkheid (d.i. de pracht, hoogheid, macht en heerschappij) van een vorst.¹⁷¹ Jesaja heeft daar iets van gezien met zijn fysieke ogen. Daarna heeft hij het zien van God in zijn heerlijkheid onder woorden geprobeerd te brengen door o.a. te vermelden dat slechts een klein deel van JHWH's kleding de tempel vulde om duidelijk te maken hoe groot JHWH's heerlijkheid (d.i. zijn macht, heerschappij en pracht) is. In Jes. 6 MT wordt dus het beeld opgeroepen van een grote koning in vol ornaat¹⁷² en daarmee ook het motief heerlijkheid. In het OT wordt vaak over de verschijning van Gods heerlijkheid gesproken als het zien van de הנהיגה.

De LXX geeft Jes. 6:1 MT - ושׂוּרֵי מַלְאֲכֵי תֵּם-הַהֵהֱכִלּוּ ('en zijn zomen vulden de tempel') weer met και πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ ('en de tempel was vol van zijn heerlijkheid'). Daarmee is in de LXX expliciet verwoord waarnaar in de MT met de zoom van de Koninklijke tuniek wordt verwezen: de zichtbare heerlijkheid van een koning. De frase και πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ uit de LXX is een bijzin. Het is grammaticaal gezien juist om εἶδον ('ik zag') uit de hoofdzin op deze bijzin te betrekken. Volgens de LXX heeft Jesaja τὸν κύριον ('de Heer') gezien en ook dat de tempel vol was τῆς δόξης αὐτοῦ ('van zijn heerlijkheid'). Opvallend is dat de woorden εἶδον en τῆς δόξης αὐτοῦ uit Jes. 6:1 LXX overeenkomen met Johannes' woorden εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ in Joh. 12:41.¹⁷³ Dit doet vermoeden dat Johannes een bewuste toespeling maakt op Jes. 6:1 LXX. Door Joh. 12:41 op te vatten als een allusie naar Jes. 6:1 LXX ontstaat een parallel met de allusie in Joh. 1:14. In beide gedeelten wordt het beeld opgeroepen van Gods heerlijkheid die in het verleden het heiligdom heeft gevuld en deze heerlijkheid wordt in beide teksten gelijkgesteld met Jezus' heerlijkheid.¹⁷⁴

Ook in de Targum wordt het motief heerlijkheid explicieter naar voren gebracht dan in de MT. Daarvoor is meerdere keren het Aramese woord יקר ('heerlijkheid') opgenomen. Net als in de LXX is het spreken over de zoom van de Koninklijke tuniek uit Jes. 6:1 MT geïnterpreteerd als zichtbare heerlijkheid. De Targum heeft echter het woord 'zomen' niet alleen weergegeven met יקר ('zijn heerlijkheid') maar met יקרין ומזין ('de verschijning van zijn heerlijkheid' - Tg. Jes. 6:1).¹⁷⁵ Verder is het opvallend dat in Tg. Jes. 6 gesproken wordt over

¹⁶⁹ De Vaux, *Het oude Israël*, pp. 191-192; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, p. 7.

¹⁷⁰ Matthews, *Social science models*, pp. 150-151; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, p. 7.

¹⁷¹ De Vaux, *Het oude Israël*, pp. 184-186; Matthews, *Social science models*, pp. 150-151; Frankfort, *Kingship*, p. 125; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 44, 139, 372. De tuniek was daarom vaak versierd met mooie en kostbare edelstenen die een schitterende, imponerende en voor tegenstanders afschrikwekkende glans konden verspreiden (zie Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 47, 165, 429).

¹⁷² Bette, Paul & Van den Brink, *Jesaja*, p. 209.

¹⁷³ Reim, "Wie der Evangelist", pp. 35, 45; Ronning, "Targum of Isaiah", p. 260.

¹⁷⁴ Johannes gebruikt in Joh. 1:14 de woorden ἐσκήνωσεν ...τὴν δόξαν αὐτοῦ dat bij de lezer het beeld oproept van Gods zichtbare heerlijkheid die de tabernakel en de ontmoetingstent vulden en daarin verbleef. Zo maakte God zijn aanwezigheid onder het volk zichtbaar (zie Ex. 24:16, 40:34-35 MT en LXX). Met de verwijzing naar Jes. 6:1 LXX - εἶδον [...] πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ roept Johannes bij de lezer in herinnering dat Jesaja zag dat (Gods) heerlijkheid de tempel vulde. Zowel in Joh. 1:14 als in 12:41 wordt gezegd dat deze heerlijkheid die het heiligdom vulde gezien is en Jezus' heerlijkheid betrof, vgl. Köstenberger, "The destruction", pp. 229, 232.

¹⁷⁵ Het Aramese woord כּוּר in Tg. Jes. 6:1 kan ook vertaald worden met 'schoonheid' of 'mooie of luisterrijke verschijning'. In Tg. Jes. 52:14 is een vergelijkbaar woord gebruikt m.b.t. het volk Israël en in Tg. Jes. 53:2 m.b.t. de verschijning van de knecht die heilig/rein zal zijn. In Tg. Jes. 52:14 (1x) en in Tg. Jes. 53:2 (2x) is het Aramese woord כּוּר / כּוּרִיא ('verschijning, vorm, gestalte') als synoniem gebruikt.

het zien van יִקְרָא דִּיִּי (Tg. Jes. 6:1)¹⁷⁶ en van עֲלֵמֵי מְלֶךְ שְׁכִינַת יִקְרָא (Tg. Jes. 6:5).¹⁷⁷ Dit zijn gebruikelijke antropomorfe aanpassingen in de Targums. Daarbij worden uitdrukkingen die suggereren dat mensen God zelf hebben gezien veranderd, door te spreken over het zien van de heerlijkheid van de *shekinah* (van de Heer).¹⁷⁸ De Aramese term *shekinah* is (net als *memra*) in de Targum een uitdrukking voor Gods zichtbare aanwezigheid die verbleef onder zijn volk en vooral in de ontmoetingstent, de tabernakel en de tempel.¹⁷⁹ Door te spreken over de ‘heerlijkheid van de *shekinah*’ wordt door de meturgeman¹⁸⁰ duidelijk gemaakt dat Jesaja niet God zelf gezien heeft en ook niet zijn heerlijkheid of zijn *shekinah*. Hij heeft alleen de heerlijkheid van de *shekinah* van God gezien (Tg. Jes. 6:5) en kunnen zien (vgl. Tg. Neof. Ex. 3:6 en Tg. 2 Kron. 7:10).¹⁸¹ De frase יִקְרָא יְהוָה יְהוָה יְהוָה uit Tg. Jes. 6:1 kan in het Grieks weergegeven worden met εἶδον τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου¹⁸² en zou dan overeenkomen met εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ in Joh. 12:41. Een aan *shekinah* verwant begrip ontbreekt echter in Joh. 12:37-43 net als een verwijzing naar het concept van de *shekinah*. Degenen die menen dat in Joh. 12:41 sprake is van een verwijzing naar de *shekinah* uit Tg. Jes. 6 trekken deze conclusie op basis van de Proloog waarbij ὁ Λόγος in Joh. 1:1 en vers 14 wordt opgevat als verwijzing naar het begrip *memra* en ἐσκήνωσεν in Joh. 1:14 als verwijzing naar *shekinah*.¹⁸³ Deze conclusie kan alleen getrokken worden op basis van de overeenkomst met Joh. 1:14.¹⁸⁴ In Joh. 12 komen deze begrippen namelijk niet voor. Ook gebruikt Johannes het woord heerlijkheid op eenzelfde manier als in de MT en LXX. Johannes spreekt over de heerlijkheid van God die werd waargenomen met de ogen.¹⁸⁵ In de Targum wordt echter gesuggereerd dat mensen alleen de heerlijkheid van de *shekina* kunnen zien en niet de heerlijkheid van God. Een ander groot verschil is dat in de Targum de term heerlijkheid gebruikt wordt om te voorkomen dat God als direct handelend wordt voorgesteld.¹⁸⁶ Dit anti-antropomorfe spreken ontbreekt bij Johannes.¹⁸⁷

e2) heerlijkheid (Joh. 12:41 vgl. Jes. 52:14, 53:2).¹⁸⁸ Ook in Jes. 52-53 MT, LXX en Tg. heeft het motief heerlijkheid een waarneembaar aspect. In Jes. 53 MT en LXX wordt van de knecht gezegd dat hij geen gestalte of verschijning van heerlijkheid (- יהִרְךָ Jes. 53:2 MT en δόξα - Jes. 53:2 LXX) zal hebben. Dit houdt in dat de verschijning van deze knecht geen

¹⁷⁶ Dit kan vertaald worden met: ‘de heerlijkheid van de Heer’.

¹⁷⁷ Dit kan vertaald worden met: ‘de heerlijkheid van de *Shekinah* van de eeuwige koning’.

¹⁷⁸ Flesher & Chilton, *The Targums*, pp. 15, 45-46; Reim, “Wie der Evangelist”, p. 35.

¹⁷⁹ Beutler, *Johannesevangelium*, p. 94; Brown, *John*, pp. 33-34; Carson, *John*, pp. 127-128; Chilton, “Glory of Israel”, pp. 71-75; Collins in *NIDOTTE 2*, p. 586.

¹⁸⁰ D.i. de Joodse tekstinterpreteerder.

¹⁸¹ Flesher & Chilton, *The Targums*, p. 195, vgl. pp. 45-46, 258.

¹⁸² Vgl. 2 Kor. 3:18 - τὴν δόξαν Κυρίου, Hand. 7:55 - εἶδεν δόξαν Θεοῦ en Joh. 11:40 - ὄψη τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ.

¹⁸³ O.a. Brown, *John*, pp. 33-34, 487; Evans, *To See*, p. 133; Ronning, “Targum of Isaiah”, p. 259.

¹⁸⁴ In hoofdstuk 3 zal verder worden ingegaan op Joh. 1:14 en op de vraag hoe de begrippen ‘λόγος’ en ‘heerlijkheid’ daar geduid (kunnen) worden en wat dit betekent voor het duiden van ‘heerlijkheid’ in Joh. 12:41.

¹⁸⁵ In Joh. 11:40 spreekt Johannes over het zullen (en kunnen) zien van ‘de heerlijkheid van God’. Vgl. Joh. 1:18 waar Johannes zegt: ‘niemand heeft God(!) gezien’ i.p.v. ‘niemand heeft de heerlijkheid van God gezien’.

¹⁸⁶ De Targum spreekt vaak over ‘de heerlijkheid van God’ die handelt i.p.v. dat God zelf direct handelt. Mogelijk dat de frase יִקְרָא דִּיִּי שְׁרִי (‘ik zag de heerlijkheid van de Heer zitten’) in Tg. Jes. 6:1 ook in deze richting wijst omdat niet gezegd wordt dat de Heer ‘zit’ maar dat de heerlijkheid van de Heer ‘zit’.

¹⁸⁷ In het Johannesevangelie wordt God meerdere keren als zelf handelend voorgesteld. Van God wordt o.a. gezegd dat hij gezondend heeft (Joh. 1:6, 3:17, 5:37, 6:57, 8:16,18, 12:49, 17:3, 20:21), geeft of gegeven heeft (Joh. 3:34, 5:26,36, 6:32,37,65, 10:29, 11:22, 14:16, 18:11), spreekt of gesproken heeft (Joh. 6:45, 8:40, 9:29, 12:50, 15:15), liefheeft (Joh. 3:35, 5:20, 10:17, 14:21,23, 15:9). Dit verschil wordt vooral goed zichtbaar in Joh. 6:45 waar Jezus woorden uit Jes. 54:13 MT en LXX spreekt en zegt dat de mensen geleerd/onderwezen zullen worden door God zelf terwijl Tg. Jes. 54:13 stelt dat mensen de Torah/wet zullen leren.

¹⁸⁸ Jes. 52:14 LXX - ἡ δόξα σου, Jes. 53:2 LXX - οὐκ ἔστιν εἶδος αὐτῶ οὐδὲ δόξα, Jes. 53:2 MT - לֹא יִרְךָ (vgl. Tg. Jes. 53:3/4 - מְלִכּוֹתָא - יִקְרָא דִּיִּי שְׁרִי maar daar wordt het woord heerlijkheid betrokken op ‘alle koninkrijken’).

verlangen opwekt, niet aantrekkelijk is (Jes. 53:2 MT) en dat zichtbare schoonheid ontbreekt (*οὐδὲ κάλλος* - Jes. 53:2 LXX). Deze interpretatie sluit aan bij Jes. 52:14 MT en LXX waar van de knecht gezegd wordt dat zijn verschijning geschonden/misvormd zal zijn (*תקשן* - Jes. 52:14 MT) en geen zichtbare luister/heerlijkheid zal bevatten (*ἀδοξήσει* en *ἡ δόξα* - Jes. 52:14 LXX). Heerlijkheid wordt hier dus als negatie gebruikt. De Tg. wijkt hierin af van de MT en LXX. In Tg. Jes. 53:2 wordt juist in positieve zin over de verschijning van de knecht gesproken. Zijn verschijning zal geen gewone verschijning zijn maar een *אשר קדש* ('een heilige glans/verschijning') waardoor iedereen met belangstelling naar hem zal kijken.¹⁸⁹ Ook in Tg. Jes. is Jes. 52:41 anders geïnterpreteerd. In de Tg. wordt gesproken over de glans/verschijning die er slechter uitziet dan van andere mensen en dit wordt betrokken op *בית ישראל* ('het huis van Israël') i.p.v. op de knecht.¹⁹⁰ Verder valt op dat in de Tg. het spreken over heerlijkheid betrokken wordt op alle koninkrijken (Tg. Jes. 53:3/4) i.p.v. op de knecht.¹⁹¹ Er zijn dus grote verschillen aan te wijzen tussen Tg. Jes. 52-53 enerzijds en Jes. 52-53 MT en LXX anderzijds m.b.t. het motief heerlijkheid. Daardoor ontstaat een ander beeld van de knecht en van de gestalte/verschijning die gezien wordt: een heilige glans (Tg.) versus het ontbreken van schoonheid en heerlijkheid (MT en LXX). Dit is ook bepalend voor de reactie van mensen op deze knecht: belangstelling (in de Tg.) tegenover afschuw/weerzin (in de MT en LXX). Daar komt bij dat in de Tg. het volk Israël wordt voorgesteld als de verwerpene (de geplaagde en door God verlatene) terwijl dit in de MT en LXX gezegd wordt van de knecht.

Vanuit de vergelijking met Joh. 12 kan geconcludeerd worden dat Johannes het spreken over de openbaring van Gods arm in Jes. 53:1 heeft opgevat als openbaring van heerlijkheid. Johannes stelt Jezus' wondertekens in Joh. 12:37-38 namelijk gelijk aan de openbaring van Gods arm. Deze wondertekens zijn openbaringen van Jezus' en Gods heerlijkheid (Joh. 2:11, 11:4,40). De uitkomst van Jezus' wonderdaden was zichtbaar voor mensenogen en daarin werd zijn en Gods onbegrensde kracht, macht en heerlijkheid zichtbaar gemaakt. Gods knecht Jezus had geen zichtbare gestalte of verschijning van heerlijkheid op aarde maar hij verrichtte zichtbare wonderdaden waarmee hij zijn en Gods heerlijkheid zichtbaar maakte. Er was en is geloof nodig om dit te kunnen (in)zien en erkennen.

2.5 Conclusie

Johannes zegt in Joh. 12:41 dat Jesaja de heerlijkheid van Jezus gezien heeft en dit verbindt hij aan Jes. 6 en 52-53. Uit de onderzoeksgegevens concludeer ik dat Johannes m.b.t. de perikoop Joh. 12:37-43 zich heeft laten leiden door een tekst- en uitlegtraditie die overeenkomt met de LXX en met de MT.¹⁹² Dit blijkt o.a. uit de woordelijke tekstvergelijking van de citaten in Joh. 12:38 en 40 met Jes. 6 en 52-53 in MT, LXX en Tg. Het citaat in Joh. 12:38 heeft Johannes woordelijk overgenomen uit Jes. 53:1 LXX dat een nauwgezette vertaling is van de MT. Het citaat in Joh. 12:40 heeft Johannes op eigen wijze weergegeven. Sommige frasen lijken zijn eigen weergave van een hem bekende Hebreeuwse tekstversie van Jes. 6:10 te zijn. Andere frasen heeft hij voor een deel woordelijk en voor een deel in aangepaste vorm overgenomen uit Jes. 6:10 LXX. Johannes heeft de frase *καὶ ἰάσομαι αὐτούς* opgenomen in Joh. 12:40 i.p.v. *καὶ ἀφελῆ ἑαυτοῖς*. Daarmee heeft hij gekozen voor weergave van Jes. 6:10 LXX dat een accurate vertaling is van de MT en niet voor de hem bekende teksttraditie die is vastgelegd in Tg. Jes. 6:10. De verschillen tussen Jes. 6:10 MT/LXX en

¹⁸⁹ Tg. Jes. 53:2/3 - *ויהי זיו אקודש ויגיה דכל ד'חונגיה וסתכל ביה* -

¹⁹⁰ Mogelijk is dit in de Targum gerelateerd aan het spreken over het gemis van het gelaat van de shekina in Tg. Jes. 53:3/4 - *מסלקא אפי שכתא מנא בסריו ולא תשיביו* -

¹⁹¹ Tg. Jes. 53:3/4 - *ויפסיק יקר כל מלכותא* -

¹⁹² Deze conclusie komt overeen met de huidige consensus onder geleerden dat OT-verwijzingen in Johannes veel overeenkomsten vertonen met de LXX. Johannes' tekstverwijzingen lijken vaak op de LXX. Soms komt een tekst(deel) meer overeen met de MT (zie Carson, *John*, p. 91; Köstenberger, "John", pp. 417-418).

Joh. 12:38 m.b.t. woorden, woordvolgorde en werkwoordsvormen kunnen goed verklaard worden als bewuste redactionele keuzes t.b.v. Johannes' theologische boodschap.

Uit de wijze waarop motieven in Joh. 12 zijn uitgewerkt, blijkt dat motieven en concepten in Joh. 12 het meest overeenkomen met Jes. 6 en 52-53 MT en LXX. De wijze waarop over het motief heerlijkheid, de gestalte/verschijning van de knecht en de reactie van mensen op zijn verschijning gesproken wordt in Tg. Jes. 52-53 wijkt af van de MT en LXX en van Joh. 12.¹⁹³

De overeenkomsten tussen Jes. 52-53 MT en LXX en Joh. 12 zijn juist groot. De motieven in Tg. Jes. 6 komen wel overeen met de motieven in de MT, LXX en in Joh. 12 maar het concept *shekinah* uit de Tg. ontbreekt in Joh. 12 alsook het anti-antropomorfe spreken over God. Vanwege deze verschillen tussen Joh. 12 en Tg. Jes. concludeer ik dat Johannes de tekst- en uitlegtraditie van Tg. Jes. naar alle waarschijnlijkheid niet gebruikt heeft voor Joh. 12 en dus ook niet voor Joh. 12:41 (contra Brown, Evans, Reim, Ronning, Chibici-Revneanu). De frase εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ in Joh. 12:41 is dan ook niet Johannes' eigen weergave van Tg. Jes. 6:1 - דַּיַּי קָרָא יְהוָה יְהוָה דְּיַי maar van Jes. 6:1 LXX - εἶδον [...] τῆς δόξης αὐτοῦ.

De conclusie die ik hieruit trek is dat Johannes in Joh. 12:37-43 bewust bepaalde begrippen, motieven en concepten heeft opgevoerd uit de LXX en MT t.b.v. zijn theologische boodschap. Daarbij heeft hij het spreken over het zien van Jezus' δόξα in Joh. 12:41 verbonden aan de tekst- en uitlegtraditie in Jes. 6 en 52-53 LXX (en in mindere mate de MT). Dit is van belang voor het duiden van δόξα in Joh. 12:41.

De verwijzing naar Jes. 6:1 LXX betekent o.a. dat Johannes δόξα in Joh. 12:41 net als in Joh. 1:14 niet alleen op Jezus betreft maar ook verbindt aan openbaringen van God in het verleden en aan het heiligdom. Met deze parallel tussen Joh. 1:14 en 12:41 ontstaat een inclusio die de beschrijving van Jezus' publieke optreden in Joh. 2-12 omspant. Johannes zegt daarmee dat Jesaja net als Johannes de heerlijkheid van Jezus gezien heeft en ook over Jezus gesproken heeft. Johannes verwijst daarbij naar εἶδον [...] πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ uit Jes. 6:1 LXX en naar Gods knecht uit Jes. 52-53 LXX/MT. Daarmee verbindt hij het spreken over Gods knecht die geen zichtbare gestalte of verschijning van heerlijkheid bezit met Gods heerlijkheid die de tempel vulde, en creëert hierdoor een paradox in het spreken over heerlijkheid. Waarom en hoe Johannes Jes. 6 en 52-53 en het begrip 'heerlijkheid' op Jezus heeft kunnen betrekken wordt in het volgende hoofdstuk uiteengezet.

¹⁹³ Ik vind het opmerkelijk en veelzeggend dat in de besprekingen van Joh. 12:41 door o.a. Evans en Ronning alleen de overeenkomsten met Tg. Jes. 6 genoemd worden terwijl Tg. Jes. 52-53 buiten beschouwing wordt gelaten (zie Evans, *To See*, pp. 130-133, 215; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259-262).

3. Johannes' schriftgebruik en (her)interpretatie

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe Johannes het begrip *δόξα* geduid heeft in zijn evangelie en vooral in Joh. 12:41, en hoe hij Jes. 6 en 52-53 op Jezus heeft kunnen betrekken. Eerst zal ik ingaan op de vraag of het gerechtvaardigd is het begrip heerlijkheid in Joh. 12:41 te duiden vanuit het Joodse concept heerlijkheid zoals vastgelegd in de Targum, zoals veel geleerden doen (par. 3.2). Daarna ga ik in op de vraag hoe Johannes het begrip heerlijkheid geduid heeft in zijn evangelie (par. 3.3). Vervolgens richt ik mij op de vraag hoe Johannes Jes. 6 en 53 op Jezus heeft kunnen betrekken (par. 3.4) om tot slot antwoord te kunnen geven op de vraag hoe Johannes op grond van Jes. 6 en 53 kan zeggen dat Jesaja Jezus' heerlijkheid zag terwijl de naam Jezus en specifieke werken van Jezus/de Zoon niet in Jesaja worden vermeld (par. 3.5).

3.2 Δόξα-duiding en de Targums

Johannes verwijst in Joh. 12:41 naar Jes. 6 en Jes. 52-53 LXX en MT. Is het dan nog gerechtvaardigd om het begrip heerlijkheid te duiden vanuit het Joodse concept heerlijkheid zoals vastgelegd in de Targum? In deze paragraaf geef ik antwoord op deze vraag.

3.2.1 Δόξα-duiding en Tg. Jes.

Reeds in par. 1.2 heb ik opgemerkt dat Joh. 12:41 in de meeste studies geduid wordt vanuit theologische concepten zoals vastgelegd in Tg. Jes. 6 (o.a. Carson, Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Menken, Reim, Ronning). Dit wordt gedaan op grond van twee argumenten. Het eerste argument is dat men een overeenkomst ziet tussen het spreken over heerlijkheid in Joh. 12:41 en in Tg. Jes. 6:1,5 (Carson, Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Menken, Reim, Ronning).¹⁹⁴ In par. 2.4 en 2.5 heb ik echter aangetoond dat Johannes in Joh. 12:41 waarschijnlijk niet verwijst naar Tg. Jes. 6 maar naar Jes. 6 en 52-53 LXX (en MT). De frase *εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ* is geen eigen weergave van Tg. Jes. 6:1,5 maar van Jes. 6:1 LXX – *εἶδον [...] τῆς δόξης αὐτοῦ*. Daarnaast heb ik aangetoond dat Tg. Jes. 52-53 afwijkt van de MT en LXX en dat bepaalde concepten uit de Tg. Jes. 6 en 53 ontbreken in Joh. 12:37-41. Op basis van de directe context is het dus niet gerechtvaardigd Joh. 12:41 op te vatten als verwijzing naar een Targum.

Het tweede argument is dat vanwege Joh. 1:14 concepten uit de Proloog betrokken moeten worden bij het duiden van heerlijkheid in Joh. 12:41 en dan vooral concepten uit de Tg. die Johannes daar zou hebben opgevoerd (o.a. Brown, Carson, Evans, Köstenberger, Ronning, Reim).¹⁹⁵ Ik heb in par. 2.4.3 en 2.5 aangetoond dat Joh. 1:14 en 12:41 een parallellisme vormen. Ik vind het daarom terecht dat geleerden Joh. 1:14 betrekken bij de uitleg van Joh. 12:41. Dit roept echter de vraag op welke concepten in Joh. 1:14 worden opgevoerd en op het begrip 'heerlijkheid' worden betrokken. Belangrijk is daarbij vooral de frase *καὶ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ* in Joh. 1:14.¹⁹⁶ Met de frase *ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν* roept Johannes het beeld op van Gods heerlijkheid die zichtbaar boven de tabernakel en de ontmoetingstent verscheen in de vorm van een wolk (of wolkenzuil) ten tijde

¹⁹⁴ Zie Carson, *John*, pp. 449-450; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196, 197; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Köstenberger "John", p. 483; Menken, *OT Quotations*, pp. 119-120; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259-260 (zie ook p. 259. n. 31.); Reim, "Wie der Evangelist", pp. 34-35, 45.

¹⁹⁵ Zie Brown, *John*, pp. 33-34, 487; Carson, *John*, pp. 449-450; Evans, *To See*, pp. 133, 215; Köstenberger, "John", p. 483; Köstenberger, "The glory of God", pp. 111-112, 115-117; Reim, "Wie der Evangelist", pp. 34-35, 45; Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 259-260, 268, 275, 278. De studie van Ronning is er zelfs geheel op gericht aan te tonen dat Johannes afhankelijk is geweest van een voorloper van Tg. Jes.

¹⁹⁶ Vrij vertaald: "En de Λόγος (het Woord) is vlees geworden en heeft onder ons gewoond/getabernakeld en wij hebben zijn heerlijkheid gezien...".

van de woestijnreis.¹⁹⁷ ἐσκήνωσεν is een vorm van het w.w. σκηνώω dat ‘verblijven, wonen in een tent, een tent opslaan, kamperen’ betekent. σκηνώω is de Griekse vertaling van het Hebreeuwse werkwoord יָשַׁב dat ‘wonen, verblijven, zich vestigen’ betekent en dat in de Pentateuch o.a. gebruikt is om te beschrijven dat Gods heerlijkheid in een voor mensenogen zichtbare vorm (een wolk) neerdaalde en te midden van het volk Israël verbleef.¹⁹⁸ Deze openbaring van Gods aanwezigheid en heerlijkheid werd in latere Joodse geschriften aangeduid met de term *shekinah*.¹⁹⁹ De woorden σκηνώω, יָשַׁב en *shekinah* lijken taalkundig op elkaar. Verschillende geleerden trekken hieruit de conclusie dat Johannes hier verwijst naar het concept *shekinah* uit de Targums. Dit is echter niet evident. Johannes kan ἐσκήνωσεν ‘slechts’ gebruikt hebben als weergave van het Hebreeuwse werkwoord יָשַׁב en/of het Griekse werkwoord σκηνώω dat in resp. de MT en LXX is gebruikt ter beschrijving van Gods heerlijkheid die tijdens de woestijnreis onder het volk verbleef. Ook is het de vraag of Johannes hier verwijst naar de concepten *shekinah* en *yeqara* uit de Targums. Reeds eerder heb ik gewezen op het gegeven dat deze concepten in de Targums o.a. gebruikt zijn om antropomorf spreken over God te voorkomen. Dit anti-antropomorfe spreken over God is Johannes vreemd. De wijze waarop Johannes het woord ‘heerlijkheid’ gebruikt is dan ook anders dan in de Targums en komt meer overeen met de MT en LXX.²⁰⁰ Andere geleerden trekken vanuit het spreken over ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο en het zien van zijn heerlijkheid de conclusie dat Johannes hier concepten zoals *memra* en *yeqara* uit de Targums opvoert. Onder geleerden is echter verschil van mening over de vraag waar λόγος in Joh. 1 precies voor staat. Daar zijn namelijk verschillende verklaringen voor te geven. Afhankelijk vanuit welke oudere Joodse (en/of Griekse) traditie geredeneerd wordt kan λόγος in Joh. 1 worden opgevat als zijnde een pre-existente modus van de Zoon, een hypostase, metaforisch taalgebruik, een term waarmee Gods onuitspreekbare Naam wordt uitgedrukt en/of een term waarmee Gods handelen in de wereld wordt uitgedrukt.²⁰¹ Deze concepten/typeringingen van λόγος kunnen ook nog beargumenteerd onderbouwd worden vanuit het Johannesevangelie. Zo kan bijv. Joh. 17:5 aangevoerd worden als argument dat met de λόγος gedacht moet worden aan de pre-existente (modus van de) Zoon en/of aan een hypostase. Het spreken over de λόγος kan vanuit teksten waarin Jezus’ spreken wordt voorgesteld als (of gelijkgesteld met) het spreken van Gods woorden echter ook worden opgevat als metaforisch taalgebruik voor Gods spreken.²⁰² Vanuit teksten waarin gesteld wordt dat er een bepaalde eenheid is tussen Jezus’ en Gods werken kan de geïncarneerde λόγος juist worden beschouwd als degene die uitdrukking geeft

¹⁹⁷ Zie Bauckham, *Gospel of Glory*, p. 51; Carson, *John*, pp. 127-128; Köstenberger, “John”, p. 422.

¹⁹⁸ Zie Ex. 24:16, 40:34-35 vgl. 1 Kon. 8:10-12.

¹⁹⁹ De term ‘*shekinah*’ is in de Targum aanduiding voor Gods aanwezigheid (zie Segal, *Two powers*, p. 182; Ronning, “Targum of Isaiah”, p. 259; Beutler, *Johannesevangelium*, p. 94; Carson, *John*, pp. 127-128; Collins in *NIDOTTE* 2, p. 586).

²⁰⁰ Zie voor deze conclusie m.b.t. de MT en LXX o.a. par. 3.3.1.

²⁰¹ Sommigen wijzen op parallellen in het OT en op verbanden met Joodse wijsheidsliteratuur (zie Carson, *John*, pp. 114-116; Boyarin, *Border Lines*, pp. 93-95, 108). Anderen menen dat er een verband is met het concept *memra* uit de Targum (zie Flesher & Chilton, *The Targums*, p. 425; Ronning, “Targum of Isaiah”, pp. 259-260, vgl. Eveline van Staaldoune-Sulman, “Aramaic Song”, pp. 287-288). Weer anderen zien een verband met hoe Philo spreekt over de Λόγος die niet alleen beïnvloed is geweest door de Griekse filosofie maar ook bekend moet zijn geweest met oudere Joodse tradities (zie Boyarin, *Border Lines*, pp. 113-114; Carson, *John*, p. 115; Hannah, *Michael und Christ*, pp. 77-78). Daardoor is er onder geleerden verschil van mening over de vraag hoe de concepten Λόγος bij Philo en *Memra* in de Targum opgevat moeten worden. Betreft het slechts metaforisch taalgebruik, een wijze van spreken om Gods handelen in de wereld uit te drukken, of een hypostase? (zie Boyarin, *Border Lines*, p. 92; Flesher & Chilton, *The Targums*, p. 428-431; Hannah, *Michael und Christ*, p. 82; Segal, *Two powers*, p. 183). Of staat de term Λόγος/*memra* voor Gods onuitspreekbare Naam zoals geopenbaard in Ex. 3:14-15 en is het een verwijzing naar God die zijn volk opzoekt, hen helpt en redt? (zie McHugh, *John 1-4*, pp. 7-9, 50). Zie voor een overzicht van verschillende opvattingen McHugh, *John 1-4*, p. 8.

²⁰² Zie bijv. Joh. 8:38, 12:49, 14:10, 17:8.

aan Gods handelen in de wereld.²⁰³ Weer andere teksten doen denken aan Jezus die als de geïncarneerde *λόγος* Gods Naam en wezen uitdrukte/openbaarde.²⁰⁴ Dit laat zien dat Johannes op veelkleurige en gevarieerde wijze spreekt over Jezus' persoon en werken in relatie tot God. Dat maakt het lastig een goed uitgangspunt (lees: tekst(en)) te kiezen van waaruit *λόγος* geduid moet worden. Het roept bij mij de vraag op of Johannes misschien niet bewust het meerduidige begrip *λόγος* vanuit apologetische en/of missiologische redenen heeft opgevoerd om aan te kunnen haken op meerdere Joodse tradities en stromingen uit zijn tijd.²⁰⁵ In ieder geval kan geconcludeerd worden dat de concepten *λόγος*, *memra*, *yeqara*, *shekinah* en heerlijkheid allen ontwikkeld zijn vanuit teksten in het OT. De wijze waarop deze begrippen gedurende de 1ste eeuw na Chr. zijn geduid en uitgewerkt verschilt echter per Joodse denker en stroming. Dit verklaart dat er parallellen zijn aan te wijzen tussen concepten in meerdere Joodse tradities en in het Johannesevangelie. Uitgebreider onderzoek is hier nodig.²⁰⁶ Daarnaast lijkt het mij zinvoller te kijken naar wat het punt van vergelijking is in het parallellisme tussen Joh. 12:41 en 1:14. Dit doe ik in de volgende paragraaf.

3.2.2 Δόξα-duiding en Joh. 1:14

Er zijn verschillende parallellen aan te wijzen tussen Joh. 12:41 en 1:14 en de allusies naar het OT in beide gedeelten.

Paralleel 1: Jesaja zag Jezus' heerlijkheid (12:41) en ook Johannes en anderen hebben zijn heerlijkheid gezien (Joh. 1:14).

Paralleel 2: Gods heerlijkheid daalde vanuit de hemel neer op de tabernakel en ontmoetingstent (Joh. 1:14) en later in de aardse tempel (Jes. 6:1 LXX, Joh. 12:41). Ook de *λόγος* is vanuit de hemel neergedaald om vlees te worden (Joh. 1:14).

Paralleel 3: Voorheen verbleef Gods heerlijkheid in het aardse heiligdom (Joh. 1:14, Joh. 12:41 vgl. Jes. 6:1 LXX) maar nu in Jezus' aardse lichaam (Joh. 1:14) dat in Johannes verbonden is aan de tempel.²⁰⁷

Hieruit concludeer ik dat het punt van vergelijking tussen Joh. 1:14 en 12:41 is dat in beide teksten gesproken wordt over heerlijkheid die op aarde geopenbaard werd in aardse heiligdommen (contra Ronning e.a.).²⁰⁸ Deze heerlijkheid kwam van boven (uit de hemel) en daalde neer om Gods tenten en tempels op aarde te vervullen en daarin te verblijven.²⁰⁹ Deze

²⁰³ Zie bijv. Joh. 5:17,36, 9:4, 10:25,37, 14:10-11.

²⁰⁴ Zie bijv. Joh. 5:43, 10:25, 12:13, 17:6,26 (vgl. Joh. 1:14,17 waar verwezen wordt naar Ex. 34:6 waar God zijn Naam uitroept en waarvan Johannes zegt dat Jezus die geopenbaard heeft). McHugh wijst op deze interpretatie en dat Joh. 1:1 ('λόγος') dan een inclusio vormt met Joh. 20:31 ('zijn naam') (zie McHugh, *John 1-4*, p. 10).

²⁰⁵ Geleerden verschillen van mening aan welke teksten en concepten Johannes refereert in Joh. 1:1-5. Sommige menen teksten uit Joodse Wijsheidsliteratuur zoals Pred. 8:22-31, Job 28:12-28, Sirach 24:1-34, Baruch 3:37-41 en/of Wijsheid van Salomo 7:22-10:21 o.a. vanwege de personificatie van de Wijsheid. Anderen wijzen op parallellen met Gen. 1:1-5, Ps. 33:6 en Jes. 7:3, 38:4, 55:10-11 (vanwege Gods 'woord/spreken' dat tot mensen komt en iets uitwerkt) of op passages zoals Deut. 5:24 waar gesproken wordt over zijn 'stem' die klonk toen hij verscheen (zie Carson, *John*, pp. 114-116; Boyarin, *Border Lines*, pp. 93-95, 108; Köstenberger, "John", p. 421).

²⁰⁶ Vanwege de afbakening van mijn onderzoek en de beperkte beschikbare tijd ga ik hier niet verder op in.

²⁰⁷ Zie McHugh, *John 1-4*, p. 56, vgl. Carson, *John*, pp. 181-182; Köstenberger, "The destruction", pp. 215-216, 223, 225, 227-228, 231, 236-237, 241; Köstenberger, "The glory of God", p. 118; Köstenberger, "John", p. 434.

²⁰⁸ Er zijn weinig geleerden die wijzen op de overeenkomsten tussen de allusies m.b.t. Gods heerlijkheid die in het heiligdom verbleef. Daarvoor zijn twee redenen te geven. De eerste reden is dat slechts weinig geleerden Joh. 12:41 opvatten als verwijzing naar de heerlijkheid die de tempel(!) vulde. De tweede reden is dat veel geleerden m.b.t. Joh. 1:14 de overkomsten met Targums benadrukken in het spreken over het verblijven van Gods *memra* bij zijn volk (zie o.a. Ronning, "Targum of Isaiah", pp. 260-261). Daardoor besteden zij geen aandacht aan het gegeven dat Gods heerlijkheid in het OT verbleef in een heiligdom.

²⁰⁹ De woorden *λόγος* en *σάρξ* staan tegenover elkaar in Joh. 1:14. *Λόγος* staat voor het hemelse: voor zijn hemelse herkomst (de *λόγος* was bij *θεός* – Joh. 1:1) en zijn hemelse identiteit (de *λόγος* is *θεός* – Joh. 1:1). *Σάρξ* staat voor het aardse: voor het materiële lichaam (vgl. Grosheide, *Johannes I*, pp. 93-94; McHugh, *John 1-4*, p. 53). Met deze begrippen maakt Johannes mijns inziens o.a. duidelijk dat Jezus een echt mensenlichaam had

opvatting sluit goed aan op de inhoud van Joh. 12:37-43 waar Johannes reflecteert op Jezus' publieke optreden *op aarde!* Deze gedachtegang is ook in lijn met mijn conclusie dat Johannes met 'hij zag zijn heerlijkheid' in Joh. 12:41 verwijst naar de frase 'ik zag [...] zijn heerlijkheid vulde de tempel' in Jes. 6:1 LXX en met het gegeven dat Johannes in Joh. 12:41 ook verwijst naar het spreken over de knecht in Jes. 53 die *op aarde* Gods macht en kracht (d.i. zijn heerlijkheid) zou openbaren.²¹⁰

Hieruit concludeer ik dat het in Joh. 12:41 niet gaat om de vraag of Jesaja de pre-existente Zoon of *λόγος* in de hemel heeft gezien. Ik meen dat Johannes wil aantonen dat Gods heerlijkheid die reeds eerder in aardse heiligdommen verbleef nu geopenbaard is in Jezus' 'tempel': dit is in/door zijn mensenlichaam. Johannes maakt hiermee duidelijk dat Jezus de definitieve/laatste verblijfplaats van God bij mensen was/is.²¹¹

3.3 Δόξα-openbaring in het Johannesevangelie

In de vorige paragraaf heb ik laten zien welke rol Joh. 1:14 speelt bij het duiden van het begrip *δόξα* in Joh. 12:41. In deze paragraaf zal gekeken worden hoe en waarom Johannes *δόξα* in andere teksten in zijn evangelie duidt en op Jezus betreft. Daarbij richt ik mij eerst op de betekenissen die *δόξα* heeft in het klassiek Grieks, in de LXX en in Johannes. Daarna bespreek ik tekstgedeelten waarin het begrip *δόξα* op een vergelijkbare manier gebruikt en geduid is als in Joh. 12:41.

3.3.1 De betekenissen van *δόξα*

De Klassieke Griekse betekenis van *δόξα* is 'mening', 'opinie' en 'gezichtspunt'. Het betreft de gedachten en mening die men erop nahoudt over een persoon, zaak of ding. Dit kan een subjectief standpunt zijn dat iemand er zelf op nahoudt (o.a. gebaseerd op wijsheid, kennis, inzicht) of een meer objectieve opinie/mening over een ander die breder gedragen wordt. In het laatste geval betreft het de reputatie, status, waarde(ring), erkenning en het ontzag en respect dat door de maatschappij wordt toegekend aan iemand vanwege zijn/haar afkomst, positie, ambacht, opleiding, kennis, bezit, vaardigheden, daden en/of macht. Het woord *δόξα* verwijst naar deze eer/roem die aan iemand wordt toegekend door anderen (*vgl.* *τιμή* en *κλέος*).²¹² In de Grieks Romeinse wereld werd iemands waarde en sociale status afgemeten aan de hand van de *δόξα* of *τιμή* ('eer', 'roem') die men ontving. Het ontvangen van deze 'eer' werd beschouwd als een ideaal in de Grieks Romeinse samenleving. Daarom waren veel Grieken en Romeinen bezig met het verhogen van de eigen sociale status met als doel *δόξα/τιμή* te verwerven.²¹³ In het klassieke Grieks wordt *δόξα* vooral profaan gebruikt met als betekenis 'eer'.²¹⁴

De klassiek Griekse betekenis van *δόξα* ('roem/eer') is terug te vinden in het evangelie van Johannes. Voor het spreken over het zoeken van en verlangen naar menselijke 'eer' heeft Johannes het woord *δόξα* gebruikt, alsook voor het spreken over 'eer/lof' die aan God wordt toegekend of die men van God kan ontvangen (d.i. zijn goedkeuring en lof ontvangen).²¹⁵ Daarnaast gebruikt hij *δόξα* om het concept van de openbaring van Gods heerlijkheid op te

maar dat bij de Vader vandaan kwam. Dit laatste punt wordt veelvuldig naar voren gebracht in het Johannesevangelie.

²¹⁰ Vgl. Num. 14 en Deut. 29 waar het spreken over Gods wondertekenen verbonden is aan de motieven geloof, verharding en heerlijkheid. Ook in deze gedeelten gaat het om Gods openbaring en werken op aarde.

²¹¹ Zie McHugh, hij wijst daarbij o.a. op Open. 21:3 en 22 waar een vergelijkbare gedachte gecommuniceerd wordt. In Open. 21:22 staat: "...de Heere [...] is haar tempel, en het Lam." (zie McHugh, *John 1-4*, p. 56).

²¹² Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, pp. 256-257 (*vgl.* Kittel in *TWNT II*, pp. 236-239; Weinfeld in *TDOT VII*, pp. 24-25).

²¹³ Zie Guthrie, *2 Corinthians*, pp. 15-16; Kittel in *TWNT II*, p. 238.

²¹⁴ Vgl. ook Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 43, 354-355, 360-362.

²¹⁵ Menselijke eer (o.a. Joh. 5:44, 7:18, 12:43), eer aan God (o.a. Joh. 9:24), eer van God (o.a. Joh. 5:44, 12:43).

roepen. Daarmee heeft hij het woord $\delta\acute{o}\xi\alpha$ andere betekenissen en functies toegekend dan de oude Griekse schrijvers en volgt hij de LXX. In de LXX is $\delta\acute{o}\xi\alpha$ veelvuldig gebruikt als vertaling voor het Hebreeuwse nomen כְּבוֹד (in 177 van de bijna 200 gevallen) en Hebreeuwse woorden met een vergelijkbare betekenis zoals o.a. הַדָּר , הוֹד , הָדָר , עוֹ , צְבִי , תְּפִאָּרָה , יָקָר , תְּהִלָּה en גָּאוֹן .²¹⁶ $\Delta\acute{o}\xi\alpha$ heeft in de LXX echter nergens de betekenis ‘mening’ of ‘opinie’ en in slechts enkele gevallen de profane betekenis ‘eer’. Het meest is $\delta\acute{o}\xi\alpha$ verbonden aan de woorden $\theta\epsilon\acute{o}\varsigma$ of $\chi\acute{\upsilon}\rho\iota\omicron\varsigma$. In de LXX is $\delta\acute{o}\xi\alpha$ dan ook vooral gebruikt als aanduiding van het concept van Gods geopenbaarde heerlijkheid net zoals de frase כְּבוֹד יְהוָה in de Masoretische tekst.²¹⁷ Deze frase is een *terminus technicus* waarmee in de MT verwezen wordt naar openbaringen van Gods heerlijkheid. Met de manifestatie van de כְּבוֹד יְהוָה maakte God zijn aanwezigheid, grootheid en gewichtigheid/belangrijkheid zichtbaar en ervaarbaar.²¹⁸ Het doel van deze manifestaties van de heerlijkheid van God was, dat mensen onder de indruk zouden raken van Gods persoon en daden en hem zouden gaan waarderen en erkennen als God, Heer en koning en hem de eer, status en waardigheid toe zouden kennen die hem toekomt (d.i. hem כְּבוֹד geven/bewijzen).²¹⁹ Johannes gebruikt $\delta\acute{o}\xi\alpha$ om dit concept van de openbaring van Gods heerlijkheid dat hem en de eerste lezers vanuit de MT en de LXX bekend was op te roepen.²²⁰

3.3.2 $\Delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring in de proloog

In de proloog krijgt het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ de betekenis van zichtbare $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring. In Joh. 1:14 wordt het begrip $\delta\acute{o}\xi\alpha$ namelijk verbonden aan het werkwoord $\theta\epsilon\acute{\alpha}\omicron\mu\alpha\iota$, waarmee Johannes zegt dat hij en anderen de $\delta\acute{o}\xi\alpha$ van Jezus hebben gezien/aanschouwd. Daarmee stelt hij Jezus’ $\delta\acute{o}\xi\alpha$ voor, als iets dat op een bepaalde manier zichtbaar was voor mensen en door mensen kon worden opgemerkt. Dit is kenmerkend voor manifestaties van Gods heerlijkheid in het OT. Daarnaast gebruikt Johannes woorden en beelden waarmee hij bij de lezer de herinnering aan zichtbare $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaringen ten tijde van de woestijnreis oproept.

Met de frase $\acute{\epsilon}\sigma\alpha\eta\gamma\omega\sigma\epsilon\nu \acute{\epsilon}\nu \eta\mu\acute{\iota}\nu$ in Joh. 1:14 roept hij het beeld op van Gods heerlijkheid die zichtbaar boven de tabernakel en de tent van de ontmoeting verscheen in de vorm van een wolk of wolkenzuil ten tijde van de woestijnreis.²²¹ In de Pentateuch wordt vermeld dat Gods heerlijkheid in een voor mensen ogen zichtbare materiële vorm (een wolk) neerdaalde en te midden van het volk Israël verbleef.²²² Johannes maakt met dit beeld duidelijk dat Gods heerlijkheid voorheen in aardse heiligdommen verbleef maar nu in Jezus’ aardse lichaam dat door Johannes verbonden is met de tempel.²²³

²¹⁶ הָדָר (‘luister, sier, versiering, pracht, praal, glory, grandeur, splendor, majesty’), הוֹד (‘heerlijkheid, glans, pracht, honor, majesty, weight, power’), צְבִי (‘sieraad, pracht, glory, ornament’), עוֹ (‘kracht, glory, strength, power’), תְּפִאָּרָה / תְּפִאָּרָת (‘sieraad, pracht, roem, eer, beauty, glory, splendor, honor, respect, dignity, renown’), יָקָר (‘waarde, kostbaarheid, eer, aanzien, waardevol bezit, glory, honor(ing), preciousness, valuable’), תְּהִלָּה (‘roem, lof, lofzang, renown, praise, glory’), גָּאוֹן (‘hoogheid, heerlijkheid, majesteit, hoogmoed, trots, elevation, pride, excellence’). De Nederlandse betekenissen komen uit Broers, *Woordenboek Bijbels Hebreeuws*. De Engelse betekenissen uit Holladay, *Hebrew and Aramaic Lexicon* en Brown-Driver-Briggs, *Hebrew and English Lexicon* (vgl. Collins in *NIDOTTE* 2, pp. 584, 586; Weinfeld in *TDOT* VII, pp. 28-29; Kittel in *TWNT*, p. 240).

²¹⁷ Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, pp. 256-257; Hatch & Redpath, *Concordance to the Septuagint - Vol. I*, pp. 341-343 (vgl. Kittel in *TWNT* II, pp. 240, 245-246; Weinfeld in *TDOT* VII, pp. 24-25).

²¹⁸ Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, p. 258; Collins in *NIDOTTE* 2, pp. 581-582, 584-586; Von Rad in *TWNT* II, p. 241; Weinfeld in *TDOT* VII, pp. 26-27.

²¹⁹ Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, p. 258; Collins in *NIDOTTE* 2, pp. 580-581; Weinfeld in *TDOT* VII, pp. 26-27 (vgl. Von Gall, *Herrlichkeit*, p. 9; Jin, *Doxa*, pp. 41-43, 45-46).

²²⁰ In Joh. 1, 2, 11, 12 en 17 (zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 43-45; Jin, *Doxa*, pp. 65, 177).

²²¹ Zie Bauckham, *Gospel of Glory*, p. 51; Carson, *John*, pp. 127-128; Collins in *NIDOTTE* 2, p. 586; Köstenberger, “John”, p. 422.

²²² Zie Ex. 24:16, 40:34-35 vgl. 1 Kon. 8:10-12.

²²³ Zie McHugh, *John 1-4*, p. 56, vgl. Carson, *John*, pp. 181-182; Köstenberger, “The destruction”, pp. 215-216, 223, 225, 227-228, 231, 236-237, 241; Köstenberger, “The glory of God”, p. 118; Köstenberger, “John”, p. 434.

Volgens velen roept Johannes in de proloog ook de manifestatie van Gods heerlijkheid op de berg Sinai op. De frasen *πλήρης χάριτος και ἀληθείας* in Joh. 1:14 en *ἡ χάρις και ἡ ἀλήθεια* in Joh. 1:17 kunnen opgevat worden als verwijzingen naar Ex. 33-34.²²⁴ *πλήρης χάριτος και ἀληθείας* kan beschouwd worden als een eigen weergave of parafrase van *נְרָאָהּ טוֹהַר-בְּרִי* uit Ex. 34:6 MT.²²⁵ Daarnaast is het mogelijk dat Johannes *χάριτος* en *ἀληθείας* in Joh. 1:14 en *χάρις* en *ἀλήθεια* in Joh. 1:17 gebruikt heeft om bij de lezer Ex. 33:16 LXX op te roepen.²²⁶ Ook de vermelding van Mozes in Joh. 1:17 is een aanwijzing dat Johannes bij de lezer de zichtbare en hoorbare openbaring van Gods heerlijkheid aan Mozes uit Ex. 33-34 oproept.²²⁷ Dit maakt het aannemelijk dat Joh. 1:18 gelezen moet worden met op de achtergrond Mozes' vraag Gods heerlijkheid (*δόξαν* in Ex. 33:18 LXX) te mogen zien, wat God weigert.²²⁸ In Ex. 33-34 wordt vermeld dat Mozes JHWH in zijn heerlijkheid voorbij zag en hoorde trekken²²⁹ en dat hij iets zag van zijn achterkant.²³⁰ De volle heerlijkheid van Gods gelaat heeft Mozes echter niet kunnen zien (volgens Ex. 33:20). Het lijkt mij aannemelijk dat Johannes vanuit deze lezing stelt dat niemand God gezien heeft, ofwel: dat geen mens de heilige heerlijkheid van Gods gelaat heeft gezien.²³¹ Daarom kan niemand God beschrijven en verklaren (vgl. Ben Sir. 43:31) zoals de Zoon dat kan omdat hij bij God vandaan komt (Joh. 1:14-18) en de Vader gezien heeft (Joh. 6:46).²³²

Door *δόξα* in Joh. 1:14 te duiden vanuit het OT en op Jezus te betrekken, wordt hij aan de lezer geïntroduceerd en voorgesteld als ultieme Gods hoorbare en zichtbare *δόξα*-openbaring. Gods *δόξα*-openbaring in Jezus is namelijk anders dan eerdere openbaringen door mensen.²³³ Door te zeggen dat Jezus' heerlijkheid net als ten tijde van de woestijnreis zichtbaar op aarde

²²⁴ Vgl. Barrett, *John*, p. 167; Beutler, *Johannesevangelium*, p. 94; Carson, *John*, p. 129; Collins in *NIDOTTE 2*, p. 586.

²²⁵ Vgl. Bauckham, *Gospel of Glory*, p. 52; Carson, *John*, p. 129; Köstenberger, "John", pp. 419, 422.

²²⁶ Ex. 33:16 LXX - *και πως γνωστον εσται αληθως οτι εδρηκα χαριν παρα σοι* kan vertaald worden met: 'en hoe zal men in waarheid weten dat ik genade gevonden/ervaren heb bij u' (zie Carson, *John*, pp. 129-130).

²²⁷ Beutler, *Johannesevangelium*, pp. 94, 96.

²²⁸ Vgl. Beasley-Murray, *John*, p. 15; Carson, *John*, p. 134; Jin, *Doxa*, p. 87.

²²⁹ JHWH trok in zijn heerlijkheid voorbij (Ex. 33:22-23, 34:6) en riep zijn eigen naam uit (Ex. 33:19, 34:5-7).

²³⁰ In Ex. 33:23 is het woord *אָחֲרָיִם* gebruikt dat vertaald kan worden met 'zijn achterste delen, zijn achterkant'. Mozes heeft iets van een gestalte van een verschijning van God gezien (vgl. Enns, *Exodus*, pp. 581-582). De vermelding in Num. 12:8 dat Mozes *הִרְאָה נִגְלֹתָיו* ('een zichtbare vorm of verschijning van JHWH') gezien heeft kan opgevat worden als verwijzing naar deze gebeurtenis (zie Ashley, *Book of Numbers*, p. 226; Cole, *Numbers*, p. 205; Waschke in *TDOT – Vol. 15*, p. 688).

²³¹ O.a. op basis hiervan concluderen de meeste geleerden dat ook Jesaja Gods heerlijkheid zag, niet God zelf.

²³² Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 52-53; Carson, *John*, p. 135.

²³³ Er zijn zeker bepaalde overeenkomsten tussen Gods openbaring via Mozes en Jezus. Johannes lijkt echter ook de grote verschillen tussen beiden te benadrukken. Jezus is volgens Johannes namelijk Gods zelfopenbaring (Joh. 1:14, 12:41,45). Daarnaast worden Jezus' en Gods openbaringen van heerlijkheid aan elkaar gelijkgesteld, iets dat niet van andere personen gezegd wordt. Gods openbaring in/door Jezus is dan ook van een totaal andere orde dan Gods openbaringen via profeten zoals Mozes en Jesaja. Fleisher & Chilton lijken te weinig oog te hebben voor dit grote verschil. Zij menen dat Johannes over Jezus spreekt als *θεός* net zoals Philo dit doet m.b.t. Mozes. Zij komen hiertoe door het begrip *λόγος* in Joh. 1 te interpreteren vanuit het Joodse begrip en concept van Gods *memra*. Deze *memra* is sinds de schepping voortdurend scheppend en openbarend actief is in de geschapen werkelijkheid. Volgens Fleisher & Chilton is de *λόγος* in Joh. 1 niet een persoon maar Gods(!) scheppende en openbarende werkzaamheid/activiteit. Volgens hen is Jezus dus niet de *λόγος*. De *λόγος* is Gods werkzaamheid die o.a. hoorbaar en zichtbaar werd door Mozes (in de wetgeving) en door/in Jezus' persoon. Door hen liet God zijn scheppende en openbarende werkzaamheid zien en horen. In die zin is er volgens hen geen onderscheid tussen Gods openbaring door Mozes en Jezus: beiden verkondigden Gods woord/boodschap. Daarom stellen zij dat Johannes over Jezus spreekt als *θεός* zoals Philo dit doet m.b.t. Mozes. Daarnaast stellen zij m.b.t. Joh. 1:18 dat 'no one has at any time seen God' waarmee zij lijken te suggereren dat ook Jezus God niet gezien heeft (zie Fleisher & Chilton, *The Targums*, pp. 435-436). De heerlijkheid waarover Johannes in Joh. 1:14 spreekt betreft volgens hen de heerlijkheid van Gods *λόγος* (zie Fleisher & Chilton, *The Targums*, p. 434). Daarmee houden ze mijns inziens te weinig rekening met andere teksten in Johannes die meer licht werpen op wat Johannes over Jezus' herkomst, zending, incarnatie en over Gods openbaring door hem wil zeggen.

bivakkeerde, presenteert Johannes Jezus als zichtbaar symbool van Gods aanwezigheid. Met de verwijzing naar Mozes en Ex. 33-34 wordt hij voorgesteld als de ‘climatic eschatological revelation of God’s covenant love and faithfulness’.²³⁴ Johannes kan dit zeggen omdat hij gezien heeft en gelooft dat Jezus in zijn persoon, woorden en daden Gods heerlijkheid manifesteert en daarmee de ultieme openbaring van Gods heerlijkheid is. Hij getuigt dat hij en anderen deze heerlijkheid gezien hebben.

Joh. 1:14 en 12:41 vormen een inclusio. In beide teksten roept Johannes het beeld op van Gods δόξα-openbaringen in het OT, waarbij zijn heerlijkheid het heiligdom vulde.²³⁵ In beide teksten verbindt Johannes dit aan het zien van τὴν δόξαν αὐτοῦ.²³⁶ Daarmee stelt hij deze δόξα-openbaringen uit het OT gelijk aan Jezus’ δόξα-openbaring.

3.3.3 Δόξα-openbaring en Jezus’ publieke optreden (Joh. 2-12)

In het ‘boek der tekenen’ worden een aantal momenten beschreven waarop Jezus tijdens zijn publieke optreden zijn (en Gods!) δόξα openbaarde. Joh. 2 en 11 zijn daarin vooral van belang omdat δόξα daar gebruikt wordt in de zin van δόξα-openbaring.

In Joh. 2 wordt beschreven dat Jezus tijdens een bruiloft te Kana water in wijn heeft veranderd. Deze wonderdaad wordt door Johannes in Joh. 2:11 omschreven als het begin van de σημεῖα (‘tekenen’) waarmee Jezus zijn δόξα openbaarde (d.i. zichtbaar maakte).²³⁷ Het woord σημεῖα loopt als een rode lijn door het ‘boek der tekenen’ en komt voor in narratieven en dialogen.²³⁸ De consensus onder geleerden is dan ook, dat de focus in Joh. 2-12 o.a. ligt op deze zichtbare tekenen (wonderdaden) die Jezus tijdens zijn publieke optreden heeft verricht. Kenmerkend voor deze tekenen is o.a. dat Jezus daarin zijn én Gods heerlijkheid zichtbaar maakte.²³⁹ De woorden καὶ ἐφάνηρσεν τὴν δόξαν αὐτοῦ in Joh. 2:11 wijzen erop dat Johannes de δόξα-openbaring niet op de Vader, maar op Jezus betreft (vgl. Joh. 1:14). De meest natuurlijke lezing is namelijk om αὐτοῦ (‘zijn’) in Joh. 2:11 op Jezus te betrekken.²⁴⁰ Tegelijkertijd worden Jezus’ wonderdaden ook als openbaring van Gods heerlijkheid aangeduid (Joh. 11:4,40). Wanneer Jezus handelt, openbaart hij dus niet alleen zijn eigen heerlijkheid maar ook Gods heerlijkheid. Dit komt overeen met de constatering van Barret en Jin dat Jezus’ daden in het Johannesevangelie aan de ene kant zijn eigen werken zijn en tegelijkertijd ook worden beschouwd als de werken van God zelf.²⁴¹

In Joh. 2-12 komt meerdere keren naar voren dat Jezus zijn heerlijkheid openbaarde in zichtbare tekenen en dat veel Joden hem een wonder hebben zien verrichten en/of dat zij de uitkomsten van één of meerdere wonderdaden hebben gezien.²⁴² In alle wonderdaden maar vooral in de opwekking van Lazarus toonde Jezus Gods kracht en macht. Deze zichtbare manifestaties van Jezus’ macht en kracht worden door Johannes δόξα-openbaringen genoemd. Door deze tekenen in Joh. 12:37 te noemen en ze in vers 38 te verbinden aan Jes. 53:1 stelt hij deze wonderdaden gelijk aan Gods βραχίων uit het OT.²⁴³ In het OT wordt over deze (opgeheven) arm gesproken in relatie tot Gods bevrijdend handelen door middel van wonderdaden waarmee hij zijn volk bevrijdde uit de macht van vijanden (o.a. Egypte) en hen

²³⁴ Zie Köstenberger, “John”, p. 423.

²³⁵ Vgl. Ex. 40:28 en 29 LXX - καὶ δόξης κυρίου ἐπλήσθη ἡ σκηνή. (= Ex. 40:34 en 35 MT) met Jes. 6:1 LXX - καὶ πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ.

²³⁶ Joh. 1:14 - καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ en Joh. 12:41 - ὅτι εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ (d.i. Jezus’ δόξα).

²³⁷ ἐφάνηρσεν van het werkwoord φανερώω dat ‘openbaren, bekendmaken, zichtbaar maken’ betekent.

²³⁸ Zie Joh. 2:11,23, 3:2, 4:48, 6:2,26, 7:31, 9:16, 11:47.

²³⁹ Joh. 2:11, 11:4,40.

²⁴⁰ Zie Barrett, *John*, p. 193; Carson, *John*, p. 175; Grosheide, *Johannes I*, pp. 178-179.

²⁴¹ Joh. 5:36, 9:3, 10:32,37-42, 14:10 (zie Barrett, *John*, p. 75; Jin, *Doxa*, pp. 172-173, 180-183, 204-205).

²⁴² Joh. 2:23, 4:48, 6:2,26, 7:31, 9:16, 11:43-47, 12:9 en 12:37.

²⁴³ Zie de overeenkomst tussen Joh. 12:38 en Jes. 53:1 LXX - καὶ ὁ βραχίων κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη; (zie Beasley-Murray, *John*, p. 216; Grosheide, *Johannes II*, p. 234; Jin, *Doxa*, pp. 172-173).

naar het beloofde land leidde.²⁴⁴ De ‘arm van de Heer’ staat dus symbool voor Gods grote kracht en macht.²⁴⁵ Deze kracht en macht werd zichtbaar in zijn wonderdaden t.b.v. het volk. Deze wonderdaden van God worden in de MT *תִּשַׁע* en in de LXX *σημεῖα* genoemd.²⁴⁶ In deze tekenen openbaarde God zijn heerlijkheid.²⁴⁷ Dit spreken over Gods machtig en bevrijdend handelen door middel van zichtbare wonderdaden betreft Johannes in Joh. 12:37-41 op Jezus en op het spreken over zijn heerlijkheid. Volgens Johannes zijn Jezus’ wonderdaden *σημεῖα*: openbaringen van Gods *βραχίων* en openbaringen van Gods en Jezus’ heerlijkheid. Door in Joh. 2-12 veelvuldig te spreken over zien vs. niet zien, geloven vs. niet geloven en begrijpen vs. blind/verhard zijn, maakt hij duidelijk dat Jezus’ wondertekenen alleen als openbaring van Jezus’ en Gods koninklijke heerlijkheid gezien en begrepen worden vanuit geloof in Jezus.

3.3.4 Hemelse δόξα (Joh. 17)

Uit Jezus’ gebed in Joh. 17 kan opgemaakt worden dat er naast de heerlijkheid die Jezus tijdens zijn werk op aarde geopenbaard heeft, ook sprake is van een andere heerlijkheid die geopenbaard zal worden. Jezus’ volgelingen hebben de heerlijkheid gezien die hij openbaarde in zijn persoon en in de tekenen die hij deed. Met zijn verzoek in Joh. 17:24 - *ἵνα θεωρῶσιν τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν ἣν δέδωκάς μοι* moet dus een andere heerlijkheid bedoeld zijn. De woorden *Πάτερ ὁ δέδωκάς μοι θέλω ἵνα ὅπου εἶμι ἐγὼ κάκεινοι ὥσιν μετ’ ἐμοῦ* kunnen beschouwd worden als een verwijzing naar Joh. 14:2-3. Daar spreekt Jezus over het huis van zijn Vader als de plek waar hij ook zal zijn met zijn volgelingen. Jezus’ verzoek in Joh. 17:24 - *ἵνα θεωρῶσιν τὴν δόξαν τὴν ἐμὴν ἣν δέδωκάς μοι* betreft dan ook de heerlijkheid van Jezus die gezien zal worden door zijn volgelingen, wanneer zij in de toekomst bij hem zullen zijn in het ‘huis van zijn Vader’.²⁴⁸ Het betreft de heerlijkheid waarover Jezus spreekt in Joh. 17:5. Hij vraagt daar aan de Vader: *καὶ νῦν δόξασόν με σύ Πάτερ παρὰ σεαυτῷ τῇ δόξῃ ἣ εἶχον πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι παρὰ σοί*. Daaruit blijkt dat de heerlijkheid die hij voor de incarnatie bezat en tentoonspreidde, verschilde van de heerlijkheid die hij op aarde geopenbaard heeft.²⁴⁹ Dit onderscheid kan weergegeven worden door te spreken over aardse heerlijkheid en hemelse heerlijkheid.²⁵⁰ De aardse heerlijkheid is een verborgen of verholde heerlijkheid. De hemelse heerlijkheid een volle, niet verholde, uitstralende luister en heerlijkheid die slechts in de hemel gezien kan worden.

3.4 Exegese- en interpretatiemethoden²⁵¹

Nu een aantal belangrijke kwesties m.b.t. de vraag hoe het begrip heerlijkheid in Joh. 12:41 geduid moet worden besproken zijn, richt ik mij op een andere deelvraag. Johannes zegt in Joh. 12:41 dat Jesaja in Jes. 6 en 52-53 over Jezus gesproken heeft en zijn heerlijkheid gezien heeft. Hoe kan Johannes dit zeggen op grond van deze teksten terwijl de naam Jezus en

²⁴⁴ *יָרֵךְ* in de MT en *βραχίων* in de LXX o.a. in Ex. 6:1,6, 15:16, 32:11, Deut. 3:24, 4:34, 7:19, 11:2, 26:8 (zie Hath & Redpath, *Concordance to the LXX*, p. 230).

²⁴⁵ Zie Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, p. 183.

²⁴⁶ *תִּשַׁע* in de MT en *σημεῖα* in de LXX o.a. in Ex. 7:3, 10:1-2, Deut. 4:34, 6:22, 7:19, 26:8, 29:3, 34:11 vgl. Ps. 78:43, 135:9 (zie Hath & Redpath, *Concordance to the LXX*, pp. 1263-1264).

²⁴⁷ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 77-78, 520, 524-525; De Vries, *Heerlijkheid*, pp. 195-196; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 237, 434-436, 443-444.

²⁴⁸ Zie Barrett, *John*, p. 514; Beutler, *Johannesevangelium*, p. 459; Carson, *John*, pp. 569-570.

²⁴⁹ Zie Barrett, *John*, pp. 499, 502; Carson, *John*, pp. 556-557; Grosheide, *Johannes II*, p. 406. Bij de uitleg van Joh. 17:22 - *Κἀγὼ τὴν δόξαν ἣν δέδωκάς μοι δέδωκα αὐτοῖς* kan het onderscheiden van deze twee heerlijkheden helpen. Zoals God Jezus aan mensen gegeven heeft om zijn heerlijkheid te openbaren, zo stuurt nu Jezus zijn volgelingen eropuit (Joh. 17:18) om zijn openbaringswerk voort te zetten (zie Carson, *John*, p. 569).

²⁵⁰ Zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 559.

²⁵¹ Wanneer ik in dit hoofdstuk spreek over exegesetechnieken en interpretatiemethoden heb ik het over uitlegmethoden en technieken die de NT-schrijvers zeer waarschijnlijk gekend en gebruikt hebben. Het is belangrijk voor ogen te houden dat deze anders zijn en werken dan onze moderne exegetische principes en procedures (zie Lunde, “An Introduction”, p. 30, Silva, “Old Testament”, p. 640)

specifieke werken van Jezus/de Zoon niet worden vermeld? Dit roept de vraag op waarom en op grond van welke exegese- en uitlegmethode(n) Johannes Jes. 6 en 52-53 op Jezus heeft betrokken. Hier spelen verschillende kwesties.²⁵² Leidend is de vraag of Johannes nieuwe betekenis(sen) heeft toegekend aan Jesaja's teksten. Belangrijk is te achterhalen of en in hoeverre Johannes de directe context van zijn citaten heeft meegenomen bij zijn (her)interpretatie en of hij daarbij ook begrippen en motieven uit andere tekstgedeelten heeft meegenomen, of dat hij deze teksten heeft losgemaakt uit hun directe context. Belangrijk is ook de vraag welke exegese- en uitlegmethode(n) Johannes gebruikt heeft en of/in hoeverre hij (ook) buiten-Bijbelse exegese- en uitlegmethode(n) gebruikt heeft.²⁵³ Ook van belang is de vraag of Johannes bepaalde uitlegmethode(n) naast elkaar heeft gebruikt of niet. Op deze vragen zal ik in deze paragraaf ingaan.

3.4.1 Verwijzen naar teksten uit het OT

Johannes verwijst net als veel van zijn Joodse tijdgenoten naar teksten in het OT t.b.v. het duiden van zijn eigen teksten.²⁵⁴ Met ὅτι εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ verwijst Johannes in Joh. 12:41 o.a. naar Jes. 6:1 LXX - εἶδον [...] πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ. Deze verwijzing kan het best geclassificeerd worden als een allusie. Door Joh. 12:41 op te vatten als een allusie naar Jes. 6:1 LXX ontstaat een parallel met de allusie in Joh. 1:14. Met Joh. 12:41 roept Johannes bij de lezer in herinnering dat Jesaja zag dat heerlijkheid de tempel vulde (Jes. 6:1 LXX)²⁵⁵ en in Joh. 1:14 roept hij het beeld op van (Gods) heerlijkheid die het heiligdom vulde.²⁵⁶ Met Ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας verwijst Johannes in Joh. 12:41 naar Jes. 6:10 en 53:1 welke hij op zijn eigen manier heeft weergegeven in Joh. 12:38 en 40.²⁵⁷ Johannes gebruikt daarbij inleidende formules,²⁵⁸ iets dat ook door Joodse tijdgenoten gedaan werd.²⁵⁹ Dat Johannes met deze citaten ook de directe context van beide citaten opvoert, blijkt o.a. uit het redengevende woord ὅτι in Joh. 12:41 en vooral uit de grote overeenkomst in motieven tussen Joh. 12 en Jes. 6 en 52-53 MT en LXX.²⁶⁰ Teksten van Joodse tijdgenoten laten zien dat dit

²⁵² Het gaat hier om de vraag hoe een NT-auteur teksten uit het OT heeft gelezen, gebruikt en geherinterpreteerd. De kwesties die ik bespreek worden in de literatuur als bepalend beschouwd voor hoe het OT gebruikt is in het NT (zie Lunde, "An Introduction", pp. 13-16, 21-31; Berding, "An Analysis", pp. 237-238).

²⁵³ Komt Johannes tot zijn uitleg op basis van een Joodse uitlegmethode zoals *midrash* (zie Evans, *To See*, p. 15) of *pesher exegese* (zie Menken, *OT Quotations*, pp. 99-101, 132, 206-208) of heeft hij andere uitlegmethode(n) gebruikt? Hierover is verschil van mening onder geleerden. Zo wijst Kaiser het idee af dat de NT-schrijvers dezelfde buiten-Bijbelse uitlegmethode(n) zoals *midrash*, *pesher* en allegorie gebruikt zouden hebben. Hij stelt dat de NT-schrijvers zich beperkten tot de betekenis van een OT tekst in haar directe context en dat zij daarnaast alleen betekenissen, beelden, concepten en motieven uit oudere teksten meenamen bij hun (her)interpretatie. Zijn (apologetische) reden hiervoor is dat hij meent dat de NT auteurs hun geloofwaardigheid en bewijskracht zouden hebben verloren als zij de interpretatiestijl van de rabbi's zouden hebben gebruikt ter ondersteuning van hun messiaanse en dogmatische claims (zie Kaiser, "Single Meaning, Unified Referents", pp. 60-61, 72-73, 88-89). Bock en Enns daarentegen stellen dat NT-auteurs deze uitlegmethode(n) wel gebruikt hebben. Dit leidt bij hun Joodse tijdgenoten wel tot een andere (want niet christologische) (her)interpretatie van teksten uit het OT (zie Bock, "Single Meaning, Multiple Contexts", pp. 107-108; Enns, "Fuller Meaning", pp. 170-180).

²⁵⁴ In moderne wetenschappelijke studies wordt dit intertekstualiteit genoemd (zie Lett, "Divine Identity", p. 161; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 44, 466 vgl. Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 192, 512-514).

²⁵⁵ Zie Jes. 6:1 LXX - εἶδον [...] πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ.

²⁵⁶ Johannes gebruikt in Joh. 1:14 de woorden ἐσκήνωσεν ...τὴν δόξαν αὐτοῦ dat bij de lezer het beeld oproept van Gods zichtbare heerlijkheid die de tabernakel en de ontmoetingstent vulden. Zo maakte God zijn aanwezigheid onder het volk zichtbaar (zie Ex. 24:16, 40:34-35 MT en LXX).

²⁵⁷ Zie par. 2.4 voor een verantwoording van dit standpunt.

²⁵⁸ Zoals 'zodat het woord van de profeet Jesaja vervuld werd' in Joh. 12:38 en 'omdat Jesaja verder gezegd heeft' in Joh. 12:39. Vanwege de grote woordelijke overeenkomsten tussen Johannes' tekst en de tekst in Jes. 53:1 en 6:10 LXX en MT kunnen Johannes' teksten geclassificeerd worden als formele citaten.

²⁵⁹ Deze praktijk komt o.a. voor in teksten uit Qumran en in andere Joodse geschriften zoals de Talmud en de Midrashim (zie Fitzmyer, *Semitic Background*, pp. 16, 53; vgl. Silva, "Old Testament", pp. 636-637).

²⁶⁰ Het betreft o.a. de in par. 2.3.3 genoemde motieven *verhoging*, *verheerlijking*, *zien*, *begrijpen* en *heerlijkheid*.

een gebruikelijke techniek was.²⁶¹ De frasen Ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας, εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ en ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ in Joh. 12:41 kunnen daarom geclassificeerd worden als allusies naar Jes. 6 en 52-53 LXX en MT.

Köstenberger en Ronning beschouwen Joh. 12:37-41 ook als een allusie op Num. 14:21-22.²⁶² Er zijn inderdaad duidelijke parallellen aan te wijzen tussen Num. 14:21-22 LXX en Joh. 12:37-43. In Num. 14:22 LXX en Joh. 12:37 wordt gesproken over *σημεῖα* die God deed en die de mensen gezien hebben. Ook zijn in beide gedeelten vormen van de werkwoorden *ποιέω* en *ὀράω* gebruikt.²⁶³ Daarnaast wordt zowel in Num. 14:22 LXX als in Joh. 12:41 gesproken over Gods *δόξα* die gezien is. Een andere opmerkelijke parallel betreft de beschreven reactie van het volk op Gods boodschap.²⁶⁴ Vanwege de overeenkomsten tussen begrippen en motieven in Jes. 6:3 en Num. 14:21-22 LXX concludeer ik dat Jes. 6:3 een allusie is op Num. 14:21-22 LXX.²⁶⁵ Ik vind het aannemelijk te veronderstellen dat Johannes bekend was met de overeenkomsten tussen beide tekstgedeelten.

Beale, Evans, Scacewater e.a. wijzen op de overeenkomsten in woorden en motieven tussen Joh. 12:37-41, Jes. 6:9-10 en Deut. 29:1-4.²⁶⁶ De verwijzing naar Jes. 6:9-10 is expliciet omdat het als citaat is opgevoerd. Vanwege de centrale plaats die het woord *σημεῖα* in Johannes heeft, lijkt het mij aannemelijk dat Johannes dit woord in Joh. 12:37-41 heeft opgenomen als impliciete verwijzing naar tekstgedeelten uit het OT waar vergelijkbare begrippen en motieven voorkomen.²⁶⁷ Daarom concludeer ik dat Joh. 12:37-41 een allusie bevat naar Num. 14:21-22 en Deut. 29:1-4 LXX en MT en hun context.

Uit deze voorbeelden blijkt dat Johannes in Joh. 12:37-43 citaten en allusies opvoert om woorden, beelden, motieven en concepten uit de directe context van deze teksten uit het OT op te roepen. Dit roept de vraag op met welke reden hij dit doet.

3.4.2 Waarom Johannes OT teksten opvoert

Johannes verwijst net als veel Joodse tijdgenoten naar teksten uit het OT. Op basis van wat hij schrijft in zijn evangelie en in Joh. 12:37-43 kan geconcludeerd worden wat de *sitz im leben* van zijn Joodse lezers was²⁶⁸ en welke redenen hij gehad kan hebben om naar teksten uit het OT te verwijzen. Ik denk zelf dat hij daar verschillende redenen voor had.

Hij heeft daar een theologische en hermeneutische reden voor gehad. Hij roept met zijn tekstverwijzingen naar het OT woorden, beelden, motieven en concepten op met als doel zijn eigen tekst te laden met de betekenissen die deze woorden, beelden, motieven en concepten in hun oorspronkelijke context hebben.²⁶⁹ Deze betekenissen betreft hij op zijn eigen tijd en

²⁶¹ Verschillende geleerden noemen dit fenomeen (zie Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192; Lett, "Divine Identity", p. 161; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 466-467).

²⁶² Zie Köstenberger, "John", pp. 476-477; Ronning, "Targum of Isaiah", p. 253.

²⁶³ Vgl. Num. 14:22 LXX resp. met Joh. 12:37 en 12:41.

²⁶⁴ Vgl. οὐκ εἰσήκουσάν μου τῆς φωνῆς – Num. 14:22 LXX met οὐκ ἐπίστευον – Joh. 12:37 en τίς ἐπίστευσεν τῇ ἀκοῇ ἡμῶν – Joh. 12:38.

²⁶⁵ De overeenkomsten tussen de woorden in Jes. 6:3 en Num. 14:21 wekken de indruk dat Jesaja de woorden en/of het concept uit Num. 14:21 gekend heeft. De overeenkomsten gelden zowel voor de MT als de LXX.

²⁶⁶ O.a. overeenkomsten m.b.t. het 'zien' (met de ogen) van de 'tekenen' en een 'hart' hebben dat niet begrijpt / gelooft (zie Beale, *Theology of Idolatry*, p. 180; Carson, *John*, p. 447; Evans, *To See*, p. 135; Scacewater, "Predictive Nature", p. 135).

²⁶⁷ Uit onderzoek blijkt dat het vooral tekstgedeelten uit Jesaja en de Pentateuch betreft aangezien in deze boeken het motief heerlijkheid een belangrijke rol speelt en dit verbonden wordt aan Gods verlossende wonderdaden. De overeenkomst tussen begrippen in de LXX en in Johannes zijn opvallend te noemen.

²⁶⁸ Te denken valt aan het wegvallen van tempel en tempeldienst maar ook aan messiaanse verwachtingen waarbij men andere voorstellingen van de Messias had dan christenen in de 1ste eeuw verkondigden, en aan de laster, smaad en zelfs excommunicatie uit de synagoge die sommige Joodse christenen aan de lijve ondervonden.

²⁶⁹ Dezelfde conclusie trekken o.a. Lett, "Divine Identity", p. 161 en Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 466-467. Vgl. ook Sumney die stelt dat auteurs in de Schrift verwijzingen opnamen met als doel een bepaalde betekenis

vooral op Jezus. In Joh. 12:37-43 maakt Johannes de tussenbalans op na Jezus' publieke optreden (Joh. 2-12).²⁷⁰ Hij geeft weer hoe Jezus' optreden (d.i. zijn δόξα-openbaring) ontvangen werd en zet uiteen wat dit volgens hem betekent.²⁷¹ Johannes concludeert dat veel Joden niet in Jezus' geloofden en geeft zijn theologische reflectie op dit ongeloof door het motief geloven te verbinden aan de motieven tekenen, verharding, eer en heerlijkheid uit Joh. 1-12 en uit Jes. 6 en 52-53, Num. 14 en Deut. 29. Hij geeft zijn Joodse lezers ook een verklaring waarom Jezus' optreden een mislukking was, aangezien hij niet geloofd maar verworpen en gedood werd.²⁷² Daarvoor voert hij Jes. 6 en 52-53 op in Joh. 12:37-43 en verwijst hij impliciet naar Num. 14 en Deut. 29.²⁷³ Zijn doel is dat zij begrijpen dat dit onderdeel is van Gods plan.

Een andere reden voor het opvoeren van teksten uit het OT heeft te maken met het gezaghebbende karakter van het OT. Zoals reeds in par. 2.3.1 opgemerkt wil Johannes met zijn evangelie Jezus' identiteit en de betekenis van zijn persoon, woorden, daden, sterven en opstanding duidelijk maken aan zijn Joodse lezers. Zijn doel is dat zij zijn kijk hierop overnemen en in Jezus gaan en blijven geloven.²⁷⁴ In Joh. 12:37-43 stelt hij zich ten doel aan te tonen dat hoewel Jezus werd afgewezen door zijn volksgenoten en hun leiders, Jezus toch Gods gezant de Messias is,²⁷⁵ degene in/door wie God zijn heerlijkheid openbaarde. Om dat te bereiken verwijst hij naar teksten uit het OT, dat voor Joden gezaghebbend was. Hij roept beelden op en brengt ideeën en motieven uit deze gedeelten naar voren om zijn Joodse lezers te laten zien dat zijn boodschap overeenkomt met de boodschap van het OT en geloofwaardig en gezaghebbend is.²⁷⁶

Ik noem nog kort enkele andere redenen. Een apologetische reden: het geloof in Gods Zoon Jezus de Messias verdedigen tegen bezwaren die Joodse opposanten inbrachten.²⁷⁷ Een missiologische reden: Joodse lezers waarschuwen voor ongeloof en hen bewegen tot bekering en echt geloof in Jezus.²⁷⁸ Een geloofsondersteunende reden: Joodse christenen laten weten dat de laster, smaad en zelfs excommunicatie die zij ondervonden of zouden gaan ondervinden (Joh. 12:42-43 vgl. Joh. 9:22) bij geloven in Jezus hoort zodat zij dit in geloof zouden willen en kunnen (ver)dragen.²⁷⁹ Een theologische reden: zijn verdediging van zijn christologische geloof heeft geleid tot de ontwikkeling en unieke uitwerking van christologische motieven²⁸⁰ waarmee hij laat zien wie Jezus is en ook dat hij de openbaring van de goddelijke werkelijkheid is.²⁸¹ Vanwege de plaats die motieven zoals heerlijkheid en

die woorden, beelden of zinnen in de oorspronkelijke context hebben door te laten klinken in hun eigen tekst (zie Sumney, "Form and Function", p. 188). Enns voegt hieraan toe dat NT-schrijvers niet altijd de directe context meenamen en dit leidde tot een herinterpretatie van de OT tekst. Bestudering van de oorspronkelijke context is dan nodig om de verschillen tussen beide teksten te verklaren (zie Enns, "Fuller Meaning", pp. 215-217).

²⁷⁰ Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 464.

²⁷¹ Vgl. Chibici-Revneanu die nadrukkelijk wijst op Johannes' evaluatie van Jezus' δόξα-openbaring in Joh. 12:37-43 (zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 198).

²⁷² Vgl. Carson, *John*, p. 606; Michaels, *Gospel of John*, p. 710; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 466.

²⁷³ Zie Beasley-Murray, *John*, pp. 219-220; Carson, *John*, p. 447; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 191; Michaels, *Gospel of John*, p. 708.

²⁷⁴ Zie Bailey & Vander Broek, *Literary forms in the NT*, p. 96; Carson, *John*, pp. 90-92; Ehrman, *The NT*, p. 165; Michaels, *Gospel of John*, p. 708; Van der Watt, *Introduction*, pp. 10-11.

²⁷⁵ Johannes gelooft dat Jezus de Christus/Messias is (Joh. 1:17,42, 3:28-36, 4:25-26,29,42, 6:69, 7:26,31,41-42, 10:24-25, 11:27, 12:34, 17:3, 20:31) door God gezonden (Joh. 3:17,34, 4:34, 5:23-24,36-38, 6:29,38-40,44,57, 7:18,28-29,33, 8:16,18,26,29,42, 9:4, 10:36, 11:42, 12:44-45,49, 14:24, 15:21, 16:5, 17:3,21,23,25, 20:21).

²⁷⁶ Zie Carson, *John*, p. 91; McGrath, *John's Apologetic*, pp. 199-200, 205; Van de Watt, *Introduction*, p. 91.

²⁷⁷ Zie McGrath, *John's Apologetic*, pp. i, xi, 3, 199-200.

²⁷⁸ Vgl. Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 55-57; Beasley-Murray, *John*, p. 220; Michaels, *Gospel of John*, p. 713; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469. Dat Johannes zichzelf voorstelt als getuige wijst in deze richting.

²⁷⁹ Vgl. Michaels, *Gospel of John*, p. 712.

²⁸⁰ Ik volg hier McGrath's visie (zie McGrath, *John's Apologetic*, pp. i, xi, 3, 199-200).

²⁸¹ Vgl. Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

verheerlijking in het evangelie en in Joh. 12 innemen is het mogelijk ook te denken aan een doxologische reden.²⁸² De verwijzing naar Jesaja's visioen en Johannes' christologische duiding wijzen in deze richting. Dit brengt mij bij het volgende punt.

3.4.3 Christologische duiding

In navolging van andere Joodse schrijvers heeft Johannes teksten uit het OT betrokken en geherinterpreteerd vanuit wat gebeurde in zijn eigen tijd. Uit Joh. 12:37-43 blijkt dat hij deze teksten theologisch duidt vanuit Jezus' persoon en publieke optreden en vanuit de reactie van het Joodse volk daarop. Johannes geloofde dat Jezus de beloofde Knecht/Messias is en de manifestatie van Gods heerlijkheid en aanwezigheid. Daarom duidt hij de tekstgedeelten uit het OT christologisch waarmee hij in het spoor gaat van andere NT-schrijvers die dit ook veelvuldig en op gevarieerde wijze deden.²⁸³ Dit brengt mij bij de vraag hoe Johannes de teksten uit het OT heeft opgevoerd, gelezen en geherinterpreteerd.

3.4.4 Tekstverwijzingen en hun directe context

In par. 2.4.3 heb ik aangetoond dat Johannes met de citaten Jes. 6:10 en 53:1 ook de directe context van deze teksten oproept. Deze conclusie wordt bevestigd door het gegeven dat er een verband is tussen begrippen en motieven in Joh. 12 en Jes. 6 en 52-53, en ook met begrippen en motieven in Num. 14 en Deut. 29. Johannes roept met deze teksten bij de lezer de betekenissen die beelden, woorden, concepten en motieven in hun oorspronkelijke context hebben op. Het bijzondere is dat Johannes in Joh. 12:41 met Jes. 6 en 52-53 twee tekstgedeelten op elkaar betreft en aan Jezus verbindt die qua betekenis paradoxaal lijken. De paradox betreft o.a. het spreken over heerlijkheid, verhoging en dat wat over koning JHWH en de koning-messias gezegd wordt.²⁸⁴ Johannes gebruikt hier het Joodse exegeseprincipe *gezerah shawah* als instrument om het spreken over Jezus' persoon en heerlijkheid en de reactie van het Joodse volk daarop te duiden vanuit Jes. 6 en 52-53.²⁸⁵ Het principe *gezerah shawah* houdt in dat twee tekstgedeelten die dezelfde woorden en/of concepten bevatten samengebracht worden t.b.v. de (her)interpretatie van deze woorden en concepten.²⁸⁶ Johannes geeft hiermee een verklaring voor de paradox dat Gods koning-messias Jezus door het Joodse volk werd afgewezen en verworpen.²⁸⁷

²⁸² Jezus' leven, woorden, werken, sterven en opstanding worden door Johannes geduid a.h.v. de termen van $\delta\acute{o}\xi\alpha$ en $\delta\omicron\zeta\acute{\alpha}\zeta\omega$ (zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 55-57; Beasley-Murray, *John*, p. 218; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 191-193). Zumstein vermoedt zelfs dat Johannes zijn visie op en duiding van de heerlijkheid van God heeft overgenomen uit het boek Jesaja (zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 467).

²⁸³ De huidige consensus onder geleerden is dat Johannes OT-tekstgedeelten christologisch duidt. Gewezen kan worden op Joh. 5:46 als aanwijzing dat Johannes ervan uitging dat alle profeten over Jezus spraken (Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 196). Deze praktijk komt vaker voor bij NT-schrijvers. Zo wordt Jes. 6:10 ook christologisch geduid in Matt. 13:13-15, Mark. 4:12, Lukas 8:10 en Hand. 28:27 en Jes. 53:1 o.a. in Rom. 10:16 (zie Köstenberger, "John", p. 478; Lett, "Divine Identity", pp. 159, 161, 164-166, 169; Menken, *OT Quotations*, pp. 209-212; Williams, "Testimony", pp. 107-108, 114, 122). De wijze waarop teksten uit het OT worden opgevoerd en geduid is zeer gevarieerd (zie Beale & Carson, *Commentary*, p. xxvi).

²⁸⁴ De motieven verheerlijking en verhoging zijn in dit opzicht interessant en belangrijk. Vanwege de afbakening van mijn onderzoek laat ik de bespreking van deze motieven en hun relatie tot het motief heerlijkheid rusten.

²⁸⁵ Bauckham, Reim en Williams trekken dezelfde conclusie (zie Bauckham, *Gospel of Glory*, pp. 53-54; Reim, "Wie der Evangelist", p. 45; Köstenberger, "John", p. 477; Williams, "Testimony", pp. 117-119).

²⁸⁶ Zie Young, *Biblical Exegesis*, p. 92.

²⁸⁷ Michaels trekt dezelfde conclusie als hij zegt dat Johannes de glorie van de Heer (Jes. 6) en de glorie van de knecht samengevoegd heeft tot één zonder de ambiguïteit op te lossen (zie Michaels, *Gospel of John*, p. 711).

3.4.5 Letterlijke uitleg²⁸⁸

Uit de voorgaande paragraaf is al gebleken dat Johannes Jes. 6 en 52-53 bij de lezer oproept vanwege de letterlijke betekenis van woorden en motieven in deze gedeelten. Hij heeft dus rekening gehouden met de letterlijke betekenis van woorden en zinnen in hun oorspronkelijke context. Deze vorm van tekstuitleg is ook terug te vinden in teksten van Qumran.²⁸⁹ Ik geef twee voorbeelden die deze gedachte bevestigen.

In Jes. 52-53 wordt gesproken over de beloofde Messias/Knecht die verhoogd en verheerlijkt zou worden. Uit de verwijzing naar de Davidische afstamming van deze knecht in Jes. 53:2 MT blijkt dat de Messias verbonden zal zijn aan het Davidische koningshuis.²⁹⁰ Ook in de verwijzing naar Jes. 6 zit een link naar het Davidische koningshuis en naar het koningschap. In Jes. 6:1 wordt het stervensjaar van koning Uzzia/Azariah uit Juda vermeld. Deze Uzzia stierf tussen circa 740-735 v. Chr.²⁹¹ en kan als een voorbeeld beschouwd worden van het verval van de Davidische dynastie.²⁹² Daarnaast wordt vermeld dat Jesaja de heerlijkheid van koning JHWH zag. Door Jes. 52-53 op Jezus te betrekken maakt Johannes duidelijk dat Jezus de beloofde Koning-Messias uit het geslacht van David is.²⁹³ Door Jes. 6:1 LXX op Jezus te betrekken onderstreept hij dat Jezus terecht koning genoemd wordt in zijn evangelie en dat hij zijn en Gods koninklijke heerlijkheid geopenbaard heeft.

Een ander voorbeeld betreft de verwijzing naar Jes. 6:8-10 waar vermeld wordt dat Jesaja de taak kreeg om hart en oren van het volk ongevoelig te maken zodat Gods oordeel over hen zou komen (Jes. 6:11-13).²⁹⁴ Het door Jesaja aangekondigde oordeel kwam in 597 en 586 v. Chr. in de vorm van verwoesting van stad, land en tempel.²⁹⁵ Johannes' lezers hadden de verwoesting van steden, land en tempel door de Romeinen in 70 na Chr. meegemaakt. De herinnering aan vergelijkbare gebeurtenissen uit het verleden oproepen kan als schokkend ervaren worden. Elk weldenkend mens kan dat weten en aanvoelen. Daarom vermoed ik dat Johannes bewust naar Jes. 6:8-13 verwijst vanwege Jesaja's theologische duiding. Zowel in Jes. 6 als in Joh. 12:37-43 volgt Gods oordeel op het ongeloof van het Joodse volk.

Uit de wijze waarop Johannes de motieven verhoging (een hoge status hebben/ontvangen), verheerlijking (geëerd worden), zien, begrijpen en heerlijkheid in Joh. 12 opvoert, blijkt dat

²⁸⁸ Ik gebruik de term *letterlijke uitleg* om deze te onderscheiden van de allegorische tekstuitleg. Met *letterlijke uitleg* bedoel ik dat Johannes in zekere zin rekening heeft gehouden met de betekenis die de oorspronkelijke auteur aan woorden in de oorspronkelijke tekst heeft gegeven (vgl. Fitzmyer, *Semitic Background*, pp. 53-54; Lunde, "An Introduction", p. 14; Silva, "Old Testament", p. 636).

²⁸⁹ Zie Fitzmyer, *Semitic Background*, p. 53; Silva, "Old Testament", p. 636.

²⁹⁰ Vgl. Jes. 53:2 MT met Jes. 11:1, 10 MT. De beeldspraak van de שָׁרֵשׁ ('wortel') en יִנְקָה ('jonge plant, loot, takje') die groeit/opklimt in Jes. 53:2 MT kan gelinkt worden aan de beelden in Jes. 11:1 - יִשִּׁי וְנִצַּח מִשָּׁרְשֵׁי יִפְרָה - 'de wortel van Isai/Jesse zal voortkomen uit de stam/tronk van Isai/Jesse en een takje/scheut uit zijn wortels') en Jes. 11:10 - שָׁרֵשׁ יִשִּׁי אֲשֶׁר עִמָּד - ('de wortel van Isai/Jesse zal staan').

²⁹¹ Zie Provan e.a., *Biblical history*, p. 269; Van der Land, *Van David tot Zedekia*, pp. 68-69, 119 (vgl. Motyer, *Isaiah*, p. 75; Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 176). Daarom kan Jes. 6 als profetische historiografie getypeerd worden (vgl. Petersen, *Prophetic Literature*, pp. 22-23, 50-51). Jes. 6 kan verder getypeerd worden als een 'vision report' (vgl. Beuken, *Jesaja 1-12*, p. 40; Petersen, *Prophetic Literature*, pp. 21, 78, 80) en vanwege Jes. 6:8 als een roepingsverslag (vgl. Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 174; Petersen, *Prophetic Literature*, pp. 6-7, 16, 38-39).

²⁹² Zie de beschrijving van Uzzia's hoogmoed en ongehoorzaamheid in 2 Kron. 26:16-23. Gods strafte Uzzia met een ernstige huidziekte. Daardoor moest hij afgezonderd leven en zijn regeringstaken overdragen aan zijn zoon Jotham die als regent optrad namens zijn zieke vader (zie Provan e.a., *Biblical History*, p. 269).

²⁹³ Johannes past de titel 'koning' in zijn evangeliebeschrijving veelvuldig toe op Jezus.

²⁹⁴ In Jes. 6:9-13 is sprake van een rechtsgeding of oordeelsaankondiging. Vermeld wordt dat JHWH aan en via Jesaja het komende oordeel aankondigde: de mensen zouden verhard worden en afwijzend blijven (vers 9-10) en het land zou verwoest worden en de inwoners zouden worden weggevoerd (vers 11-13) (vgl. Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 174; Petersen, *Prophetic Literature*, pp. 29-30).

²⁹⁵ In 597 v. Chr. is door Nebukadnezar reeds een groep vooral voorname Joden gedeporteerd. In 586 v. Chr. heeft de verwoesting van Jeruzalem en de tempel plaatsgevonden. Toen zijn veel Joden gedood en anderen werden gedeporteerd (zie Provan e.a., *Biblical History*, pp. 282-283).

hij aansluit op de betekenis die deze motieven hebben in Jes. 6 en 52-53 (zie par. 2.4.3). Deze begrippen en motieven waren voor Johannes (en Jesaja) niet nieuw. Vandaar dat er in Joh. 12:37-41 ook allusies zijn aan te wijzen naar Num. 14 en Deut. 29. Uit dit alles concludeer ik dat Johannes de citaten niet heeft losgemaakt uit hun directe context maar dat hij de directe context heeft meegenomen in zijn herinterpretatie. Daarnaast heeft hij bij zijn herinterpretatie ook woorden en motieven uit andere tekstgedeelten meegenomen. Deze begrippen en motieven heeft hij op een nieuwe manier geduid door hun betekenis in Jes. 6 en 52-53 zowel op elkaar te betrekken als op Jezus' persoon, werken, lijden, sterven en opstanding.²⁹⁶ In par. 3.4 ga ik in op de vraag in hoeverre daarbij sprake is van herinterpretatie. Nu richt ik mij eerst weer op de vraag welke exegetische- en uitlegmethoden gebruikt zijn in Joh. 12:37-43.

3.4.6 Analogie

Johannes kan de verwijzingen naar Jes. 6 en 53 in Joh. 12:37-41 opgevoerd hebben vanwege analogie. Er zijn namelijk verschillende analogieën te trekken tussen deze tekstgedeelten en Jezus' persoon en optreden. Ik geef opnieuw enkele voorbeelden.

Gedacht kan worden aan Gods arm waarmee hij bij de uittocht uit Egypte en tijdens de woestijnreis zijn kracht en macht openbaarde in de wonderdaden die hij deed t.b.v. de verlossing van zijn volk. Johannes roept dit motief op. Zoals God zijn macht en kracht in wonderdaden geopenbaard heeft ten tijde van de exodus en de woestijnreis (Num. 14:11,22 vgl. Deut. 29:2-3), zo beloofde hij dat ook te doen ten tijde van Jesaja (Jes. 53:1) en dat heeft hij volgens Johannes (opnieuw) gedaan in Jezus' tekenen (Joh. 12:37).²⁹⁷

Daarnaast kan gedacht worden aan de analogie tussen hoe het volk Israël in het verleden op openbaringen van Gods heerlijkheid d.m.v. wonderdaden reageerde. Van het volk Israël ten tijde van de woestijnreis wordt gezegd dat zij ondanks de tekenen niet geloofden, niet naar Gods stem/boodschap luisterden en daarmee God zelf verwierpen (Num. 14:11,22 vgl. Num. 11:20, Deut. 32:15). Jesaja en Johannes zeggen vergelijkbare dingen over het volk in hun tijd (Jes. 6:9-10, 53:1, Joh. 12:37-41). Dit is een terugkerend fenomeen in Israëls geschiedenis.²⁹⁸

Verder kan gedacht worden aan de motieven verblinding en verharding. De verblinding en verharding in Jes. 6:9-10 betrof in de eerste plaats Jesaja's tijdgenoten. Deze motieven hebben ook een rol gespeeld bij de uittocht en de woestijnreis.²⁹⁹

Tot slot kan nog gedacht worden aan de analogie m.b.t. hoe het volk Israël Gods knechten heeft behandeld. Tijdens de woestijnreis werd Mozes verworpen en bijna gedood (Num. 14:4-10 vgl. Ex. 17:4). Jesaja heeft voorspeld dat Gods knecht afgewezen zou worden (Jes. 53:2-3). Jesaja werd niet geloofd (Jes. 6:9-10, 53:1).³⁰⁰ Ook Jezus werd volgens Johannes verworpen (Joh. 12:37,48) en zelfs gedood.³⁰¹

²⁹⁶ Een goed voorbeeld hiervan is het begrip 'verhoging' dat Johannes betreft op Jezus' verhoging aan het kruis.

²⁹⁷ Opvallend is dat in het boek Jesaja meerdere keren over Gods arm die verlossing/redding brengt gesproken wordt en daarbij worden beelden gebruikt die bij de lezer herinneringen oproepen aan de bevrijding van en uittocht uit Egypte (o.a. in Jes. 51:9, 52:10-12, vgl. ook de beelden uit Jes. 40:10-11 met Ps. 8:1-2, 8-10).

²⁹⁸ Beasley-Murray trekt dezelfde conclusie en stelt daarbij terecht dat de verwerping van Jezus de climax is in Israëls geschiedenis waarin het volk God steeds opnieuw verwerpt (zie Beasley-Murray, *John*, p. 215).

²⁹⁹ Zie o.a. Deut. 29:2-4 vgl. Ps. 95:8-11. Opvallend in dit opzicht is dat in Deut. 32:15 van Israël gezegd wordt dat zij 'vet' werd (Qal-vorm van het w.w. *מָשָׂה*) en God verliet. In Jes. 6:10 is hetzelfde werkwoord (*מָשָׂה*) gebruikt maar dan in de Hifil-vorm in de betekenis van 'verharden, ongevoelig maken'. Daarnaast wijst Scacewater op de overeenkomsten in woorden en motieven tussen Jes. 6:9-10 en Deut. 29:2-4 (zie Scacewater, "Predictive Nature", p. 135). Het motief verharding is ook belangrijk m.b.t. de Uittocht (zie Ex. 4, 7, 8, 9, 10, 11 en 14).

³⁰⁰ Volgens de Joodse traditie is de profeet Jesaja tijdens de regering van Manasse de marteldood gestorven (zie *The Ascension of Isaiah* 5:11-14; O'Brien, *Hebrews*, p. 444).

³⁰¹ Zie Joh. 18-19 vgl. 11:53, 12:32-33.

3.4.7 Typologie³⁰²

Sommige analogieën kunnen opgevat worden als typologieën of typologische patronen. Köstenberger en Scacewater pleiten ervoor het opvoeren van de profeet Jesaja in Joh. 12:37-43 te beschouwen als typologische verwijzing naar Jezus. Beiden zijn door God naar het volk gezonden om zijn woord te openbaren en beiden werden afgewezen vanuit ongelooft (Jes. 6:9-10, 53:1, Joh. 12:37-40). Scacewater beschouwt Jesaja als type van Jezus.³⁰³ Köstenberger heeft het over Jesaja's boodschap en bediening als type voor wat Jezus later meemaakte.³⁰⁴ Hetzelfde geldt voor de allusie naar Num. 14 met Mozes als type van Jezus.³⁰⁵ Tegelijkertijd wijst Scacewater erop dat Jezus ook een antitype is van Jesaja (en Mozes) vanwege de grote verschillen tussen Jezus de knecht en Gods knechten uit het verleden.³⁰⁶

De analogie m.b.t. de verblinding en verharding in Jezus' en Johannes' tijd (Joh. 12:39-40), tijdens de woestijnreis (Deut. 29:2-4) en in Jesaja's tijd (Jes. 6:9-10) kan opgevat worden als een typologische verwijzing van Johannes.³⁰⁷

3.4.8 Profetie³⁰⁸

De wijze waarop Johannes Jes. 53:1 opvoert en interpreteert is een indicatie dat hij dit vers samen met Jes. 52-53 heeft opgevat als een directe profetie: als voorspelling in Jesaja m.b.t. Gods knecht waarvan de vervulling in de toekomst lag. In Jes. 53:1 MT is een perfectumvorm gebruikt die in het Nederlands vertaald kan worden met een verleden tijd of een tegenwoordige tijd.³⁰⁹ In de LXX is dit Hebreeuwse perfectum vertaald met een aoristus.³¹⁰ Jes. 53:1 MT en LXX kunnen zowel worden opgevat als een verleden tijd (historisch geïnterpreteerd) en als een tegenwoordige tijd (profetie). Op basis van Jes. 6:9-10 kan gesteld worden dat een historische interpretatie mogelijk is: Jesaja heeft geweten en gemerkt dat het

³⁰² Geleerden verschillen van mening of *analogie* en *typologie* literair gezien hetzelfde is. Ik maak onderscheid tussen typologie van analogie. Een *analogie* vat ik op als een overeenkomst tussen personen, gebeurtenissen of zaken in heden en verleden in het OT en/of NT waarbij sprake is van hetzelfde patroon. *Typologie* vat ik op als een theologische (vaak christologische) interpretatie van een analogie waarbij de latere persoon (vaak Christus) en/of gebeurtenis (meestal iets wat hij ondergaan, gedaan of bewerkt heeft) groter en meer is dan het type (de persoon, zaak of gebeurtenis) uit het OT. De term antitype gebruik ik om aan te geven dat er sprake is van grote verschillen en tegenstellingen tussen het type uit het OT en de persoon, zaak of gebeurtenis in het NT. Het type (de voorafschaduw) uit het OT is daarbij het prototype dat voorafging aan en volgens het NT uitliep op de volledig uitgewerkte versie of zaak (vgl. Allen, *Theological Approach*, p. 166; Goldingay, *Approaches*, 97-102).

³⁰³ Scacewater, "Predictive Nature", pp. 135-136, 142.

³⁰⁴ Köstenberger, "John", p. 478.

³⁰⁵ Scacewater, "Predictive Nature", pp. 130, 135-136, 139.

³⁰⁶ Zie Scacewater, "Predictive Nature", pp. 140-142. Daar voeg ik aan toe dat ook Johannes in zijn evangelie wijst op dit grote verschil. Gods openbaring in/door Jezus is van een totaal andere orde dan Gods openbaringen via profeten zoals Mozes en Jesaja. Jezus is namelijk Gods zelfopenbaring (Joh. 1:14, 12:41,45).

³⁰⁷ Vgl. Scacewater, "Predictive Nature", p. 142.

³⁰⁸ Profetie houdt mijns inziens in dat God op één of andere manier dingen over de toekomst bekendgemaakt heeft aan mensen zoals Jesaja (vgl. Oswalt, *Isaiah 1-39*, pp. 24, 28; Dillard & Longman, *Inleiding*, p. 339; Waltke, *The King*, p. 844). Profetie is hier de overtuiging dat God mensen bepaalde zaken die in de toekomst zullen/zouden gebeuren in algemene of meer specifieke bewoordingen of beelden heeft bekendgemaakt. De ontvanger heeft de door hem ontvangen profetie (voorzegging) vastgelegd in de Schrift. Onderscheidt kan gemaakt worden tussen (directe) profetie (d.i. een duidelijke voorzegging) en typologische profetie (d.i. men verwacht(te) dat een bepaald patroon zich zou herhalen) (vgl. Scacewater, "Predictive Nature", pp. 134-135).

³⁰⁹ In Jes. 53:1 MT zijn perfectumvormen gebruikt: נִגְלָתָהּ וְהָאֲמִיץ. Het is mogelijk deze perfecta te vertalen in de tegenwoordige tijd en ook om deze op te vatten als een zgn. perfectum propheticum. Dan is een perfectumvorm gebruikt om een toekomstige gebeurtenis aan te duiden die ten tijde van het uitspreken of schrijven van de tekst nog niet heeft plaatsgevonden maar als onvermijdelijk wordt beschouwd. Dit betreft profetie die wordt verwoord als presente werkelijkheid. Lettinga geeft als vb. וְאֵי אִוֵּר גְּדוּל in Jes. 9:2 (vgl. Lettinga, *Grammatica*, p. 164).

³¹⁰ Hensels merkt hierover op dat OT-citaten waarbij een perfectum gebruikt is in het NT geregeld vertaald zijn met een aoristus. Soms moet dan vertaald worden in de tegenwoordige tijd (zie Hensels, *NT Grieks*, p. 239).

volk Israël zijn boodschap niet zou begrijpen en geloven.³¹¹ Jes. 53:1 is echter vanuit haar directe context gezien ook op te vatten als profetie. Jesaja heeft dan voorspelt dat wanneer de betreffende knecht gekomen zou zijn het volk Israël de boodschap over hem niet zou begrijpen en geloven. Beide opties zijn plausibel. Daarom is het goed mogelijk dat Johannes Jes. 53:1 (ook) als profetie heeft opgevat en vervuld heeft zien worden in de reactie van zijn eigen volksgenoten op de boodschap aangaande Jezus (Joh. 12:37-43).³¹² Johannes laat zijn lezers weten dat veel van Jezus' Joodse tijdgenoten hem vanuit ongelof afwezen toen hij op aarde rondliep. Hun reactie en houding komt overeen met wat in Jes. 53 voorzegt was en daarom is het ongelof en de verwerping van Jezus het bewijs dat hij niet zomaar iemand of een profeet was, maar de door God beloofde knecht uit Jes. 52-53.³¹³ Johannes heeft het citaat uit Jes. 6:10 in Joh. 12:40 opgevoerd om te laten zien dat het volk Gods boodschap over en zijn openbaring in/door de knecht niet kon geloven, omdat zij geestelijk niet konden zien en begrijpen.³¹⁴ Dit is volgens Johannes het gevolg van Gods werk van verharding en verblinding, dat hij als oordeel uitwerkt in/door/via Jezus' bediening. Johannes volgt hier de theologische gedachtegang van Jes. 6:9 MT en LXX, dat een profetie betreft over Jesaja's tijd- en volksgenoten.³¹⁵ Johannes heeft het redengevende *Διὰ τοῦτο* gebruikt (Joh. 12:39) om Jes. 6:10 in Joh. 12:40 als theologische verklaring op te voeren. De meeste geleerden menen dat Johannes daarmee zegt dat God de harten van mensen verblind en verhard heeft.³¹⁶ Vanwege deze gerechtelijke verharding van God heeft Jezus met zijn bediening bij deze ongelovige Joden geen genezing (van het hart) teweeggebracht.³¹⁷ Het lijkt er zelfs op dat God net als bij Jesaja (Jes. 6:9-10), Jezus en zijn bediening gebruikt heeft om gerechtelijke verharding te bewerken. Deze gedachte komt overeen met de verbinding die Johannes legt tussen de citaten uit Jesaja en Joh. 12:41. Hij verbindt daarmee net als in Jes. 6 de openbaring van heerlijkheid aan verharding.³¹⁸

³¹¹Er is verschil van mening onder geleerden wie bedoeld wordt/worden met de 'wij/ons' in Jes. 53:1. Zij die menen dat daarmee de mensen en koningen uit Jes. 52:15 bedoeld worden stellen de knecht gelijk aan het volk Israël (zie Koole, *Isaiah 49-55*, p. 275). Johannes heeft Jes. 52-53 echter christologisch geïnterpreteerd en de knecht gelijkgesteld met de Messias (vgl. Tg. Jes. 53:1) en dat is volgens hem Jezus (Joh. 12:37-43). Uit het gegeven dat Johannes deze tekst in zijn verklaring in Joh. 12:37-43 opvoert kan geconcludeerd worden dat hij het spreken over 'onze boodschap' in Jes. 53:1 heeft opgevat als zijnde de boodschap aangaande Gods knecht Jezus die werd doorgegeven door Gods knechten Jesaja (vgl. Evans, "Isaiah 53", p. 154; Koole, *Isaiah 49-55*, p. 252; Motyer, *Isaiah*, p. 427) en Johannes en die ook spraken namens andere gelovigen in hun eigen tijd de zgn. gelovige 'rest' (zie Jes. 6:13, vgl. Bette, Paul & Van den Brink, *Jesaja*, p. 679; Motyer, *Isaiah*, p. 427).

³¹² Vgl. Evans, "Isaiah 53", p. 170; Williams, "Testimony", pp. 121-122 Scacewater, "Predictive Nature", pp. 135-136, 141-142.

³¹³ Zie Köstenberger, "John", p. 477; Scacewater, "Predictive Nature", pp. 141-142; Williams, "Testimony", pp. 107-108, 114, 122; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 468.

³¹⁴ Jes. 6:9-10 doet denken aan een tekst zoals Deut. 29:4 MT en LXX waar vermeld wordt dat het volk Gods machtige wonderdaden/tekenen gezien heeft met hun ogen maar dat God hen (nog) geen hart, ogen en oren heeft gegeven om te kunnen erkennen/begrijpen, zien en horen. Daarnaast is er een verband aan te wijzen tussen deze teksten en Jes. 52-53 waar het beeld wordt geschetst dat veel Gods volk zijn boodschap over de knecht en zijn openbaring van macht en kracht niet zouden geloven (Jes. 53:1), zij geen heerlijkheid zouden zien in de knecht (Jes. 52:14, 53:2-3) en niets zouden begrijpen van deze knecht en wat hem zou overkomen (Jes. 52:14-15, 53:4).

³¹⁵ Ook in het tweede deel van Jes. 6:10 MT en LXX en in vers 11-13 is er sprake van directe profetie. Het eerste deel van Jes. 6:10 is geen profetie maar een bevel/opdracht (Jes. 6:10 MT) of een constatering (Jes. 6:10 LXX).

³¹⁶ Beasley-Murray, *John*, p. 216; Brendsel, *Isaiah Saw*, p. 90; Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 193-194; Grosheide, *Johannes II*, p. 235; Michaels, *Gospel of John*, p. 709.

³¹⁷ Brendsel, *Isaiah Saw*, pp. 90-91; Menken, *OT Quotations*, p. 119; Williams, "Testimony", pp. 114-115; Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 468-469 (vgl. Grosheide, *Johannes II*, pp. 235-236).

³¹⁸ Vgl. Chibici-Revneanu die er terecht op wijst dat Johannes de uitspraak over verharding in Jes. 6:10 gedaan wordt in de context van de openbaring van Gods heerlijkheid aan Jesaja (Jes. 6). In Jes. 6 MT is ook een parallel aan te wijzen tussen Gods heerlijkheid die geopenbaard zal worden (כבודו - Jes. 6:3 MT) en het volk dat verhard (קבד - Jes. 6:10 MT) zal worden (zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 194).

3.4.9 Symbolische uitleg

Johannes voert met zijn verwijzingen naar het OT ook symbolisch taalgebruik op dat voor zijn lezers bekend was.³¹⁹ Ik geef opnieuw enkele voorbeelden.

De arm van de Heer (Jes. 53:1, Joh. 12:38) staat symbool voor Gods grote kracht en macht die zichtbaar werd in de wonderdaden die hij deed t.b.v. de bevrijding van zijn volk uit de hand van vijanden.³²⁰ Johannes stelt Jezus' wondertekenen gelijk aan de openbaring van deze arm van de Heer (Joh. 12:37-38).³²¹

De ogen waarover Johannes spreekt in Joh. 12:40 staan symbool voor het kunnen zien, opmerken en begrijpen van goddelijke zaken. Verblinde ogen staan symbool voor geestelijke blindheid (Jes. 6:10, Joh. 12:40 vgl. Joh. 9:39-41). Johannes maakt duidelijk dat mensen Jezus' verborgen *δόξα* kunnen zien als zij kijken met gelovige ogen. Dit wordt door de Geest bewerkt en leidt ertoe dat men hem gelooft en verheerlijkt (Joh. 14:13,26, 16:14).³²²

Het hart in Jes. 6:9-10 en Joh. 12:40 symboliseert het geweten. Het wordt ook in het OT gezien als de plek waar de geestelijke vermogens van de mens zich bevinden om geestelijke zaken te onderscheiden en begrijpen en om beslissingen te nemen en te verantwoorden.³²³ De verharding van het hart houdt in dat men geestelijk ongevoelig is voor de heerlijkheid, woorden en daden van God en Jezus. Daardoor blijft men ongelovig reageren (Joh. 12:40).

3.4.10 Gebruikte methode(n)

Uit de voorgaande paragrafen is gebleken dat Johannes in Joh. 12:37-43 een breed spectrum aan exegetische- en uitlegmethode(n) gebruikt heeft t.b.v. het duiden van Jezus' persoon en werken en de reactie daarop van veel Joden. Hij citeert en verwijst naar teksten uit het voor Joden gezaghebbende OT. Net als zijn Joodse tijdgenoten betreft hij de boodschap in deze teksten op zijn eigen tijd.³²⁴ Daarbij houdt hij rekening met de betekenis van begrippen en motieven in hun oorspronkelijke directe context. Hij heeft dus een letterlijke uitlegmethode gebruikt. Ook het gebruik van andere eigentijdse Joodse exegetische- en uitlegmethode(n) zoals *gezerah shawah*, analogie, typologie, profetische duiding en symbolische uitleg zijn aan te wijzen in Joh. 12:37-43. Johannes gebruikt deze eigentijdse methoden naast elkaar om zowel Jezus' bediening alsook de reactie van het Joodse volk daarop te duiden vanuit meerdere theologische OT-gezichtspunten. De conclusie dat Johannes deze 'buiten-Bijbelse' methoden gebruikt heeft sluit aan op mijn conclusie in par. 2.3.1.³²⁵ Johannes gebruikt deze methoden echter op geheel eigen wijze t.b.v. zijn eigen theologische doelen. Dat hij eigentijdse literaire technieken gebruikt heeft is begrijpelijk en zegt mijns inziens niets over de geloofwaardigheid en bewijskracht van hem als NT-auteur (contra Kaiser).³²⁶ Hij gebruikt deze methoden namelijk niet op een manier zoals sommige Joodse schrijvers dat deden waardoor zij tot de

³¹⁹ Vgl. Lett, "Divine Identity", p. 161.

³²⁰ Danker & Bauer, *Greek-English Lexicon*, p. 183.

³²¹ Beasley-Murray, *John*, p. 216; Grosheide, *Johannes II*, p. 234; Jin, *Doxa*, pp. 172-173.

³²² Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 328, 330, 332-334, 516, 555, 590-598, 626-628; Jin, *Doxa*, p. 218.

³²³ Jenni & Westermann, *THAT I*, pp. 862-865.

³²⁴ Deze vorm van tekstuitleg is ook terug te vinden in Joodse teksten zoals de teksten uit Qumran (zie Fitzmyer, *Semitic Background*, p. 53; Silva, "Old Testament", p. 636).

³²⁵ Vgl. Bock en Enns die stellen dat NT-auteurs deze uitlegmethode(n) wel gebruikt hebben. Dit leidt bij hun Joodse tijdgenoten wel tot een andere (want niet christologische) (her)interpretatie van teksten uit het OT (zie Bock, "Single Meaning, Multiple Contexts", pp. 107-108; Enns, "Fuller Meaning", pp. 170-180).

³²⁶ Hierover is verschil van mening onder geleerden. Zo wijst Kaiser het idee af dat de NT-schrijvers dezelfde buiten-Bijbelse uitlegmethode(n) zoals *midrash*, *pesher* en allegorie gebruikt zouden hebben. Hij stelt dat de NT-schrijvers zich beperkten tot de betekenis van een OT tekst in haar directe context en dat zij daarnaast alleen betekenissen, beelden, concepten en motieven uit oudere teksten meenamen bij hun (her)interpretatie. Zijn (apologetische) redenen hiervoor is dat hij meent dat de NT auteurs hun geloofwaardigheid en bewijskracht zouden hebben verloren als zij de interpretatiestijl van de rabbi's zouden hebben gebruikt ter ondersteuning van hun messiaanse en dogmatische claims (zie Kaiser, "Single Meaning, Unified Referents", pp. 60-61, 72-73, 88-89).

meest bijzondere OT-interpretaties kwamen en de oorspronkelijke context en betekenis werden veronachtzaamd.³²⁷ Dit betekent ook dat voorzichtigheid geboden is met het geheel gelijkstellen van door Johannes gebruikte exegetische- en uitlegmethode en methoden die in verschillende Joodse geschriften gebruikt zijn.³²⁸ Daarnaast moet opgemerkt worden dat deze methoden die ons vreemd of gekunsteld over kunnen komen niet beoordeeld moeten worden vanuit onze moderne gezichtspunten en exegetische procedures. Dit kan echter wel vragen oproepen bij de herinterpretatie van bepaalde OT-teksten en dit is ook het geval m.b.t. Joh. 12:41. Door Johannes' christologisch duiding van Jes. 6 en 52-53 en door met het principe *gezerah shawah* beide tekstgedeelten samen te brengen om Jezus' bediening te duiden, zegt Johannes meer dan in de oorspronkelijke teksten expliciet beschreven wordt. Dit brengt mij bij mijn laatste vraag: in hoeverre is er m.b.t. Joh. 12:41 sprake van een herinterpretatie van Jes. 6 en 52-53?

3.5 Interpretatie en/of herinterpretatie?

Johannes heeft de oorspronkelijke betekenis van woorden, beelden, concepten en motieven meegenomen in Joh. 12:37-43 maar deze in het licht van wat hij gezien en gehoord heeft van Jezus ook op een nieuwe manier gedeut. Echter, hoe kan Johannes in Joh. 12:41 zeggen dat Jesaja Jezus' heerlijkheid gezien heeft terwijl de Jesaja-teksten die hij aanhaalt niet over Jezus en diens werken gaan? Hier spelen twee belangrijke kwesties. De eerste betreft de vraag hoe de betekenis van Joh. 12:41 zich verhoudt tot de betekenis van de oorspronkelijke tekst? De tweede kwestie gaat over de vraag of Johannes' uitleg geheel voortkomt uit Jes. 6 en 52-53 of dat deze teksten een (door God bedoelde) andere/diepere betekenis had die de oorspronkelijke auteur niet kende. Eerst zet ik uiteen ik hoe de betekenis van Joh. 12:41 zich verhoudt tot de betekenis van Jes. 52-53 MT en LXX. Daarna ga ik in op de vraag hoe de betekenis van Joh. 12:41 zich verhoudt tot de betekenis van Jes. 6 MT en LXX. Vervolgens bespreek ik de verschillen en trek ik hieruit enkele conclusies.

3.5.1 Vergelijking tussen Jes. 52-53 en Joh. 12:41

In Jes. 52-53 klinkt een belofte m.b.t. Gods knecht. Deze knecht van de Heer wordt voorgesteld als degene in wie God zijn kracht en macht zal openbaren en door wiens hand hij verlossing zal bewerkstelligen (Jes. 52:10, 53:1).³²⁹ D.m.v. symbolisch taalgebruik in Jes. 53:2 wordt gesuggereerd dat deze knecht voort zal komen uit het Davidische koningshuis (vgl. Jes. 11:1, 10). Deze knecht zal door God worden verhoogd (Jes. 52:13) maar door mensen worden veracht en afgewezen (Jes. 53:3).³³⁰ Blijkens Jes. 52:14 en 53:2-3 heeft deze verachting en afwijzing o.a. te maken met het feit dat deze knecht er gewoon uitziet en geen verschijning van zichtbare heerlijkheid heeft. Zijn verschijning en/of optreden roept weersin en minachting op bij mensen.³³¹ Dit wordt in Jes. 52-53 als reden gegeven dat de boodschap over het verlossend optreden van God in/door de knecht niet wordt geloofd door het Joodse

³²⁷ Vgl. Silva die het voorbeeld noemt van Qumran-teksten waarin bij vers-voor-vers interpretaties van het OT de meeste arbitraire interpretaties en toepassingen gegeven worden (zie Silva, "Old Testament", p. 636).

³²⁸ Vgl. Silva die hierbij ook wijst op dat het vergelijkend onderzoek naar gebruikte exegetische- en uitlegmethode tussen het NT en de Talmud en Midrashim resultaten heeft opgeleverd die ambig zijn. Dit kan te maken hebben met verschil in onderliggende theologische visies maar zeker ook met het gegeven dat deze Rabbijnse literatuur van later datum is (zie Silva, "Old Testament", pp. 637-638). Vanwege deze punten is voorzichtigheid geboden tussen het trekken van te strikte parallellen tussen gebruikte technieken in het NT en andere Joodse literatuur.

³²⁹ Zie Koole, *Isaiah 49-55*, p. 252; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 382, 403. O.a. in de Pentateuch wordt het spreken over Gods arm waarmee hij wonderdaden verrichtte opgevat als een openbaring van zijn heerlijkheid (Num. 14:22 vgl. Deut. 29:2-3). Het is aannemelijk te veronderstellen dat de auteur van Jes. 52-53 dit wist.

³³⁰ Zie Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 251, 253, 264, 269; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 379-380, 382 (vgl. Carson, *John*, p. 448; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 192; Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 468).

³³¹ Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 251, 253, 269; Motyer, *Isaiah*, pp. 427-428; Oswalt, *Isaiah 40-66*, pp. 379-380, 382.

volk (Jes. 53:1).³³² Anderen zullen wel begrijpen wat God d.m.v. deze knecht zal doen (Jes. 52:15).

Reeds in par. 2.3.3 heb ik aangetoond dat Johannes aansluit bij deze uitleg en daarmee recht doet aan de oorspronkelijke betekenis van Jes. 52-53. Johannes heeft Jes. 52-53 opgevat als een profetie en een belofte die hij op Jezus heeft betrokken omdat hij geloofde dat Jezus deze beloofde knecht is. Johannes sluit in zijn beschrijving van Jezus' publieke optreden aan op de beschrijving van deze knecht in Jes. 52-53. Hij stelt Jezus voor als Gods gezant en knecht maar uit zijn evangeliebeschrijving ontstaat het beeld dat Jezus er uitzag als een gewoon mens en geen verschijning/gestalte van heerlijkheid had. Hij vermeldt wel dat Jezus grote wondertekenden deed en daarmee Gods kracht en macht openbaarde (Joh. 12:37-38). Dit noemt hij in navolging van het OT openbaringen van heerlijkheid (Joh. 12:41, vgl. Joh. 1:14, 2:11, 11:4,40).³³³ Daarnaast kunnen parallellen getrokken worden tussen de bediening van Jesaja, Jezus (en andere profeten) en tussen de verwerping die hen ten deel viel van de kant van het Joodse volk als gevolg van onbegrip en ongeloof (Jes. 52:15, 53:1, Joh. 12:37-41).³³⁴ Verder valt op dat Johannes het 'verhoogd worden' van de knecht betreft op Jezus' fysieke verhoging aan het kruis (Joh. 12:32-33). Op het eerste gezicht lijkt het alsof Johannes Jes. 52:13 een nieuwe en/of meervoudige betekenis heeft gegeven. Echter, in Jes. 52-53 gaat het 'verhoogd en geëerd/verheerlijkt worden' van de knecht samen met zijn verwerping, lijden en sterven. Ook Johannes verbindt deze begrippen en motieven aan elkaar. Vanuit wat hij gezien en gehoord heeft kan hij een duidelijkere invulling geven aan wat met de knecht gebeurd is dan Jesaja. Daarom kan Johannes zeggen dat Gods knecht Jezus stierf aan een kruis. Juist dit moment van fysieke verhoging is in Johannes ook het moment van Jezus' verhoging/verheerlijking door God (ook al wordt dat niet begrepen). Het is namelijk het moment waarop hij verlossing bewerkt (Joh. 3:14-17). Hij wordt dan zelfs 'koning' genoemd (Joh. 18-19). Uit deze vergelijking trek ik de conclusie dat Johannes voor een groot deel overneemt wat in Jes. 52-53 in algemene termen over de knecht gezegd wordt. Het meer algemene spreken over het 'verhoogd worden' van de knecht betreft Johannes op Jezus' kruisdood. Daarmee actualiseert hij de profetie uit Jes. 52-53 en vermeldt hij details die ontbreken in de tekst.

3.5.2 Vergelijking tussen Jes. 6 en Joh. 12:41

In Jes. 6 wordt beschreven dat Jesaja Gods troon en een deel van zijn tuniek heeft gezien evenals een hemelse hofhouding bestaande uit Serafs die rondom Gods troon stonden. Uit de beschrijving blijkt dat Jesaja zich in de aardse tempel bevond en zag dat deze vervuld werd met de zomen van Gods koninklijke gewaad (Jes. 6:1 MT) en met rook (Jes. 6:4), ofwel met Gods heerlijkheid (Jes. 6:1 LXX).³³⁵ Johannes gebruikt deze algemene letterlijke betekenis van Jes. 6 en betreft deze op Jezus.

Omdat ik Joh. 12:41 opvat als allusie naar Jes. 6:1 LXX – 'ik zag [...] zijn heerlijkheid vulde de tempel' concludeer ik dat Johannes het spreken over 'zomen' en 'rook' in navolging van het OT en Jes. 6:1 LXX heeft opgevat als symbolisch taalgebruik. Beide fenomenen

³³² Zie Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 252, 275; Oswalt, *Isaiah 40-66*, p. 381. De huidige consensus onder geleerden is dat in Jes. 52-53 MT en LXX gezegd wordt dat het volk Israël het niet zal begrijpen en geloven (zie Koole, *Isaiah 49-55*, pp. 252, 275; Oswalt, *Isaiah 40-66*, p. 381; Beasley-Murray, *John*, p. 207; Carson, *John*, p. 448).

³³³ Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 77-78, 520, 524-525; De Vries, *Heerlijkheid*, pp. 195-196; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 237, 434-436, 443-444.

³³⁴ Het betreft analogieën die ook als typologieën opgevat kunnen worden.

³³⁵ De frase *καὶ πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ* in Jes. 6:1 LXX is parafrase van Jes. 6:1 MT. Het lijkt erop dat de auteur van Jes. 6 LXX het spreken over de zomen van de tuniek van koning JHWH in de MT heeft opgevat als een verwijzing naar de *זָבַב* van koning JHWH. De beschrijving van JHWH's zichtbare verschijning en de vermelding dat rook (net als de zomen) de tempel vulde (Jes. 6:4) wijzen mijns inziens in deze richting. Rook volgt soms op de manifestatie van Gods aanwezigheid (vgl. Gen. 15:17, Ex. 19:18 en Jes. 4:5) en kan daarom beschouwd als zichtbaar teken van Gods heerlijkheid en/of aanwezigheid (vgl. Stein, *K^ebod Jahweh*, p. 175).

symboliseren Gods heerlijkheid. Hun functie is Gods heerlijkheid te verhullen/verbergen zodat zijn gedaante en gelaat voor het oog verborgen blijven waardoor hij in contact kan treden met mensen zonder dat zij letsel oplopen of sterven.³³⁶ In par. 3.2.2 heb ik aangetoond dat Johannes met de verwijzing naar Jes. 6:1 LXX een parallel trekt tussen de manifestatie van Gods heerlijkheid in het aardse heiligdom zoals beschreven in Jes. 6 LXX en in de aardse Jezus. Johannes gebruikt analogie en mogelijk ook typologie om duidelijk te maken dat Gods heerlijkheid in het verleden in de tempel verbleef en geopenbaard werd en in Johannes' tijd in Jezus (analogie), in zijn 'tempel' (typologie).³³⁷ Johannes sluit ook aan bij de letterlijke betekenis van Jes. 6:1 LXX door Jezus' heerlijkheid te beschrijven als een verborgen heerlijkheid. De heerlijkheid die de tempel vulde is ook een verborgen heerlijkheid aangezien zomen en rook Gods aanwezigheid en heerlijkheid symboliseren terwijl de volle heerlijkheid van Gods gelaat verborgen bleef.³³⁸ Het is dus gerechtvaardigd te concluderen dat Johannes voor een groot deel aansluit bij de algemene letterlijke betekenis van Jes. 6.

Tegelijkertijd geeft Johannes echter een nieuwe interpretatie van Jes. 6 door te zeggen dat Jesaja Jezus' heerlijkheid gezien heeft. In Jes. 6 worden Jezus, de Zoon en/of het Woord niet vermeld. Ook wordt daar niet gesproken van Jezus' heerlijkheid maar van de heerlijkheid van de Heer van de legermachten (d.i. God JHWH – Jes. 6:1,5 MT en LXX). Johannes komt tot zijn herinterpretatie door gebruik te maken van symbolisch taalgebruik, analogie en typologie. Johannes doet echter nog meer. Hij stelt de openbaring van Jezus' heerlijkheid voor als openbaring van Gods heerlijkheid en hij stelt deze aan elkaar gelijk (zie par. 3.3.3). Gods heerlijkheid en Jezus' heerlijkheid zijn volgens Johannes identiek. In Jezus' heerlijkheid is Gods heerlijkheid te zien. Jezus' woorden en werken zijn Gods woorden en werken en Jezus zien is de Vader zien. Door zo over Jezus en de Vader te spreken laat Johannes zien dat zij onderscheiden moeten worden maar dat hun woorden, werken en heerlijkheid niet gescheiden kunnen worden.³³⁹ In Johannes is er dan ook maar één heerlijkheid: de heerlijkheid van God

³³⁶ De vermelding van de onderkant (לַיָּשׁ - 'de zoom') van het koninklijke bovenkleed (de tuniek) in Jes. 6:1 MT symboliseert de pracht, hoogheid, macht en heerschappij van de koning (zie De Vaux, *Het oude Israël*, pp. 184-186; Matthews, *Social science models*, pp. 150-151; Frankfort, *Kingship*, p. 125; Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 7, 44, 139, 372). De koninklijke tuniek bevatte daarom vaak mooie en kostbare edelstenen die een schitterende of voor tegenstanders afschrikwekkende glans verspreidden (Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 47, 165, 429). Rook is in het OT net als de wolk(enzuil) een zichtbaar teken van Gods aanwezigheid en heerlijkheid (zie o.a. Ex. 19:18, 20:18 (vgl. Gen. 15:17)). Het idee dat rook opstijgt van de plaats waar God neerdaalt wordt ook verwoord in Ps. 104:32 en 144:5 (zie Stein, *Kēbod Jahweh*, p. 175).

³³⁷ M.b.t. de vergelijking tussen Gods heerlijkheid in Jezus en in de tempel is het interessant dat in Joh. 2:19-21 Jezus zijn lichaam een tempel noemt (Joh. 2:20). Carson en Köstenberger menen dat hier sprake is van typologie waarbij Jezus wordt voorgesteld als de permanente vervanging van de tempeldienst (zie Carson, *John*, pp. 181-182; Köstenberger, "The destruction", pp. 215-216, 221, 223, 225, 227-228, 231, 236-237, 241; Köstenberger, "John", p. 434). Er zijn meerdere teksten die deze gedachte bevestigen. In Joh. 1:14 wordt Jezus' incarnatie voorgesteld als de uiteindelijke manifestatie van Gods aanwezigheid en heerlijkheid op aarde. De woorden ὁ ἄρξ ἐγένετο in Joh. 1:14 verwijzen naar Jezus' menswording wat inhoudt dat hij een menselijk lichaam had. Over dit lichaam spreekt Jezus in Joh. 2:19-22 (Carson, *John*, pp. 130, 182; Köstenberger, "The destruction", pp. 229, 232). Zie ook Joh. 1:51-52 waar Jezus' persoon wordt voorgesteld als de 'plaats' waar God zich openbaart. Carson, Köstenberger en Waltke leggen hier het typologische verband tussen Bethel ('huis van God') dat als de plaats genoemd wordt waar God zich openbaarde aan Jakob (Gen. 28:12-17) en Jezus in wie God zich volgens Johannes geopenbaard heeft. Zie ook vers 16 - 'JHWH is op deze plek en ik heb het niet geweten' (zie Carson, *John*, p. 164; Köstenberger, "The destruction", p. 233; Köstenberger, "John", p. 430; Waltke, *Genesis*, pp. 393, 395, 396). Zie ook Joh. 4:19-24 waar gezegd wordt dat mensen niet meer in één heiligdom zullen aanbidden, en Joh. 9:38 waar Jezus(!) wordt aanbeden (zie Köstenberger, "The destruction", pp. 235-235, 238).

³³⁸ Bij alle beschrijvingen van openbaringen van Gods heerlijkheid op aarde in het heiligdom in het OT wordt vermeld dat bepaalde materiële fenomenen (zoals een wolk, rook, zomen) Gods heerlijkheid symboliseren.

³³⁹ Ik meen dat Johannes Jes. 53:1 LXX opgevoerd kan hebben om daarmee zowel de eenheid tussen God de Vader en zijn knecht Jezus te benadrukken alsook dat zij twee onderscheiden persoonlijkheden zijn. In Jes. 53 LXX worden God (Κύριε) en zijn knecht onderscheiden (Jes. 53:1 LXX, Joh. 12:38). Dit is een goede reden de interpretatie van Bauckham, Menken, Michaels, Lett dat Jezus de Heer op de troon uit Jes. 6:1 is af te wijzen.

die Jezus op een verhullende manier geopenbaard heeft op aarde (Joh. 1-12) en die in de hemel onverhuld van zijn (en Gods) persoon en gelaat zal afstralen (Joh. 17). Vanuit deze gedachten kan Johannes omgekeerd redeneren en stellen dat wie ooit Gods heerlijkheid gezien heeft ook Jezus' heerlijkheid gezien heeft (zie Joh. 12:41). Jesaja heeft immers Gods heerlijkheid gezien en deze heerlijkheid heeft Jezus geopenbaard op aarde (Joh. 1:14) o.a. in de tekenen die hij deed (Joh. 2-12). Dit laatste is in lijn met de voorzegging dat de knecht Gods arm zou openbaren (Jes. 53:1), al kan dit ook zo worden opgevat dat God d.m.v. een 'gewone' profeet/leider zijn kracht en macht laat zien.³⁴⁰ Volgens Johannes is de openbaring in/door Jezus echter van een andere orde (zie par. 3.3.2).

3.5.3 Conclusie

Uit dit alles concludeer ik dat Johannes gebruik gemaakt heeft van een voor Joden bekende uitlegmethode om het spreken over het zien van Gods heerlijkheid door Jesaja in Jes. 6 te herinterpreteren vanuit Johannes' tijd.³⁴¹ Daarbij heeft hij recht gedaan aan de betekenis van de oorspronkelijke tekst maar deze wel geactualiseerd in het licht van Jezus' leven, sterven en opstanding. Daardoor heeft Jes. 6:1 een nieuwe, extra betekenis gekregen die tot dan toe nog onbekend (verborgen) was. Dit is onlosmakelijk verbonden met de verschillende momenten in de heilsgeschiedenis waarin Jesaja en Johannes leefden. Mijns inziens is hier dan ook geen sprake van accommodatie³⁴² maar van modernisatie.³⁴³ Deze exegese- en uitlegmethode komt ook voor in de *peshirim* en *midrashim*.³⁴⁴ Dat brengt sommigen ertoe te concluderen dat hier sprake is van *midrash* (Evans)³⁴⁵ of *peshar exegese* (Menken).³⁴⁶ Bepalend hierin is wat bedoeld is met deze termen.³⁴⁷ Ik houd het erbij dat Johannes' tekstgebruik en herinterpretatie m.b.t. Joh. 12:41 grote overeenkomsten vertoont met deze methoden. Eén overeenkomst is dat volgens Johannes de oorspronkelijke teksten in Jes. 6 en 52-53 iets op een verhullende manier vertellen m.b.t. de toekomst. Deze beloofde toekomst (Jes. 52-53) is met Jezus' komst en publieke optreden aangebroken en wat dit betekent is in Johannes' dagen meer duidelijk geworden. Vanuit zijn messiaanse, canonieke³⁴⁸ en eschatologische interpretatie van Jes. 52-53 en van Jezus' persoon en werken heeft hij zijn theologische conclusies getrokken m.b.t. Jes. 6. Met zijn conclusie in Joh. 12:41 zegt hij meer dan wat in de tekst van Jes. 6 MT en LXX staat vermeld. Dit hoeft ons niet te verbazen aangezien ook Johannes uitgaat van een

³⁴⁰ Denk aan Mozes die (samen met Aäron) in de Pentateuch wordt voorgesteld als Gods woordvoerder en als degene die in opdracht van God de plagen aankondigt en 'in gang zet'. Het is echter altijd God die bepaalde wat wanneer en hoe zou gebeuren. Daarmee wordt God voorgesteld als degene die de machtige wonderdaden deed.

³⁴¹ O.a. Evans en Menken wijzen in dit verband o.a. op Joh. 5:39 waar het statement gemaakt wordt dat de Schriften betrekking hebben op Jezus (zie Evans, *To See*, p. 15, n. 10; Menken, *OT Quotations*, p. 208).

³⁴² Accommodatie betekent hier dat een tekst geheel uit de context gehaald is en bewust is veranderd door een latere auteur om de tekst te kunnen betrekken op een nieuwe gebeurtenis (Fitzmyer, *Semitic Background*, p. 16).

³⁴³ Vgl. Menken die dezelfde conclusie trekt (zie Menken, *OT Quotations*, p. 100, n. 7). Modernisatie houdt hier in dat een tekst die oorspronkelijk verwijst naar een bepaalde gebeurtenis in een latere tekst betrokken wordt op een nieuwe/latere tijd, persoon, zaak en/of gebeurtenis (vgl. Fitzmyer, *Semitic Background*, p. 16).

³⁴⁴ Zie o.a. Fitzmyer, *Semitic Background*, p. 22; Lunde "Introduction", pp. 26-27; Evans, *To See*, pp. 13-15.

³⁴⁵ Zie Evans, *To See*, pp. 13-15.

³⁴⁶ Zie Menken, *OT Quotations*, pp. 99-101, 132, 206-208.

³⁴⁷ Lunde en Silva wijzen beiden op het gegeven dat deze termen verschillend geduid worden. Dit leidt tot verschillende conclusies over of en welke Joodse uitlegmethode door NT-schrijvers precies gebruikt zijn. Het tweede probleem m.b.t. het gebruik van deze termen is dat NT-schrijvers vaak andere theologische visies er op na hielden en daarom andere keuzes maakten die tot andere interpretaties leidden (zie Lunde, "Introduction", p. 31; Silva, "Old Testament", pp. 636-638, 640). Daarom denk ik dat het beter is om te wijzen op en te spreken over overeenkomsten met bepaalde Joodse uitlegmethode.

³⁴⁸ Hierbij bedoel ik dat Johannes rekening heeft gehouden met de betekenis van begrippen en motieven in andere gedeelten in de Schrift (vgl. Berding, "An Analysis", p. 234; Bock, "Single Meaning, Multiple Contexts", pp. 115-116; Evans, *To See*, p. 15; Silva, "Old Testament", p. 640). Zie ook par. 2.4.3, 3.3.1 en 3.3.4.

zgn. monotheïstische hermeneutiek.³⁴⁹ De ene ware God heeft zijn heerlijkheid en woorden in de tijd geopenbaard aan mensen. Hoe meer de heilsgeschiedenis zich ontvouwde hoe meer en vollediger schrijvers hebben kunnen begrijpen, beschrijven en uitwerken wat Gods plannen en doelen waren/zijn. In dit geval kan m.b.t. verschillende teksten gesproken worden van een ‘mysterie’ dat in latere tijden geopenbaard en ‘vervuld’ werd.³⁵⁰ Dit is mijns inziens ook het geval m.b.t. Jes. 6 en 52-53. Johannes geeft deze OT-teksten een nieuwe, extra betekenis (contra Kaiser)³⁵¹ die wel opkomt uit de oorspronkelijke tekst(en) maar die in de eigen context niet (expliciet) verwoord is en die de oorspronkelijke auteur niet geweten heeft.³⁵²

³⁴⁹ In navolging van Evans spreek ik hier over een monotheïstische hermeneutiek die Johannes’ onderliggende hermeneutiek is (vgl. Evans, *To See*, p. 16). Dit houdt in dat het aannemelijk is te veronderstellen dat hij ervan uitging dat de hele Schrift door dezelfde ene ware God geopenbaard is en spreekt over dezelfde ene ware God.

³⁵⁰ Zie Silva e.a. die een vergelijkbaar punt maken (zie Silva, “Old Testament”, p. 640; Beale & Carson, *Commentary*, pp. xxvi-xxvii). Vgl. Enns die ook spreekt van een mysterie (Enns, , p. 206).

³⁵¹ Kaiser stelt dat door NT-auteurs geen nieuwe betekenis aan OT-teksten werd toegevoegd. De oorspronkelijke betekenis is volgens hem onveranderlijk al werd deze betekenis van de OT-tekst wel door NT-auteurs toegepast op nieuwe personen en gebeurtenissen. De oorspronkelijke schrijvers waren in staat de vervulling in hun tijd en in een latere tijd te (voor)zien. Zij hebben vastgelegd wat zij toen gezien of voorzien hebben (zie Kaiser, “Single Meaning, Unified Referents”, pp. 48-56).

³⁵² Bock, Enns en Lunde trekken een vergelijkbare conclusie (zie Bock, “Single Meaning, Multiple Contexts“, pp. 112-121; Enns, “Fuller Meaning”, pp. 201-209; Lunde, “Introduction”, p. 15). Vanwege deze conclusie zie ik weinig reden om m.b.t. het onderzoek naar Joh. 12:41 veel gewicht toe te kennen aan het idee dat Johannes ervan uitgaat dat profeten zoals Abraham en Jesaja toekomstige verborgen dingen in een visioen gezien zouden hebben (contra Köstenberger, Menken, Williams). Zij wijzen daarbij o.a. op Joh. 8:56-58 en Ben Sir. 48:23-25. Johannes spreekt niet zoals Ben Sir. 48 over Jesaja. In Joh. 8 gaat het over Abraham en er wordt niets gezegd m.b.t. Jesaja of Jes. 6. Ook is het de vraag wat bedoeld wordt in Joh. 8:56-58. Het kan zijn dat daar bedoeld wordt dat Abraham toekomstige dingen in een visioen gezien heeft hoewel daarover niets te vinden is in een OT-tekst. Het is ook mogelijk dat bedoeld is dat Abraham heeft uitgezien/verlangt naar de vervulling van een bepaalde OT-beloofte die op Jezus kan worden betrokken, hoewel op basis van OT-teksten geconcludeerd kan worden dat de definitieve uitkomst/vervulling voor hem verborgen is gebleven (vgl. Carson, *John*, p. 357).

4. Zijn heerlijkheid gezien

4.1 Inleiding

Na het uiteenzetten van de onderzoeksresultaten in hoofdstuk 2 en 3 kan in dit hoofdstuk antwoord worden gegeven op de hoofdvraag. Mijn hoofdvraag is:

*op welke wijze is het spreken over JHWH's heerlijkheid in Jes. 6 (en 52-53)
opgenomen en verwerkt in Joh. 12:41,
en met welk mogelijk doel heeft de auteur dit gedaan?*

In de volgende paragrafen zal ik duidelijk maken wat mijns inziens de Bijbeltheologische rol en betekenis van het woord *δόξα* in Joh. 12:41 is, welk *δόξα*-concept Johannes hiermee communiceert en met welk doel.

4.2 Argumentatie

Uit het onderzoek blijkt dat Johannes het spreken over 'zijn heerlijkheid' in Joh. 12:41 geduid heeft vanuit de tekst- en uitlegtraditie in Jes. 6 en 52-53 LXX en in mindere mate de MT (Beasley-Murray, Michaels, Lett, Williams, Zumstein). Hij verwijst namelijk naar citaten uit Jes. 53:1 LXX en 6:10 LXX en MT die hij t.b.v. theologische redenen in zijn eigen woorden heeft opgenomen in resp. Joh. 12:38 en 40. Daarnaast gebruikt hij begrippen waarmee hij woorden, beelden, motieven en concepten uit de directe context van beide OT-teksten oproept en deze betreft hij op Jezus' persoon en werken en op de reactie van het Joodse volk daarop. Dit brengt Johannes ertoe in Joh. 12:41 te zeggen dat Jesaja *εἶδεν τὴν δόξαν αὐτοῦ*. Dit is een verwijzing naar Jes. 6:1 LXX - *εἶδον [...] πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ* (Chibici-Revneanu) en naar het spreken over heerlijkheid in Jes. 52-53 LXX en MT. Daarom moeten zowel Jes. 6 als Jes. 52-53 LXX en MT betrokken worden bij het duiden van Joh. 12:41 (contra Beasley-Murray, Menken, Ronning).

Johannes verwijst in Joh. 12:37-41 niet naar de tekst- en uitlegtraditie in Tg. Jes. 6 en Tg. Jes. 52-53 (contra Chibici-Revneanu, Evans, Köstenberger, Menken, Reim, Ronning). Bepaalde concepten uit Tg. Jes. 6 en 53 ontbreken in Joh. 12:37-43 en de betekenis van Tg. 52-53 wijkt af van de LXX en de MT en Joh. 12. De parallel tussen Joh. 12:41 en Joh. 1:14 heeft Johannes niet gecreëerd om de lezer 'heerlijkheid' in Joh. 12:41 alsnog te laten duiden vanuit concepten uit de Targum. De overeenkomst in het parallellisme is dat in beide teksten een beeld uit het OT wordt opgeroepen waarbij heerlijkheid op aarde geopenbaard werd in een aards heiligdom (contra Ronning). Deze heerlijkheid daalde neer vanuit de hemel om Gods heiligdom op aarde te vervullen en daarin te verblijven. Dit beeld betreft Johannes op Jezus.

Johannes doet dit door in Joh. 12:37-43 een breed spectrum aan eigentijdse literaire technieken, exegetische- en uitlegmethoden te gebruiken t.b.v. het duiden van Jezus' persoon en werken en de reactie daarop van veel Joden. Hij citeert en verwijst naar teksten uit het voor zijn Joodse lezers gezaghebbende OT. Hij roept woorden, beelden, motieven en concepten uit de directe context van deze teksten op en betreft deze op verschillende manieren op wat gebeurde in zijn eigen tijd. Hij houdt daarbij wel rekening met de betekenis van begrippen en motieven in hun oorspronkelijke directe context. De wijze waarop hij de Schrift las en (her)interpreteerde laat zien dat hij een zgn. monotheïstische hermeneutiek hanteerde. Dit en zijn geloof in Jezus hebben ertoe geleid dat hij Jes. 6 en 52-53 messiaans, canoniek en eschatologisch heeft geïnterpreteerd en geherïnterpreteerd. Voor dit laatste heeft hij literaire technieken, exegetische- en uitlegmethoden gebruikt zoals *gezerah shawah*, analogie, typologie, profetische duiding en symbolische uitleg om wat in Jezus' en Johannes' tijd heeft plaatsgevonden vanuit meerdere theologische gezichtspunten te duiden. Door begrippen en motieven vanuit hun betekenis in Jes. 6 en 52-53 zowel op elkaar te betrekken als op Jezus' persoon, werken, lijden, sterven en

opstanding heeft hij Jes. 6 en 52-53 geactualiseerd en op een nieuwe manier geïd. Daarmee heeft hij beide tekstgedeelten een nieuwe (lees: extra) betekenis gegeven die nog onbekend (verborgen) was. In Joh. 12:41 is dan ook sprake van modernisatie m.b.t. Jes. 6 en 52-53 en dit is een gevolg van de voortgaande openbaring in de heilsgeschiedenis. Daardoor kan Johannes zeggen dat Jesaja Jezus' heerlijkheid de tempel vulde en dat Jesaja over hem sprak terwijl dit in de tekst van Jes. 6 en 52-53 niet vermeld wordt.

Met de verwijzing naar Jes. 6 en 52-53 wil Johannes duidelijk maken dat Gods heerlijkheid die reeds eerder in aardse heiligdommen verbleef nu geopenbaard is in Jezus' 'tempel': dit is in zijn menselijke lichaam. Daarmee wordt Jezus neergezet als de definitieve/laatste verblijfplaats van God bij zijn volk. Jezus' aardse heerlijkheid is echter een verborgen heerlijkheid (Jes. 52:14, 53:2 LXX) die hij zichtbaar en ervaarbaar maakt in/door zijn wonderteken (Jes. 53:1). Jezus openbaarde met deze tekenen zijn eigen heerlijkheid en dit is tegelijkertijd ook Gods heerlijkheid (Joh. 2-11). Jezus' en Gods heerlijkheid zijn in Johannes identiek. Jezus' heerlijkheid zien is Gods heerlijkheid zien, net zoals Jezus zien betekent dat men God de Vader ziet (Joh. 12:45 vgl. 14:7-9).³⁵³ In Jezus' persoon en werken is dus Jezus' heerlijkheid én Gods heerlijkheid te zien. Daarom kan Johannes zeggen dat Jesaja in/met het zien van Gods koninklijke heerlijkheid in Jes. 6 (ook) Jezus' heerlijkheid gezien heeft (Joh. 12:41). Deze heerlijkheid werd zichtbaar en verbleef in het verleden in Gods heiligdommen op aarde. In Johannes' tijd werd zij zichtbaar door en verbleef zij in Jezus. Dit is echter alleen te zien en te begrijpen vanuit geloof in Jezus.

4.3 Johannes' δόξα-concept in Joh. 12:41

Johannes heeft het begrip δόξα in Joh. 12:41 gebruikt als aanduiding voor manifestaties van heerlijkheid waarmee Jezus zijn en Gods aanwezigheid, macht, status (aanzien, grootheid, eer, belangrijkheid) en positie (heerschappij, koningschap) zichtbaar en ervaarbaar maakte. Daarmee heeft hij het concept heerlijkheid uit het OT gebruikt en op Jezus betrokken.³⁵⁴ In het OT wordt veelvuldig gesproken over openbaringen van Gods heerlijkheid. Het zien van Gods heerlijkheid wordt meermaals beschreven als het zien van een bepaalde materiële³⁵⁵ verschijningsvorm (wolk, wolken, rook, en/of vuur)³⁵⁶ die soms gepaard ging met bepaalde natuurelementen (wolken, rook, duisternis, donder, bliksem en/of het beven van de aarde).³⁵⁷ Soms wordt de verschijningsvorm zelfs omschreven als het zien van (iets dat lijkt op) een

³⁵³ Jezus zien is in Johannes hetzelfde als de Vader zien (Joh. 12:45, 14:9). Het 'zien' van de Vader in/via Jezus houdt niet in dat mensen God de Vader met hun fysieke ogen zien. Bedoeld wordt dat zij in Jezus' persoon en werken iets zien van hoe God is en handelt.

³⁵⁴ Vooral de wijze waarop het concept heerlijkheid in het boek Jesaja en in de Pentateuch is uitgewerkt.

³⁵⁵ Met 'materiële' bedoel ik: dat wat uit materie bestaat, ruimte inneemt, een bepaald vorm heeft en gezien en aangeraakt zou kunnen worden.

³⁵⁶ Vermeld wordt o.a. dat een wolk voor het volk uitging en op de tabernakel rustte en haar bedekte (zie o.a. Ex. 14:20, Num. 9:15-17, 12:10, 14:14, 16:42, Deut. 1:33 vgl. Jes. 4:5). Deze wordt soms ook omschreven als een wolkenmassa/wolkenzuil (zie o.a. Ex. 13:21-22, 14:19-20,24, 33:9-10, Num. 12:5, 14:14, Deut. 31:15). JHWH maakte zijn aanwezigheid en כבוד zichtbaar d.m.v. op de berg Sinai en bij/in het heiligdom d.m.v. een wolk (zie Ex. 16:10, 24:15-16, 34:5, 40:34-38, Num. 16:42, Deut. 4:11, 5:22-24) die ook wel als een donkere/dikke wolk of wolkenmassa wordt omschreven (zie Ex. 19:9), als een zware of grote wolk (Ex. 19:16) en/of als een dichte, donkere wolk (Ex. 20:21, Deut. 4:11, 5:22, 1 Kon. 8:12 = 1 Kron. 6:1). De donkere, zware wolken lijken op storm- of onweerswolken die een zekere mate van duisternis veroorzaken (Deut. 4-5). Ook wordt gesproken over het zien van een vuurkolom/vuurzuil (zie Ex. 13:21-22, 14:19-20,24, 40:38, Num. 14:14, vgl. Jes. 4:5, 58:8) of een laaiend/vernietigend vuur dat omgeven is door wolk (Ex. 24:16-17, Lev. 9:23-24, Deut. 5:24). Naast vuur wordt ook rook(damp) waargenomen (Ex. 19:18-24, Jes. 4:5, 6:4 vgl. Gen. 15:17, Ex. 20:18, Ps. 104:32, 144:5).

³⁵⁷ Bij de beschrijving van Gods verschijningen wordt ook melding gemaakt van bliksemflitsen en donder (zie Ex. 19:16, 20:18). Soms wordt ook melding gemaakt van lichtfenomenen die werden waargenomen (zie Jes. 4:5, 60:1-2, 62:1-2, 66:18, Ez. 1, Ps. 78:14 vgl. Ex. 13:21, 14:20, Ps. 105:39).

mensengedaante hoewel de beschrijving van de gedaante dan zeer beperkt is.³⁵⁸ Deze menselijke en/of materiële verschijningsvormen worden in het OT beschouwd als verschijningsvormen van Gods heerlijkheid en zichtbare symbolen van zijn aanwezigheid. Ook Gods machtige wonderdaden die hij verrichtte t.b.v. zijn volk worden in het OT ‘tekenen’ genoemd en voorgesteld als openbaringen van zijn heerlijkheid.³⁵⁹ De uitkomst van deze daden was te zien met fysieke ogen. Het duiden van de zichtbare verschijningsvormen en van de wonderdaden is echter (net als in Johannes) een theologische duiding geweest, gedaan vanuit het geloof dat God zich op bepaalde momenten in de geschiedenis daadwerkelijk geopenbaard heeft aan zijn knechten, de profeten en/of aan het volk Israël. De verschijningsvormen en modi³⁶⁰ waarin God zijn heerlijkheid openbaarde verschillen, maar in alle gevallen betreft het manifestaties van Gods heerlijkheid. Ook de uitwerking die een bepaalde verschijningsvorm en openbaringsmodus op mensen had verschilt, waarbij geldt: hoe minder Gods heerlijkheid verhuld was, hoe meer heerlijkheid men zag en hoe groter de impact was op degene die het zag.³⁶¹ Ook hiervoor geldt dat, ondanks deze verschillen, het altijd de openbaring van Gods heerlijkheid betreft. Gods heerlijkheid kent dus verschillende verschijningsvormen, openbaringsmodi en gradaties. Dit is van belang voor het duiden van δόξα in Joh. 12:41.

Ook de manifestaties van heerlijkheid die Johannes beschrijft bestaan uit verschillende verschijningsvormen, openbaringsmodi en gradaties van heerlijkheid. In Joh. 12:37-43 zijn verschillende (verwijzingen naar) verschijningsvormen te noemen zoals: een verschijning van een gestalte van heerlijkheid (Jezus en God op de troon), de zomen van Gods koninklijke gewaad (Jes. 6:1 MT), rook (Jes. 6:4) en een wolk die het heiligdom vulde (vgl. Joh. 1:14), en wondertekenen waarmee heerlijkheid geopenbaard wordt (Joh. 12:37, Jes. 53:1). Deze vormen werden geopenbaard d.m.v. verschillende openbaringsmodi. Door een visioen waarin de hemelse en geestelijke werkelijkheid (meestal symbolisch) werd uitgebeeld (Jes. 6) en d.m.v. voor mensen zichtbare en hoorbare manifestaties in de aardse werkelijkheid (zoals Jezus’ mensengedaante, woorden, daden en wondertekenen – Joh. 1-12). Of heerlijkheid gezien werd en welke gradatie van heerlijkheid gezien werd is/was o.a. afhankelijk van de verschijningsvorm en de openbaringsmodus. De heerlijkheid die Jesaja zag was een hemelse en minder verhulde heerlijkheid.³⁶² Johannes heeft de aardse, verborgen heerlijkheid van

³⁵⁸ Ezechiël heeft iets waargenomen dat lijkt op een licht- of vuuruitstralende mensengedaante of een gedaante die gloeide als van vuur. Het boven- en onderlichaam van deze gestalte straalde als de glans van חֶשְׁמֶל (‘amber’) en was omhuld met een schitterende en oogverblindende lichtglans en vuurgloed die leek op een regenboog (Ez. 1:27-28, 10:3-4). Vgl. de Pentateuch waar een enkele keer de indruk gewekt wordt dat de verschijning van God en zijn heerlijkheid lijkt op een (onderdeel van een) menselijke gedaante. Zo wordt er gesproken over רַגְלָיו (‘zijn voeten’ – Ex. 24:10), אַחֲרָיו (‘zijn achterkant’ – Ex. 33:23) of זְמוֹנָיו (‘zijn zomen’ – Jes. 6:1). Geconcludeerd wordt dat men God gezien heeft of de תְּבַרְבְּרַת הַיְהוָה (‘de zichtbare vorm/de voorstelling van JHWH’ – Num. 12:8 vgl. Ez. 1:28). In deze teksten is de beschrijving van Gods gedaante echter minimaal. Dit geldt ook voor Dan. 7. Een beschrijving van Gods gelaat of een expliciete vermelding van het zien ervan ontbreekt in alle teksten (vgl. Ex. 33:20, Joh. 1:18).

³⁵⁹ God toonde zijn kracht en macht in wonderdaden bij de Exodus met als doel zijn macht te tonen en zijn Naam bekend te maken aan Israël (vgl. Ex. 10:1-2, Num. 14:11,22, Deut. 4:34-35) en over heel de aarde (Ex. 9:16 vgl. Ex. 7:3-5, Joz. 2:9-11, 9:9). De Vries wijst op het verband tussen Gods Naam en zijn heerlijkheid (Ex. 33:19, 34:5). Gods heerlijkheid komt o.a. openbaar in Zijn Naam (zie De Vries, *Heerlijkheid*, pp. 144-145) en Johannes spreekt over het openbaren van Gods Naam (Joh. 17:6,26 vgl. 5:43, 10:25). Er is ook een verband tussen Gods arm (zijn machtige wonderdaden) waarmee hij Israël bevrijdde en zijn heerlijkheid (Jes. 63:12 vgl. Num. 14:22).

³⁶⁰ Hiermee bedoel ik dat God zichzelf en zijn heerlijkheid openbaarde in dromen, visioenen en ook live.

³⁶¹ Van Mozes wordt vermeld dat hij meer van Gods heerlijkheid gezien heeft en ook op een andere manier dan het volk waaraan hij leiding gaf (Ex. 33-34 vgl. Ex. 16, 24, 40). Mozes zag Gods heerlijkheid, viel onmiddellijk op de grond en boog zich neer (Ex. 34:8). Zijn gezicht straalde/glansde als gevolg van wat hij gezien had (Ex. 34:29-35). Ook Jesaja (Jes. 6) en Ezechiël (Ez. 1) hebben ‘meer’ heerlijkheid gezien dan anderen.

³⁶² Het is zeer goed mogelijk dat de vermelding in Jes. 6:2 dat de Serafs hun gezichten bedekken bedoeld is om het beeld op te roepen dat zij zich beschermen voor de lichtglans of vuurgloed die van God(s) gelaat afstraalt.

Jezus gezien.³⁶³ Jezus belichaamde deze heerlijkheid, maar zij was verborgen voor het oog en werd door hem zichtbaar gemaakt d.m.v. de wondertekenen die hij deed. Daarbij geldt dat wat men zag met fysieke ogen alleen vanuit geloof ‘gezien’ en erkend werd/wordt als Jezus’ en Gods heerlijkheid.

Johannes maakt duidelijk dat de mens Jezus, Gods heerlijkheid op aarde openbaarde. Jezus’ en Gods heerlijkheid zijn volgens hem identiek. Jezus’ en Gods heerlijkheid vallen samen (net als zijn handelen)³⁶⁴, maar worden tegelijkertijd door Johannes onderscheiden. God de Vader is in de hemel en zijn onverhulde heerlijkheid is door geen mens gezien, alleen door de Zoon.³⁶⁵ De mens Jezus openbaarde op aarde God de Vader die geest is en die in de hemel is. Dit onderscheid klinkt ook door in de parallel die Johannes trekt tussen de manifestatie van heerlijkheid in de aardse Jezus en openbaringen van Gods heerlijkheid in het heiligdom, in de Pentateuch en Jes. 6. De daar genoemde verschijningsvormen (wolk, rook en zomen) hebben een zelfstandig karakter maar symboliseren en representeren Gods heerlijkheid.³⁶⁶ In het onderzoek van het OT wordt dan gesproken van een *hypostase*.³⁶⁷ Deze term kan, vanwege de vergelijking met Gods openbaringen in Jes. 6 en de Pentateuch, ook toegepast worden op Gods openbaring in Jezus. Johannes stelt namelijk Jezus’ heerlijkheid gelijk aan Gods heerlijkheid maar tegelijkertijd wijst hij op het zelfstandige karakter van de persoon en de heerlijkheid van Jezus, die Gods Zoon en knecht is. Dat Jezus’ en Gods heerlijkheid zowel gelijkgesteld als onderscheiden wordt³⁶⁸ heeft ook te maken met het gegeven dat God volgens Johannes een verschijningsvorm en openbaringsmodus gekozen heeft om zichzelf en zijn heerlijkheid op ultieme wijze aan zijn volk te (kunnen) openbaren. Door de incarnatie van de Zoon kon hij zoveel mogelijk van zichzelf en zijn heerlijkheid laten zien, zonder dat mensen verteerd werden door de aanblik van de heerlijkheid van zijn gelaat. Jezus’ heerlijkheid was van een andere gradatie, maar nog steeds openbaring van Gods heerlijkheid. Vanwege deze identificatie kan Johannes begrippen die in het OT alleen op JHWH worden betrokken (zoals ‘heerlijkheid’, ‘geloven in’, ‘Ik ben’, ‘aanbidden van’ en ‘God’) ook op Jezus betrekken.³⁶⁹

³⁶³ Vgl. Williams die dezelfde conclusie trekt (zie Williams, “Isaiah in John”, p. 113).

³⁶⁴ Johannes stelt Jezus’ daden voor als zijn eigen werken en tegelijkertijd ook als werken van God o.a. in Joh. 5:36, 9:3, 10:32,37-42, 14:10 (vgl. Barrett, *John*, p. 75; Jin, *Doxa*, pp. 172-173, 180-183, 204-205).

³⁶⁵ Zie Joh. 1:18, 6:46. Vanwege de verwijzing naar Ex. 33-34 in Joh. 1:18 is het aannemelijk te veronderstellen dat Johannes bedoelt dat geen mens de onverhulde heerlijkheid (d.i. de volle lichtglans en vuurgloed) van Gods wezen gezien heeft. Mensen die God en/of zijn heerlijkheid zagen hebben een bepaalde openbaringsmodus van hem en zijn heerlijkheid gezien. Deze openbaringen d.m.v. verschijningsvormen worden theofanieën genoemd.

³⁶⁶ Johannes wekt de indruk uit te gaan van een historische uitleg van de Pentateuch en Jes. 6. Dit betekent mijns inziens dat hij de beschrijvingen van Gods heerlijkheid in die gedeelten niet alleen symbolisch heeft opgevat terwijl dit bijv. wel het geval kan zijn geweest bij zijn interpretatie van de term λόγος in Joh. 1.

³⁶⁷ Het Griekse woord ὑπόστασις (‘zelfstandig wezen, de aard/essentie/natuur van een entiteit of persoon’) komt o.a. voor in Hebr. 1:3. Daar wordt gesproken over Jezus als zijnde χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ (‘een exacte afdruk/beeld van zijn wezen’) en ἀπαύασμα τῆς δόξης (‘een weerkaatsing/uitstraling van zijn heerlijkheid’). Daar is ὑποστάσεως gebruikt als aanduiding voor de essentie/het wezen van God en om duidelijk te maken dat Jezus Christus de exacte reproductie en representatie van God is. God heeft zich in de mens Jezus geopenbaard. Wie naar Jezus kijkt ziet, ziet wie en hoe God is (zie O’Brien, *Hebrews*, pp. 54-56). In het OT onderzoek wordt de term anachronistische *hypostase* gebruikt om aan te geven dat een aspect van JHWH voorgesteld kan worden als een onafhankelijke entiteit (zie De Vries, *Heerlijkheid*, p. 46, n. 12; De Vries, *Kabod*, p. 56). Met de term *hypostase* bedoel ik dat de heerlijkheid van God als een zelfstandige verschijningsvorm wordt voorgesteld (bv. als een zichtbaar fenomeen zoals een wolk, rook, een engel of mensengedaante) en als een representatie van God wordt beschouwd. Deze zichtbaar geworden verschijningsvorm van heerlijkheid wordt gelijkgesteld aan God maar valt niet helemaal met hem samen (vgl. De Vries, *Heerlijkheid*, pp. 46-48, 418-419; De Vries, *Kabod*, pp. 40, 51). Er zijn niet-christelijke Joden uit de 1ste en 2de eeuw die spraken over de *memra*, λόγος, *sophia*, *Metatron* of *Yahoel* als zijnde een tweede god (zie Boyarin, *Border Lines*, pp. 92, 113-114). De discussie onder geleerden is of hier sprake is van een hypostase of van een poëtisch personificatie.

³⁶⁸ Zie o.a. het frequente gebruik van de titels ‘Vader’ en ‘Zoon’ voor resp. God de Vader en Jezus in Johannes.

³⁶⁹ Met als climax Thomas’ belijdenis gericht aan Jezus: ‘Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου (Joh. 20:28) en Jezus’ instemming met deze woorden die blijkt uit het gelukkig prijzen van Thomas (zie Joh. 20:29).

Daarom kan Jezus vanuit Joh. 12:41 de personificatie van Gods heerlijkheid in het heiligdom worden genoemd³⁷⁰ maar ook de exacte representatie of de zelfexpressie van de Vader/JHWH en van zijn heerlijkheid (Zumstein).³⁷¹

Het δόξα-concept dat Johannes in Joh. 12:41 communiceert is verbonden aan een aantal aspecten die door hem d.m.v. verwijzingen naar Joh. 1-12, Num. 14, Deut. 29, Jes. 6 en 52-53 in Joh. 12:37-43 worden opgeroepen en verbonden aan Jezus' δόξα-openbaring.³⁷² Het betreft:

Het openbaringsaspect: in Johannes staat δόξα-openbaring voor Gods zichtbare openbaring bij mensen in/door de mens Jezus. Zijn heerlijkheid werd zichtbaar in/door Jezus. Wie deze heerlijkheid 'zag' en erkende dat God zich in Jezus openbaarde, bezat of ontving Gods heil.

Het christologische aspect: Jezus is de openbaring van Gods heerlijkheid. De heerlijkheid die Jezus openbaarde in zijn tekenen is het bewijs dat hij Gods gezonden knecht uit Jes. 52-53 is, de Koning-Messias die namens God spreekt, werkt en handelt t.b.v. het heil van het volk.

Het verhullende aspect: Net als de wolk in het OT symboliseerde Jezus' lichaam Gods heerlijkheid en zijn aanwezigheid onder de mensen. Wolk en mensgedaante zijn op zichzelf geen verschijningsvormen van heerlijkheid, maar die specifieke wolk (in het OT) en mens Jezus (in het NT) werden vanuit geloof geduid als zijnde de heerlijkheid van God. Jezus' heerlijkheid was verborgen voor het oog en werd gezien in geloof.

Het wondergeoriënteerde aspect: elke wonderdaad was een teken waarin Jezus zijn en Gods heerlijkheid zichtbaar maakte.

Het geloofsaspect: Jezus' aardse heerlijkheid was een verborgen heerlijkheid. Ogen van geloof zijn/waren nodig om deze heerlijkheid te zien. Alleen de gelovige zal in Jezus' tekenen zijn en Gods heerlijkheid zien en hem openlijk belijden en verheerlijken. God moet met de openbaring ook geloof en geestelijk (in)zicht geven.³⁷³

Het verhardingsaspect: Jezus' δόξα-openbaring leidt net als eerdere openbaringen van God bij de één tot geloof en bij de ander tot afwijzing en verdere verharding.³⁷⁴ Gelovigen zagen Jezus' tekenen en erkenden, geloofden en beleden publiekelijk dat hij daarin zijn en Gods heerlijkheid openbaarde. Ongelovigen wezen dit af. Zij zagen wel de wondertekenen, moesten erkennen dat dit met God te maken moest hebben, maar bleven Jezus' persoon, boodschap en tekenen afwijzen.³⁷⁵

³⁷⁰ Vgl. Carson en Chibici-Revneanu die spreken over Jezus als de personificatie van Gods heerlijkheid (zie Carson, *John*, p. 452; Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 195-196). Vanwege Joh. 1:14, 12:41 en Jes. 6:1 LXX spreek ik m.b.t. Joh. 12:37-43 over Jezus als personificatie van Gods heerlijkheid in het heiligdom.

³⁷¹ Zie Zumstein, *Johannesevangelium*, p. 469.

³⁷² In navolging van Chibici-Revneanu spreek ik hier over aspecten die volgens mij vanuit Joh. 12:37-43 aan Jezus' δόξα-openbaring verbonden kunnen worden (vgl. Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 333-334, 516-517, 552, 556-561, 590-598, 620-627). Het betreft o.a. motieven en beelden die vooral in Johannes Joh. 12:37-43 worden opgeroepen en die ik reeds in hoofdstuk 2 en 3 genoemd en enigszins uitgewerkt heb.

³⁷³ Chibici-Revneanu noemt dit het hermeneutische aspect van δόξα. Het horen en begrijpen van Jezus' boodschap en het zien van Jezus' (verborgen) heerlijkheid is alleen mogelijk door de Geest (Joh. 14:13,26, 16:14) die bewerkt dat mensen geestelijk horen, zien en begrijpen wie Jezus is (Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, pp. 328, 330, 332-334, 516, 555, 590-598, 626-628).

³⁷⁴ Zie de parallellen tussen het spreken over Gods heerlijkheid in Jes. 6:1 LXX - πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ, in Jes. 6:3 MT - יְרֵבֶּה en LXX - πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ, en in Jes. 6:10 MT - רָבָה. Chibici-Revneanu stelt dan ook terecht dat de uitspraak over verharding in Jes. 6:10 gedaan wordt in de context van de openbaring van Gods heerlijkheid (zie Chibici-Revneanu, *Herrlichkeit*, p. 194). Zumstein wijst op het gegeven dat Gods openbaringen in Israëls geschiedenis bij de één geloof tot geloof leidde en bij de ander tot ongelooft en verdere verharding (zie Zumstein, *Johannesevangelium*, pp. 468-469). Vgl. Num. 14:22, Deut. 29:2-4, Jes. 6:9-10, 53:1.

³⁷⁵ Johannes voert in zijn evangelie enkele keer geestelijke Joodse leiders op die erkennen moesten dat Jezus' tekenen alleen met Gods hulp gedaan konden worden (Joh. 3:2, 9:16, 11:47-48). Daarnaast voert hij Jezus (10:37-38, 14:10-11) en andere Joden op (Joh. 7:31, 9:33-34) om duidelijk te maken dat Jezus' wonderdaden zo spectaculair waren dat daaruit bleek dat hij wel door God gezonden moest zijn. De Joodse leiders dachten te kunnen zien/verstaan maar bleken geestelijk blind te zijn (Joh. 9:39-41, 12:37).

Het machtsaspect: Jesaja zag de Heer van de legermachten zitten op een hoge troon, gekleed in een koninklijke gewaad (Jes. 6:1). Daarmee heeft Jesaja uitdrukking gegeven aan Gods heerlijkheid (o.a. zijn heerschappij en macht). Dat slechts een klein deel van het koninklijke gewaad de tempel al geheel vulde, symboliseert hoe groot Gods macht en heerschappij is. De woorden ‘Heer’ en ‘legermachten’ in Jes. 6 verwijzen naar Gods heerschappij over hemel en aarde. Jesaja heeft voorzeggd dat God zijn kracht en macht zou openbaren in/door zijn knecht (Jes. 52-53). Volgens Johannes is Jezus deze knecht die met zijn $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring Gods onbegrensde macht en kracht zichtbaar en ervaarbaar maakte.³⁷⁶

Het koningsaspect: Jesaja zag een koninklijke heerlijkheid (Jes. 6). Hij zag Gods majesteit en verhevenheid (Jes. 6:1) en daarin ook Christus’ majesteit en verhevenheid (Joh. 12:41). Johannes gelooft dat Jezus Gods knecht, de beloofde Koning-Messias uit Jes. 52-53 is.³⁷⁷ Jezus’ $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring was openbaring van zijn/Gods koninklijke macht, gezag en majesteit.

Het verzoeningsaspect: Het motief verzoening speelt een belangrijke rol bij het zien van heerlijkheid door Jesaja (Jes. 6:5-7). Van de knecht wordt gezegd dat hij verzoening voor anderen zal bewerken (Jes. 53:5-6, 10-12). Volgens Johannes is verzoening de reden dat Jezus verhoogd werd aan het kruis (vgl. Joh. 1:29-36, 3:14-17, 15:3 vgl. Joh. 13:10). Hij gebruikt analogie om te zeggen dat nu Jezus de ‘plaats’ is waar Gods heerlijkheid en aanwezigheid verblijft. Jezus is dan ook de *typologische* vervanging van de tempel en tempeldienst. Jezus is degene door wie mensen verzoend worden met God. In Jezus kunnen mensen God ontmoeten en aanbidden.

Het vernederingsaspect: Jezus’ $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring werd door velen afgewezen (Joh. 12:37-43). Dit was voor hem een schandelijke vernedering. Daarnaast leidde dit tot zijn vernederende kruisdood. Johannes bereidt de lezer in Joh. 12 voor op de beschrijving van Jezus’ kruisdood in Joh. 18-19. Hij stelt in Joh. 12 echter dat het in werkelijkheid Jezus’ verhoging betreft: zijn verheerlijking van en door de Vader (Joh. 12:33 18:32). Johannes betreft de motieven verhoging, verheerlijking, verzoening en koningschap uit Jes. 6 en 52-53 op Jezus’ $\delta\acute{o}\xi\alpha$, maar ook op zijn kruisdood. Daarom kan ook Jezus’ kruisdood getypeerd worden als moment waarop hij zijn en Gods $\delta\acute{o}\xi\alpha$ openbaarde.³⁷⁸ Jezus liet zich gewillig(!) vernederen tot aan de kruisdood toe, om redding te brengen.³⁷⁹ In de gekruisigde Jezus treedt God in contact met mensen (i.p.v. in de tempel) en openbaart hij zich als de liefdevolle en verzoenende God.³⁸⁰ In zijn opstanding openbaart Christus zich als Heer over alle dingen.

Het concurrentieaspect: Met zijn $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -openbaring legde Jezus bloot of mensen liever bezig waren met het verwerven en behouden van menselijke eer, roem, status en aanzien of met Gods $\delta\acute{o}\xi\alpha$.³⁸¹ Johannes concludeert in Joh. 12:43 dat veel Joden meer voldoening en vreugde vonden in menselijke eer, dan in de heerlijkheid die God openbaarde in Jezus en in de eer (d.i. goedkeuring en lof) die degenen ontvangen die Jezus’ en Gods eer liefhebben en zoeken. Na deze opsomming trek ik nog een laatste en voor mijzelf verrassende conclusie m.b.t. Johannes’ $\delta\acute{o}\xi\alpha$ -concept. In Joh. 12:41 heeft heerlijkheid niet zozeer te maken met schoonheid maar met grootheid (macht, status, geëerd worden) en indrukwekkendheid (onder de indruk raken van de macht, kracht, genade, goedheid en liefde van Jezus en God de Vader). Wie

³⁷⁶ Johannes maakt duidelijk dat Jezus o.a. de macht heeft over leven en dood (Joh. 10:18, 11:23-44) en over alle mensen (Joh. 17:2 vgl. 18:6). Hij bezit de kracht om wonderen te doen, te genezen en tot leven te wekken.

³⁷⁷ Met de beeldspraak van de wortel en jonge plant/loot die groeit/opklimt in Jes. 53:2 MT wordt het motief van het Messiaanse Koningschap (vgl. Jes. 11:1,10) opgeroepen (zie Bette e.a., *Jesaja*, p. 679, n. 8; Motyer, *Isaiah*, pp. 121-122, 427-428; Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 284, n. 1). Johannes betreft zowel de titel Messias als de titel koning (Joh. 1:49-50, 6:15, 12:13-15, 18:33,37,39, 19:3,12,14,15,19,21) op Jezus.

³⁷⁸ Vgl. Williams “Isaiah in John”, p. 115.

³⁷⁹ Lett concludeert hieruit dat nederigheid onderdeel is van Gods wezen en van zijn heerlijkheid (zie Lett, “Divine Identity”, pp. 171-172).

³⁸⁰ Joh. 1:14,17 (vgl. Ex. 34:6) en Joh. 3:16.

³⁸¹ Joh. 5:41,44, 7:18, 8:50,54, 12:43.

Jezus' grootheid en indrukwekkendheid ziet met ogen van geloof krijgt Jezus en God lief, vindt boven alles vreugde in Jezus' en Gods eer en koninklijke heerlijkheid (Joh. 12:43), zal Jezus publiekelijk gaan belijden en verheerlijken (Joh. 12:42) en zal leven vanuit de belofte en het verlangen eens zijn onverhulde koninklijke heerlijkheid te mogen zien (Joh. 17:24).

4.4 Evaluatie

Ik ben het onderzoek begonnen met de vraag op welke wijze het spreken over JHWH's heerlijkheid in Jes. 6 opgenomen en verwerkt is in Joh. 12:41, en met welk mogelijk doel de auteur dit heeft gedaan. Gedurende het onderzoek werd mij echter steeds meer duidelijk dat Jes. 52-53 niet buiten het onderzoek gelaten kon worden. Daarnaast ontdekte ik steeds meer hoeveel vraagstukken een rol spelen in het onderzoek naar de wijze waarop een NT-auteur een OT-tekst heeft gebruikt en geherinterpreteerd. Omdat Johannes in Joh. 12:41 niet één maar twee teksten uit Jesaja opvoert en herinterpreteert, werd het onderzoek nog uitgebreider. Daardoor is het onderzoek en deze scriptie groter geworden dan ik had gedacht. Dit roept bij mij de vraag op of het onderzoeksveld niet te groot was voor een masterscriptie.

Om antwoord te kunnen geven op mijn hoofdvraag heb ik de vraagstukken opgespoord die bepalend zijn voor de beantwoording van deze hoofdvraag. Door deze vraagstukken en de teksten uit Johannes en Jesaja goed te bestuderen ben ik gekomen tot een eigen standpunt inzake deze vraagstukken. Dat heeft ertoe geleid dat ik een goed onderbouwd antwoord heb kunnen geven op mijn hoofdvraag. Daarmee bestempel ik het onderzoek als geslaagd.

In mijn onderzoek gebruik ik de literair-grammaticaal-historische methode. De kracht van deze methode is dat ik daardoor aandacht heb besteed aan de literaire kenmerken van de teksten, aan hun historisch-culturele achtergrond en aan hun plaats in de heilshistorie. Deze methode is echter een moderne exegese- en uitlegmethode die afwijkt van de exegese- en uitlegmethode die NT-schrijvers gebruikt hebben (zie par. 3.4). Zo is typologie meer een theologische constructie dan onderdeel van de literair-grammaticaal-historische exegese. Ook roept deze methode de vraag op wat bedoeld wordt met 'historisch' in historische uitleg.

In mijn onderzoek hanteer ik een auteur-gerichte benadering. Ik heb mij gericht op het taalgebruik van de overgeleverde tekst en heb geprobeerd te achterhalen wat de auteur mogelijk bedoelde te zeggen in zijn historische en sociale context. Een gevaar van deze benadering is dat men te snel denkt te weten wat een auteur bedoeld zou kunnen hebben en dat men te weinig rekening houdt met het gegeven dat elke lezer vanuit zijn/haar eigen historische en sociale context betekenis verleent aan een tekst.

Ik heb vooral onderzoek gedaan naar de betekenis van woorden en zinnen in hun directe context. Dit heb ik gedaan vanuit een canonieke benadering. Bij het interpreteren van teksten heb ik in navolging van Johannes gebruik gemaakt van een canonieke interpretatie. Daarmee heb ik recht proberen te doen aan de betekenis van begrippen en motieven in andere (oudere) gedeelten in de Schrift. Ik ben mij ervan bewust dat ik hierdoor mogelijk meer betekenissen, motieven en/of aspecten aan het begrip 'heerlijkheid' verbonden heb dan de oorspronkelijke auteurs voor ogen hadden.

Tijdens het onderzoek zijn bij mij ook nieuwe vragen opgekomen waar ik onvoldoende op in kon gaan. Deze noem ik hier kort. Vanwege de parallel tussen Joh. 1:14 en 12:41 is vervolgonderzoek gewenst m.b.t. de interpretatie van en het verband tussen de begrippen *λόγος* en 'heerlijkheid' in Joh. 1:14, en wat dit betekent voor het *δόξα*-concept in Joh. 12. Ook is vervolgonderzoek nodig om te onderzoeken in hoeverre het terecht is dat ik Jes. 40:3 LXX niet op het spreken over heerlijkheid in Joh. 12:41 betrokken heb.³⁸² Tot slot vraagt mijn opvatting dat Jezus' heerlijkheid in Joh. 1:14 en 12:41 opgevat moet worden als een *hypostase* om verdere doordenking vanuit de Bijbelse theologie t.b.v. de systematische theologie.

³⁸² Williams betreft deze tekst wel op het begrip 'heerlijkheid' in Johannes (zie Williams, "Testimony", p. 108).

Bijlage 1 – Jes. 52:13-14 vertaald en vergeleken³⁸³

- Jes. 52:13 ἰδοὺ συνήσει ὁ παῖς μου καὶ ὑψωθήσεται καὶ δοξασθήσεται σφόδρα.
 LXX Zie, mijn knecht zal begrijpen en hij zal verhoogd en **zeer verheerlijkt/vereerd worden**.
- Jes. 52:13 הנה ישכיל עבדי ירום ונשא וגבה מאד
 MT Zie, mijn knecht zal verstandig handelen/voorspoedig zijn, hij zal verhoogd **en verheven** worden, **zeer hoog/verheven worden**.
- Jes. 52:13 הָא יַצְלַח עַבְדִּי מְשִׁיחָא יְרָאִם וְיִסְגִּי וְיִתְקַרְּ לְחַדְא:
 Tg. Jes. Zie, mijn knecht de Messias/gezalfde zal voorspoedig zijn, hij zal verhoogd/verheven/machtig **en groot/sterk**³⁸⁴ worden, en **zeer sterk/machtig worden**.
- Jes. 52:14 οὕτως ἀδοξήσῃ ἀπὸ ἀνθρώπων τὸ εἶδός σου
 LXX καὶ ἡ δόξα σου ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων,
 zo zal jouw verschijning verachtelijk/oneervol/zonder luister zijn **voor** mensen
 net als **jouw heerlijkheid voor** de mensen
- Jes. 52:14 ביםר כן-משחת מאיש מראהו ותארו מבני אדם
 MT zo misvormd/geschonden was zijn gezicht/gelaat **meer dan van** welk mens dan ook, **en zijn verschijning/vorm meer dan van** welke mensenkinderen ook.
- Jes. 52:14 ... בֵּית יִשְׂרָאֵל ... חִזְיוֹנָם וְיִתְהַלְּלוּ מִבְּנֵי אֲנָשָׁא:
 Tg. Jes. ‘het huis van Israël’... **hun verschijning** en **hun verschijning/glans/schoonheid** is **erger dan** die van de mensenkinderen.

³⁸³ De Aramese woorden en teksten uit de Targum zijn door mij vertaald a.h.v. de *online Comprehensive Aramaic Lexicon* (zie cal.huc.edu), Stenning, *The Targum of Isaiah* en Pauli, *The Chaldee Paraphrase on the Prophet Isaiah* (en de vertaling op <https://www.sefaria.org/>). De verschillen die ik van belang acht heb ik verschillende kleuren geven.

³⁸⁴ Ook mogelijk is de vertaling: ‘toenemen in getal/aantal’.

Bijlage 2 – Jes. 53:1-3 vertaald en vergeleken

- Joh. 12:38 *κύριε, τίς ἐπίστευσεν τῇ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίον κυρίου τίς ἀπεκαλύφθη;*
 NA28 **Heer**, wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
- Jes. 53:1 *κύριε, τίς ἐπίστευσεν τῇ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίον κυρίου τίς ἀπεκαλύφθη;*
 LXX **Heer**, wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
- Jes. 53:1 מִי הֶאֱמִין לְשִׁמְעַתְנוּ וְרוּעַ יְהוָה מִי-עַל נִגְלָתָהּ
 MT Wie heeft geloofd onze boodschap? En aan wie is de arm van de Heer geopenbaard?
- Jes. 53:1 מִן הַיָּמִין לְבִסְרוֹתָנָא דְּאִתְקוּף דְּרַע נְבוֹרְתָא דִּי בְדוּן עַל מִן אֲתַגְלִיאַת:
 Tg. Jes. Wie heeft geloofd **deze** boodschap van ons? En aan wie is **nu de kracht/macht van** de arm van de Heer geopenbaard?³⁸⁵
- Jes. 53:2 οὐκ ἔστιν εἶδος αὐτοῦ οὐδὲ **δόξα**· καὶ εἶδομεν αὐτόν, καὶ οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος·
 LXX hij had geen vorm of heerlijkheid, en wij zagen hem, en hij had geen vorm of schoonheid.
- Jes. 53:2 לֹא-תֵאָר לּוֹ וְלֹא הָדָר וְלֹא-נִגְרָאָהוּ מִרְאָה וְנִתְמַדְהוּ
 MT hij had geen vorm/verschijning van eer/glorie/majesteit (הָדָר),
 en als wij hem zagen geen verschijning/vorm waarnaar wij zouden verlangen/aantrekkelijk.
- Tg. Jes. לִיּה לֹא חִיּוּ חוּלָא חוּזִיָּה וְלֹא אִימְתִּיָּה אִימַת הַדִּיּוּט וְיֵהִי זֵו קוּדְשָׁא זֵוּיָּה דְּכָל דְּחִזּוּיָּהּ יִסְתַּכַּל בֵּיהּ
 53:2b Zijn vorm/verschijning zal niet een gewone verschijning zijn,
in en zijn vrees/angst niet van een eenvoudige (of achterlijke) persoon,
cal.huc.edu/ maar zijn verschijning/schoonheid zal heilig/rein zijn (vgl. Jes. 6:3)
 zodat iedereen die hem ziet met inzicht/aandacht/belangstelling zal kijken.
- Tg. Jes. בְּכּוּן יְהִי לְבוּסָרוֹ וְיִפְסִיק יְקָר כָּל מַלְכוּתָא יְהוּן חֲלָשׁוֹן וְדוּן הָא בְּאַנְשׁ בִּיבִין וּמוּזִמּוֹן עֵז לְמַר וּכְמָא דְהוּת
 53:3 מְסַלְקָא אִפִּי שְׁכִנְתָּא מִנְּנָא בְּסִרִּין וְלֹא חֲשִׁיבִין:
in Dan zal hij in verachting/schande zijn,
cal.huc.edu/ maar hij zal afsnijden/afkappen **de heerlijkheid/eer** van alle koninkrijken/heersers,
 zij zullen ziek/zwak en ellendig/ongelukkig worden.
 Zie, zoals iemand in leed/verdriet/pijn is en klaar (gemaakt) voor ziekte
 en het is net alsof hij heeft weggenomen het gezicht/gelaat **van de Shekina**
 omdat wij worden veracht en niet worden hooggeacht.

³⁸⁵ Vertaald a.h.v. Pauli, *The Chaldee Paraphrase on the Prophet Isaiah*, p. 182 en Jastrow, *Dictionary of the Targumim*, pp. 205, 323.

Bijlage 3 – Jes. 6:1, 3 en 5 vertaald en vergeleken

Jes. 6:1	εἶδον τὸν κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου, καὶ πλήρης ὁ οἶκος τῆς δόξης αὐτοῦ.
LXX	ik zag de Heer zitten op een troon, hoog en verheven, en de tempel was vol van zijn heerlijkheid.
Jes. 6:1	הִנָּאֲרָא אֶת-אֲדֹנָי יֹשֵׁב עַל-כִּסֵּא רַם וְנִשָּׂא וְשׁוֹלְיוֹ מְלֵאִים אֶת-הַהֵיכָל
MT	ik zag de Heer zitten op een troon, die hoog en verheven is en zijn zomen vulden de tempel.
Jes. 6:1	חֲזִיתִי יְיָ יִקְרָא דִּיּוּ שְׂרִי עַל כּוּרְסִיָּה רַם וּמִתְנַטֵּל בְּשָׁמַי מְרוֹמָא וּמְזִיו יְקָרִיָּה אֶתְמַלִּי הֵיכְלָא:
Tg. Jes.	ik zag de heerlijkheid van de Heer zitten op zijn troon, hoog en verheven tot in de hoogste hemelen en de tempel was gevuld met de verschijning/schoonheid/glans van zijn heerlijkheid.
Jes. 6:3	πλήρης πάσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ.
LXX	de hele aarde is vol van zijn heerlijkheid.
Jes. 6:3	מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ
MT	de volheid van heel de aarde ³⁸⁶ is zijn heerlijkheid. ³⁸⁷
Jes. 6:3	אִמְלִי כָּל אֶרְעָא זִיו יְקָרִיָּה:
Tg. Jes.	de hele aarde is vol van de verschijning/schoonheid/glans van zijn heerlijkheid.
Jes. 6:5	καὶ τὸν βασιλέα κύριον σαβαώθ εἶδον τοῖς ὀφθαλμοῖς μου.
LXX	en mijn ogen hebben de koning Heer Sebaoth gezien.
Jes. 6:5	כִּי אֶת-הַמֶּלֶךְ יְהוָה צְבָאוֹת רָאוּ עֵינַי
MT	want mijn ogen hebben de koning JHWH Sebaoth gezien.
Jes. 6:5	אַרְי יְיָ יִקְרַ טַבִּיחַ מְלֵךְ עֲלֵמְיָ יְיָ צְבָאוֹת חֲזָאָה עֵינַי:
Tg. Jes.	want mijn ogen hebben gezien de heerlijkheid van de shekimat van de eeuwige koning, ³⁸⁸ de Heer van de legermachten.

³⁸⁶ Het woord הָאָרֶץ kan vertaald worden met ‘het land’ of ‘de aarde/wereld’. De vertaling met ‘land’ is mogelijk wanneer vers 3 en 11 als antithetisch parallellisme worden beschouwd. In dat geval wordt מְלֵא (‘volheid’) opgevat als beschrijving van de eigenschap van הָאָרֶץ-כָּל om de hoge kwantiteit of kwaliteit van הָאָרֶץ uit te drukken (Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 135, 137). Volheid verwijst dan naar al het goede en mooie dat de aarde heeft voortgebracht en dat in het land Israël aanwezig is (Jes. 6:3) als gevolg van Gods aanwezigheid. Deze situatie zal echter veranderen door Gods oordeel waardoor zijn heerlijkheid niet meer aanwezig/ervaarbaar zal zijn met als gevolg dat de volheid van het land volgens Jes. 6:11-13 verloren zal gaan (zie Wagner, *Gottes Herrlichkeit*, pp. 166, 423, 450, vgl. pp. 142-143 waar Wagner parallellen trekt met Ex. 19:9, Ps. 74:1 en 80:5 tussen de aan- en afwezigheid van God(s *kabod*) en van ‘rook’, ‘rookdampen’, ‘een wolk’). Het spreken over heerlijkheid in de frasen מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ en מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ צְבָאוֹת zijn aan elkaar gerelateerd en mogelijk zelfs parallellen.³⁸⁶ Het woord צְבָאוֹת betekent ‘legermachten’ of ‘legers’ en verwijst naar JHWH’s heerschappij over hemel en aarde (Jes. 6:1-2, 6-7). Zijn heerschappij strekt zich uit over de gehele wereld (zie Oswalt, *Isaiah 1-39*, pp. 32,35-36; Routledge, *Narrative Substructure of Isaiah*, pp. 194-195, vgl. Jes. 10:5, 45:1-7). Daarom vertaal ik הָאָרֶץ in Jes. 6:3 met ‘de aarde/wereld’. De serafs zeggen dus dat God koning is over de hele aarde.

³⁸⁷ Deze zin kan vertaald worden met ‘heel de aarde is vol van zijn heerlijkheid’ (zie de LXX) met als betekenis dat Gods heerlijkheid zich uitspreidt over heel de aarde (zie Childs, *Isaiah*, p. 55; Motyer, *Isaiah*, p. 77; Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 181; Young, *Book of Isaiah*, p. 245). Deze wordt zichtbaar in de schoonheid en rijkdom van de schepping (Oswalt, *Isaiah 1-39*, p. 181 vgl. Ps. 19) en in Gods wereldheerschappij (Childs, *Isaiah*, p. 55). Ik geef de voorkeur aan de vertaling ‘de volheid van heel de aarde is zijn kabod’ die als moeilijkere lezing beschouwd kan worden de voorkeur. De Hebr. woordvolgorde en de afwijkende woordkeuze (het nomen מְלֵא i.p.v. een werkwoordsvorm van מְלֵא) zijn goede indicaties om מְלֵא te vertalen met ‘volheid’. De frase ‘(de) volheid van heel aarde’ vat ik net als Young op als het subject van deze zin. Dit betekent dat Gods heerlijkheid niet beperkt is tot de schepping (zie Young, *Book of Isaiah*, p. 245). Verder is uit het antithetisch parallellisme tussen Jes. 6:1 (‘zijn zomen/heerlijkheid vulde heel de tempel’) en Jes. 6:3 - מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ en uit Jes. 6:5 op te maken dat nog niet heel de wereld Gods heerlijkheid weerspiegelt. Gods heerschappij wordt nog niet overal erkend en zijn morele wil nog niet overal gedaan (Jes. 6:5). De volheid van heel(!) de aarde is dus nog niet gerealiseerd. God werkt wel toe naar dit doel (Jes. 1:2-4, 4:2-6, 11:9) en geeft de belofte dat eens alle vlees zijn heerlijkheid zal zien (Jes. 6:3, 40:5, vgl. Bette e.a., *Jesaja*, p. 211; Jin, *Doxa*, pp. 43-46, 49; Smith, *Isaiah 1-39*, pp. 190-191).

³⁸⁸ Of: ‘de eeuwige koning’.

Bijlage 4 – Jes. 6:10 vertaald en vergeleken

Jes. 6:10 (MT)	Jes. 6:10 (Tg)	Jes. 6:10 (LXX)	Joh. 12:40 (NA28)
<p>הַשְׁמֵן לִבִּי-³⁸⁹ הָעֵם הַזֶּה וְאֶזְנוֹ הַכֶּבֶד וְעֵינָיו³⁹⁰ הַשֵּׁעַ</p> <p>פֶּן- יִרְאֶה בְּעֵינָיו³⁹¹ וּבְאָזְנוֹ יִשְׁמַע וְלִבּוֹ³⁹² יִבִּין וְשָׁב³⁹³ וְיִרְפָּא³⁹⁴ לֹ</p>	<p>טַפִּישׁ לִבִּיה דְּעַמָּא יִהְיֶה וְאִדְנוּהִי יִקָּר וְעֵינוּהִי עֲמַעֵם</p> <p>דְּלִמָּא יִחִזֵּן עֵינֵיהוּן וּבְאִדְנוּהוּן יִשְׁמַעוּן וּבְלִבְהוּן יִסְתַּכְּלוּן וְיִתּוּבוּן וְיִשְׁתַּבְּקוּ לְהוּן:</p>	<p>ἐπαχύνθη³⁹⁵ γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ τοῖς ὤσιν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμμυσαν³⁹⁶, μήποτε³⁹⁷ ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς ὤσιν ἀκούσωσιν καὶ τῇ καρδίᾳ συνῶσιν³⁹⁸ καὶ ἐπιστρέψωσιν³⁹⁹ καὶ ἰάσομαι αὐτούς.</p>	<p>τετύφλωκεν αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἐπώρωσεν αὐτῶν τὴν καρδίαν, ἵνα μὴ ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ νοήσωσιν τῇ καρδίᾳ καὶ στραφῶσιν, καὶ ἰάσομαι αὐτούς.</p>

Jes. 6:10 (MT)	Tg. Jes. 6:10 (Tg. Jon.)	Jes. 6:10 (LXX)	Joh. 12:40 (NA28)
<p>Maak vet het hart van dit volk en maak hun oren ongevoelig en sluit/verblind hun ogen!</p> <p>zodat het niet ziet met hun ogen, en het met hun oren hoort, en het met zijn hart begrijpt en zich bekeert, en hij het geneest.</p>	<p>Maak vet het hart van dit volk en maak hun oren ongevoelig en sluit/verblind hun ogen!</p> <p>zodat zij niet zien met hun ogen, en zij met hun oren horen, en met hun hart begrijpen en zich bekeren, en het zal hen worden vergeven.</p>	<p>want vet is het geworden het hart van dit volk en hun oren ongevoelig om te horen en hun ogen hebben zij gesloten</p> <p>zodat zij niet zien met hun ogen en zij met hun oren horen en met het hart begrijpen en zich bekeren en ik hen zou genezen.</p>	<p>Hij heeft verblind hun ogen en hij heeft verhard hun hart, zodat zij niet zien met hun ogen en begrijpen met het hart en zich bekeren en ik hen zou genezen.</p>

³⁸⁹ Vertaling: 'maak het hart vet!' (Hif. - Imperatief Act. – 2 sing.).

³⁹⁰ Vertaling: 'verblind hun ogen!' (Hif. - Imperatief Act. – 2 sing.).

³⁹¹ Vertaling: 'het ziet met hun ogen' (Qal - Ipf. 3 sing.).

³⁹² Vertaling: 'en met zijn hart begrijpt' (Qal - Ipf. 3 sing.).

³⁹³ Vertaling: 'en zich bekeert' of 'en terugkeert/omkeert' (Qal - Ptc. Act.).

³⁹⁴ Vertaling v/d frase: 'en hij het (d.i. het volk) geneest' (Qal - Perf. 3 sing.).

³⁹⁵ Ind. Aor. Pass. – 3 Sing. (van de stam παχύνω). Vertaling: 'het is vet/zwaar/ongevoelig geworden.'

³⁹⁶ Ind. Aor. Act. – 3 Plur. (van de stam καμμύω). Vertaling: 'zij hebben de ogen gesloten'.

³⁹⁷ Vertaling: 'zodat...niet'.

³⁹⁸ Ind. Aor. Act. – 3 Plur. (van de stam συνήμι). Vertaling: 'zij begrijpen', 'zij wijs/verstandig zijn'

³⁹⁹ Ind. Aor. Act. – 3 Plur. (van de stam ἐπιστρέφω). Vertaling: 'zij terugkeren'.

Bibliografie

- Biblia Hebraica Stuttgartensia, 5de editie, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.
- Leslie C. Allen, *A Theological Approach to the Old Testament: Major Themes and New Testament Connections*, Eugene, OR: Cascade, 2014.
- Timothy R. Ashley, *The book of Numbers*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 1993.
- James L. Bailey & Lyle D. vander Broek, *Literary Forms in the New Testament: A Handbook*, Louisville: Westminster/John Knox, 1992.
- C.K. Barret, *The Gospel According to St. John: An Introduction with Commentary and Notes on the Greek text*, Philadelphia: Westminster, 1978.
- Jörg Barthel, *Prophetenwort und Geschichte: die Jesajaüberlieferung in Jes 6-8 und 28-31*, FAT 19, Tübingen: Mohr Siebeck, 1997.
- Richard Bauckham, *Gospel of Glory: Major Themes in Johannine Theology*, Grand Rapids: Baker Academic, 2015.
- Richard Bauckham, "Biblical Theology and the Problems of Monotheism" in Craig Bartholomew, et al. (eds.), *Out of Egypt: Biblical Theology and Biblical Interpretation*, Vol. 5, Scripture and Hermeneutics series, Grand Rapids: Zondervan, 2004.
- G. K. Beale & D. A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Academic, 2007
- G. K. Beale, "Colossians" in G. K. Beale & D. A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*, Grand Rapids: Baker Academic, 2007
- G.K. Beale, *We Become What We Worship: A Biblical Theology of Idolatry*, Nottingham: Apollos, 2008.
- George R. Beasley-Murray, *John*, WBC 36, Waco, Texas: Word, 1987.
- Christopher A. Beetham, *Echoes of Scripture in the Letter of Paul to the Colossians*, Leiden: Brill, 2008.
- Kenneth Berding, "An Analysis of Three Views on the New Testament Use of the Old Testament" in Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three views of the New Testament use of the Old Testament*, Counterpoints: Bible & Theology, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- J.C. Bette, M.J. Paul & G. van den Brink, *Studiebijbel Hooglied – Jesaja (SBOT 9)*, Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2012.
- Otto Betz, "Jesus and Isaiah 53" in William H. Bellinger & William R. Farmer (eds.), *Jesus and the Suffering Servant: Isaiah 53 and Christian Origins*, Eugene, Oregon: Wipf & Stock, 1998.

- Johannes Beutler, *Das Johannesevangelium: Kommentar*, Freiburg: Herder, 2013
- Willam A.M. Beuken, *Jesaja 1-12*, THKaT, Freiburg: Herder, 2003.
- Joseph Blenkinsopp, *Ezekiel – Interpretation: A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2012.
- Daniel I. Block, *The book of Ezekiel, Chapters 1-24*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 1997.
- Darrel L. Bock, “Single Meaning, Multiple Contexts and Referents: The New Testament’s Legitimate, Accurate, and Multifaceted Use of the Old” in Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three views of the New Testament use of the Old Testament*, Counterpoints: Bible & Theology, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Joseph Fabry (ed.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, Volume VII, Grand Rapids: Eerdmans, 1995.
- G. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren, Heinz-Joseph Fabry (ed.), *Theological Dictionary of the Old Testament*, Volume 15, Grand Rapids: Eerdmans, 2006.
- Daniel J. Brendsel, *"Isaiah Saw His Glory": The Use of Isaiah 52–53 in John 12*, Boston: De Gruyter, 2014.
- P.D.H. Broers, *Woordenboek van het Bijbels Hebreeuws*, Nieuw-Lekkerland: De Haan Boeken, 2011.
- Raymond E. Brown, *The Gospel According to John*, AB, New York: Doubleday, 1966.
- Raymond E. Brown, *The Gospel and Epistles of John: A Concise Commentary*, Collegeville, Minnesota: Liturgical Press, 1988.
- Raymond E. Brown, *An Introduction to the New Testament: The Abridged Edition*, AYBRL, Edited by Marion Soards, London: Yale University Press, 2016.
- F.D. Bruner, *The Gospel of John: A Commentary*, Grand Rapids: Eerdmans, 2012.
- Rudolf Bultmann, *Das Evangelium des Johannes*, KEK, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- Richard A. Burridge, “Biography” in S.E. Porter (ed.), *Handbook of Classical Rethoric in the Hellenistic Period, 330 B.C.–A.D. 400*, Leiden: Brill, 1997.
- Don A. Carson, *The Gospel According to John*, PNTC, Grand Rapids: Eerdmans, 1991.
- J. David Cassel, “Patristic Interpretation of Isaiah”, in Claire Mathews McGinnis & Patricia K. Tull (eds.), *“As Those Who Are Taught”: The Interpretation of Isaiah from the LXX to the SBL*, SBLSS 27, 2006.

- Nicole Chibici-Revneanu, *Die Herrlichkeit des Verherrlichten. Das Verständnis der δόξα im Johannesevangelium*, WUNT II.231, Tübingen: Mohr Siebeck, 2007.
- Brevard S. Childs, *The book of Exodus – A critical, Theological Commentary*, OTL, Louisville: Westminster John Knox Press, 1974/2004.
- Brevard S. Childs, *Isaiah*, OTL, Louisville: John Knox, 2001.
- Bruce D. Chilton, *The Glory of Israel, The Theology and Provenience of the Isaiah Targum*, JSOTSup 23, Sheffield: JSOT Press, 1982.
- Abner Chou, *The Hermeneutics of the Biblical Writers: Learning to Interpret Scripture From the Prophets and Apostles*, Grand Rapids: Kregel Academic, 2018.
- Dennis R. Cole, *Numbers: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture*, NAC 3B, Nashville: B&H Publishing Group, 2000.
- Michael D. Coogan, *The Old Testament; A historical and literary introduction to the Hebrew Scriptures*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Peter C. Craigie, *The book of Deuteronomy*, NICOT, Grand Rapids, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing & Co, 1976.
- Sonya S. Cronin, *Raymond Brown, 'The Jews,' and the Gospel of John: From Apologia to Apology*, London: Bloomsbury T&T Clark, 2015.
- Frederick William Danker (ed.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, BDAG 3rd., Chicago: Chicago Press, 2000.
- Benjamin J. Davidson, *The analytical Hebrew and Chaldee Lexicon*, London: Samuel bagster & Sons Ltd., 1970.
- Raymond B. Dillard & Tremper Longman III, *Inleiding op het Oude Testament*, Heerenveen: Groen, 2000.
- Bernhard Duhm, *Das Buch Jesaia*, HKAT, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1892, 2nd ed., 1902.
- Bart D. Ehrman, *The New Testament: A Historical Introduction To The Early Chrstian Writings*, Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Peter Enns, *Exodus*, NIVAC, Grand Rapids: Zondervan, 2000.
- Peter Enns, “Fuller Meaning, Single Goal: A Christotelic Approach to the New Testament Use of the Old in Its First-Century Interpretive Environment” in Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three views of the New Testament use of the Old Testament*, Counterpoints: Bible & Theology, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- Eldon Jay Epp & Gordon D. Fee, *Studies in the Theory and Method of New Testament Textual Criticism*, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 1993/2000.

- Eldon Jay Epp, "The Papyrus Manuscripts of the New Testament" in Bart D. Ehrman & Michael William (eds.), *The Text of the New Testament in Contemporary Research: Essays on the Status Quaestionis*, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 1995.
- Eldon Jay Epp, *Perspectives on New Testament Textual Criticism: Collected Essays, 1962-2004*, NovTSup 116, Leiden: Brill, 2005.
- Craig A. Evans, "Isaiah 52:13-53:12 in the Letters of Peter, Paul, Hebrews and John" in Darrell L. Bock & Mitch Glaser (eds.), *The Gospel According to Isaiah 53: Encountering the Suffering Servant in Jewish and Christian Theology*, Grand Rapids: Kregel, 2012.
- Craig E. Evans, *To See and Not Perceive: Isaiah 6:9-10 in Early Jewish and Christian Interpretation*, Seffield: Sheffield Academic, 1989 (JSOTSup64, 1989).
- Gordon D. Fee, *New Testament Exegesis: A Handbook for Students and Pastors*, Louisville: John Knox, 2002
- Paul V.M. Flesher & Bruce D. Chilton, *The Targums: A critical Introduction*, SAIS 12, Leiden: Brill, 2011.
- Joseph A. Fitzmyer, *The Semitic Background of the New Testament; Volume 1: Essays on the Semitic Background of the New Testament*, BRS, Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 1997.
- Henri Frankfort, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago: University of Chicago Press, 1948.
- August von Gall, *Die Herrlichkeit Gottes. Eine Biblisch-Theologische Untersuchung ausgedehnt über das Alte Testament, die Targume, Apokryphen, Apokalypsen und das Neue Testament*, Giessen: Ricker'sche Verlagsbuchhandlung, 1900.
- Willem van Gemeren (ed.), *Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, vol. 2, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Willem van Gemeren (ed.), *Dictionary of Old Testament Theology & Exegesis*, vol. 4, Grand Rapids: Zondervan Publishing House, 1997.
- Wilhelm Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, 18. Auflage, Heidelberg: Spinger, 2010.
- Robert K. Gnuse, *No Other Gods: Emergent Monotheism in Israel*, JSOTSup 241, Sheffield: Sheffield Academic, 1997.
- John Goldingay, *Approaches to Old Testament Interpretation*, Toronto: Clements, 2002.
- John Goldingay & David Payne, *A critical and exegetical Commentary on Isaiah 40-55*, London: Bloomsbury T&T Clark, 2014.
- F.W. Grosheide, *Het Heilig Evangelie volgens Johannes I: Hoofdstukken 1-7*, KNT, Amsterdam: Van Bottenburg, 1950.

- F.W. Grosheide, *Het Heilig Evangelie volgens Johannes II: Hoofdstukken 8-21*, KNT, Amsterdam: Van Bottenburg, 1950.
- George H. Guthrie, *2 Corinthians*, Baker Exegetical Commentary on the New Testament, Grand Rapids: Baker Academic, 2015.
- Victor P. Hamilton, *Exodus: An Exegetical Commentary*, Grand Rapids: Baker Academic, 2011.
- Anthony Tyrrell Hanson, *Studies in Paul's Technique and Theology*, Eugene, Oregon: Wipf & Stock, 1974.
- Edwin Hatch & Henry A. Redpath (eds), *Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, Part 1, Oxford: Clarendon Press, 1897.
- Edwin Hatch & Henry A. Redpath (eds), *Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, Part 2, Oxford: Clarendon Press, 1897.
- Edwin Hatch & Henry A. Redpath (eds), *Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books)*, Supplement, Oxford: Oxford: Clarendon Press, 1906.
- P. M. Hensels, *Nieuwtestamentisch Grieks: Een beknopte grammatica*, Bussum: Coutinho, 2008.
- Andrew E. Hill, 'Daniel' in Tremper Longman III & David E. Garland (ed.), *Daniel – Malachi*, EBC 8, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- William L. Holladay, *A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden: Brill, 1988.
- Mary G. Houston, *Ancient Egyptian, Mesopotamian & Persian Costume*, London: Black, 1954.
- Marcus Jastrow, *Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Leipzig: Oriental Printer, 1903.
- Ernst Jenni & Claus Westermann, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament – Band I*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1984.
- Ernst Jenni & Claus Westermann, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament – Band II*, München: Chr. Kaiser Verlag, 1984.
- Soo K. Jin, *Δόξα and Related Concepts in the Fourth Gospel: An Inquiry into the Manifestation of δόξα in Jesus' Cross*, Pretoria: University of Pretoria, 2007.
- Otto Kaiser, *Das Buch des Propheten Jesaja: Kapitel 1-12*, ATD17, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1981.

- Walter C. Kaiser, "Exodus" in Tremper Longman & David E. Garland (ed.), *Genesis-Leviticus*, EBC 1, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- Walter C. Kaiser, "Single Meaning, Unified Referents: Accurate and Authoritative Citations of the Old Testament by the New Testament" in Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three views of the New Testament use of the Old Testament*, Counterpoints: Bible & Theology, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- Gerhard Kittel (ed.), *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Band II, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1990.
- Gerhard Kittel (ed.), *Theological Dictionary of the New Testament*, Vol. III, Translated by Geoffrey W. Bromiley, Grand Rapids: Eerdmans, 1964.
- Jan L. Koole, *Isaiah: part 3, Vol. 2: Isaiah 49-55*, HCOT, Leuven: Peeters, 1998.
- Marjo C.A. Korpel & Johannes C. de Moor, *The Structure of Classical Hebrew Poetry: Isaiah 40-55*, Leiden: Brill, 1998.
- Andreas J. Köstenberger, "The Destruction of the Second Temple and the Composition of the Fourth Gospel", TRINJ 26NS (2005).
- Andreas J. Köstenberger, "The Glory of God in John's Gospel and Revelation," in Christopher W. Morgan & Robert A. Peterson (eds.), *The Glory of God*, Theology in Community (TC 2), Wheaton: Crossway, 2010.
- J.G. van der Land, *Van Abraham tot David; de oudste geschiedenis van het volk Israël*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 1993.
- Jonathan Lett, "The Divine Identity of Jesus as Reason for Israel's Unbelief", *JBL* 135 (2016).
- J.P. Lettinga, *Grammatica van het Bijbels Hebreeuws*, Leiden: Brill, 2000.
- H.C. Leupold, *Exposition of Isaiah – Vol. 1: Chapters 1-39*, Welwyn, Herts: Evangelical Press, 1977.
- William Loader, *Jesus in John's Gospel. Structure and Issues in Johannine Christology*, Grand Rapids: Eerdmans, 2017.
- Jack R. Lundbom, *Deuteronomy: A Commentary*, Grand Rapids: Eerdmans, 2013.
- Jonathan Lunde, "An Introduction to Central Questions in the New Testament Use of the Old Testament" in Kenneth Berding & Jonathan Lunde (eds.), *Three views of the New Testament use of the Old Testament*, Counterpoints: Bible & Theology, Grand Rapids: Zondervan, 2008.
- Thomas W. Mann, *Deuteronomy*, WBC 5, Louisville: Westminster John Knox, 1995.
- James F. McGrath, *John's Apologetic Christology: Legitimation and Development in Johannine Christology*, SNTSMS 111, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

- John F. McHugh, *A Critical and Exegetical Commentary on John 1-4*, Edited by Graham N. Stanton, ICC, London: T&T Clark, 2009.
- Eugene H. Merrill, *Haggai, Zechariah, Malachi: An Exegetical Commentary*, Biblical Studies Press, 2003.
- Maarten J. J. Menken, *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel: Studies in Textual Form*, CBET 15, Kampen: Kok Pharos, 1996.
- J. Ramsay Michaels, *The Gospel of John*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 2010.
- Stephen R. Miller, *Daniel*, NAC 18, Nashville: B&H Publishing Group, 1994.
- Francis J. Moloney, *Johannine Studies 1975–2017*, WUNT I 372, Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.
- Johannes de Moor (ed.), *A Bilingual Concordance to The Targum of the Prophets, Vol. 10*, Leiden: Brill, 2002.
- J. Alec Motyer, *The prophecy of Isaiah: An introduction & commentary*, Downers Grove, Illinois: IVP Academic, 1993.
- Takamitsu A. Muraoka, *Greek Hebrew Aramaic Two Way Index to the Septuagint*, Leuven: Peeters, 2010.
- Jerome H. Neyrey, “*Despising the Shame of the Cross: Honor and Shame in the Johannine Passion Narrative*”, *Semeia* 68, 1994.
- Carol A. Newsom & Brennan W. Breed, *Daniel: A commentary*, OTL, Louisville: John Knox, 2014.
- Martin Noth, *Numbers: A commentary*, OTL, Philadelphia: Westminster Press, 1968.
- Peter T. O’Brien, *Hebrews*, PNTC, Grand Rapids: Eerdmans, 2010.
- John N. Oswalt, *The Book of Isaiah: chapters 1-39*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 1986.
- John N. Oswalt, *The Book of Isaiah: chapters 40-66*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 1998.
- O. Palmer Robertson, *The Books of Nahum, Habakkuk, and Zephaniah*, NICOT, Grand Rapids: Eerdmans, 1990.
- C.W.H. Pauli, *The Chaldee Paraphrase on the Prophet Isaiah*, London: London Society’s House, 1871.
- David L. Petersen, *The prophetic literature; An introduction*, Louisville: John Knox, 2002.
- Anthony Phillips, *Deuteronomy*, CBC, Cambridge: University Press, 1973.

- Stanley E. Porter, "The Use of the Old Testament in the New Testament: A Brief Comment on Method and Terminology" in Craig A. Evans & James A. Sanders (eds.), *Early Christian Interpretation of the Scriptures of Israel: Investigations and Proposals*, JSNTSup 148, SSEJC 5, Sheffield: Sheffield Academic, 1997.
- Norman W. Porteous, *Daniel: A commentary*, Philadelphia: Westminster Press, 1965.
- Iain W. Provan, V. Philips. Long, Tremper Longman, *A Biblical History of Israel*, Louisville: John Knox, 2003.
- Günter Reim, "Wie der Evangelist Johannes gemäss Joh. 12:37ff. Jesaja 6 gelesen hat", *ZNTW* 92, Berlin: De Gruyter, 2001.
- John L. Ronning, "The Targum of Isaiah and the Johannine Literature", *WTJ* 69, Philadelphia: Westminster, 2007.
- Robin Routledge, *Narrative Substructure of Isaiah*, *TynBul* 55.2, 2004.
- John F. A. Sawyer, *The Fifth Gospel: Isaiah in the History of Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Todd A. Scacewater, "The Predictive Nature of Typology in John 12:37-41", *WTJ* 75, Philadelphia: Westminster, 2013.
- Thomas R. Schreiner, *The King in His beauty: a biblical theology of the Old and New Testament*, Grand Rapids: Baker Academic, 2013.
- Heinrich von Siebenthal, *Griechische Grammatik zum Neuten Testament: Neubearbeitung und Erweiterung der Grammatik Hoffmann / von Siebenthal*, Basel: Brunnen Verlag, 2011.
- Moisés Silva, "The New Testament Use of the Old Testament: Text Form and Authority" in D. A. Carson & John D. Woodbridge (eds.), *Scripture and Truth*, Grand Rapids: Baker Academic, 1992.
- Moisés Silva, "Old Testament in Paul" in Gerald F. Hawthorne (eds.), *Dictionary of Paul and His Letters*, Downers Grove: IVP, 1993.
- Dwight M. Smith, *John*, ANTC, Nashville: Abingdon, 1999.
- Gary V. Smith, *Isaiah 1-39: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture*, NAC 15a, Nashville: B & H Publishing Group, 2007.
- Eveline van Staalduine-Sulman, "The Aramaic Song of the Lamb" in Johannes C. de Moor & Wilfred G. E. Watson (ed.), *Verse in Ancient Near Eastern Prose*, Neukirchen-Vluyn: Neukircher Verlag, 1993.
- Bernhard Stein, *Der Begriff K^eBod Jahweh und seine Bedeutung für die Alttestamentliche Gotteserkenntnis*, Emsdetten: Verlags-Anstalt, 1939.

- John F. Stenning (ed.), *The Targum of Isaiah*, Oxford: Clarendon, 1949.
- Jerry L. Sumney, "Writing "in the Image" of Scripture: The Form and Function of References to Scripture in Colossians", in Christopher D. Stanley (ed.), *Paul and Scripture: Extending the Conversation*, SBL, ECL 9, Atlanta: 2012.
- Marvin A. Sweeney, *1 & 2 Kings: A commentary*, OTL, Louisville: John Knox Press, 2013.
- R. de Vaux, *Hoe het oude Israël leefde: de instellingen van het Oude Testament*, Roermond: Romen & Zonen, 1960.
- Pieter de Vries, *De heerlijkheid van JHWH in het Oude Testament*, Heerenveen: Groen, 2010.
- Pieter de Vries, *The Kabod of YHWH in the Old Testament: With Particular Reference to the Book of Ezechiel*, Leiden: Brill, 2016.
- Thomas Wagner, *Gottes Herrlichkeit: Bedeutung und Verwendung des Begriffs kabôd im Alten Testament*, VTSup 151, Leiden: Brill, 2012.
- Daniel B. Wallace, *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*, Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 1996.
- Bruce K. Waltke & Charles Yu, *An Old Testament Theology: An Exegetical, Canonical, and Thematic Approach*, Grand Rapids: Zondervan, 2007.
- Bruce K. Waltke & Cathy J. Fredricks, *Genesis: A commentary*, Grand Rapids: Zondervan, 2001.
- Jan Van der Watt, *An introduction to the Johannine Gospel and letters*, London: T&T Clark, 2007.
- John D. W. Watts, *Isaiah 34-66*, WBC 25, Waco: Word, 1987.
- Artur Weiser, *The Psalms: A Commentary*, OTL, Philadelphia: Westminster John Knox, 1962.
- Claire .H. Williams, "Isaiah in John's Gospel," in Steve Moyise & Maarten J.J. Menken (eds.), *Isaiah in the New Testament: The New Testament and the Scriptures of Israel*, New York: T&T Clark, 2005.
- Claire H. Williams, "The Testimony of Isaiah and Johannine Christology," in Claire Mathews McGinnis & Patricia K. Tull (eds.), "As Those Who Are Taught": *The Interpretation of Isaiah from the LXX to the SBL*, SBLSS 27, 2006.
- H.G.M. Williamson, *Isaiah 6-12: A Critical and Exegetical Commentary*, ICC, London: Bloomsbury T&T Clark, 2018.
- Frances M. Young, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*. Cambridge: CUP, 1997.

-Jean Zumstein, *Das Johannesevangelium*, KEK 2, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2016.

Geraadpleegde websites:

<https://biblehub.com/interlinear/study/isaiah/6.htm>

<https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-hebraica-stuttgartensia-bhs/lesen-im-bibeltext/>

<https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/septuaginta-lxx/lesen-im-bibeltext/>

<https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/novum-testamentum-graece-na-27/lesen-im-bibeltext/>

<https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/novum-testamentum-graece-na-28/lesen-im-bibeltext/>

<http://cal.huc.edu/>

<http://ccat.sas.upenn.edu/nets/edition/33-esaias-nets.pdf>

<http://www.greekdoc.com/lxx/isa06.html>

<http://www.qbible.com/hebrew-old-testament/isaiah/1.html#6>

https://www.sefaria.org/Targum_Jonathan_on_Isaiah.6?lang=bi

<http://www.tyndalearchive.com/TABS/Jastrow/index.htm>

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Johan Speksnijder

Titel masterthesis: Jesaja zag zijn heerlijkheid: Een Bijbeltheologisch onderzoek naar het δόξα-conc

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Gouda 4-10-2019

J. Speksnijder

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Gouda 4-10-2019

J. Speksnijder

DATAMANAGEMENTPLAN

(versie: 20190213)

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Johan Speksnijder
NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Dr. J.L.H. Krans & Dr. M.C.A. Korpel
DATUM: 04-10-2019
VERSIE: Eindversie

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE: Jesaja zag zijn heerlijkheid: Een Bijbeltheologisch onderzoek naar het δόξα-concept in Joh. 12:41.

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

Literatuurstudie, Bijbeltheologisch- en exegeseonderzoek. Ik gebruik in mijn onderzoek de literair-grammaticaal-historische methode. Ik hanteer een synchrone benadering, waarbij ik gebruikmaak van bepaalde literaire instrumenten die vanuit de literaire-kritiek worden aangereikt. Ik richt mij op de eindvorm van de ons overgeleverde teksten en de betekenis van woorden en zinnen in hun directe context.

TYPEN ONDERZOEKSDATA: schriftelijke bronnen (literatuur), zelfgemaakte afbeelding.

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN: Oktober 2017 t/m September 2019

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: PC, Windows 10, Office 12, Online Bible

BESTANDSFORMATEN: DOCX, PDF, XLSX, JPG

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): 1 GB

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: Op mijn thuiscomputer

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: Op mijn thuiscomputer

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: Johan Speksnijder

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: Johan Speksnijder

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: Johan Speksnijder

PRIVACYGEVOELIGE DATA: **NEE**

INDIEN JA HOE ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN PERSONEN GEREGELD:

6. Overige zaken

N.V.T.

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____

Naam, handtekening:

Jan Krane-Plaisier

Datum:

4-10-2019

=====

TOELICHTING

Ad 1. Algemeen

Noteer de datum waarop het datamanagementplan is ingevuld en noteer de versie bijv. 1.0.

In de loop van het onderzoek kunnen mogelijk zaken als de onderzoeksmethode wijzigen of bij nader inzien toch privacygevoelige issues gaan spelen. Wijzig dan naast de betreffende paragraaf ook de datum en het versienummer.

Vul alle velden in, of vermeld expliciet: niet van toepassing/n.v.t.

Ad 2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

Geef een korte omschrijving van het onderzoek en beschrijf welke onderzoeksmethoden gebruikt gaan worden.

Omschrijf het type onderzoeksdata, zoals schriftelijke bronnen (archieven, literatuur), transcripties, interviews (bijv. beeld- en geluidsopnamen), verslagen, vragenlijsten, enquêteresultaten, afbeeldingen.

Vermeld ook als het bijvoorbeeld ruwe data of afgeleide data betreft.

Ad 3. Technische aspecten

Wordt specifieke hardware gebruikt naast pc/laptop? Wordt specifieke software gebruikt bijv. voor data-analyse? Bestandsformaten kunnen bijvoorbeeld zijn: DOCX, TXT, XLSX, PDF, WAV, JPG.

De omvang van bestanden kan weergegeven worden in megabyte, gigabyte of terabyte. Geef in ieder geval een globale schatting indien bij aanvang van het onderzoek nog niet precies de omvang te bepalen is.

Sla data tijdens het onderzoek op de juiste (veilige) locatie op. Bijvoorbeeld privacygevoelige data op de Home-directory van de Vrije Universiteit. De H-schijf van de VU is overigens altijd de meest veilige opslaglocatie. Sla privacygevoelige data nooit in de cloud op. Gebruik clouddiensten uitsluitend voor het opslaan van standaard data, zoals een wetenschappelijk artikel in PDF. USB-sticks en de eigen laptop zijn eveneens ongeschikt voor opslag van (privacygevoelige) data. Deze kunnen immers verloren of gestolen worden of beschadigd raken.

Denk ook aan een goede, veilige en regelmatige back-up van de versies van je masterscriptie.

Na afloop van het onderzoek kunnen data gepubliceerd worden als onderdeel van de masterscriptie, bijvoorbeeld in een bijlage. Dat geldt met name voor kleine dataverzamelingen, die geen privacygevoelige gegevens bevatten. Via de bibliotheek PThU kunnen (geanonimiseerde) data als losse bestanden bij de scriptie worden gearchiveerd. Via de bibliotheek PThU kunnen bestanden met privacygevoelige data worden gearchiveerd in een speciaal daarvoor beschikbare data-opslag faciliteit van de VU (ArchStor/DarkStor).

Ad 4. Verantwoordelijkheden

In het kader van wetenschappelijke integriteit is het belangrijk om te beschrijven op welke wijze data veilig opgeslagen zijn en beheerd worden. Daarmee wordt o.a. de controleerbaarheid van de data gewaarborgd. Zie ook de Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit 2018 (te vinden op www.ptu.nl/Onderzoek-PThU/Academic_Integrity/).

Geef aan wie de data tijdens het onderzoek beheert. Dat zal veelal de student zelf zijn. Heeft echter de scriptiebegeleider ook toegang? Na afloop kan de student het beheer overdragen aan de PThU (bibliotheek).

Laat ook geïnterviewden weten, hoe (privacygevoelige) data worden beheerd en door wie.

Ad 5. Juridische en ethische aspecten

Omschrijf wie (mede-)eigenaar is van de data.

Indien er sprake is van privacygevoelige gegevens is het noodzakelijk zeer zorgvuldig om te gaan met de verzamelde onderzoeksdata. Denk daarbij aan persoonsgegevens (naam, adres, leeftijd, geslacht), maar ook aan het BSN of religieuze overtuiging.

Sla deze dus altijd veilig op (zie ad 3). Voorkom datalekken! Laat geïnterviewden weten hoe met de data wordt omgegaan. Vraag hen via een zogeheten *Informed consent-formulier* vooraf om toestemming te geven voor het onderzoek en het gebruik en de opslag van de onderzoeksdata. Geef aan dat je de verzamelende data uitsluitend gebruikt voor jouw onderzoek.

Anonimiseer zo veel mogelijk de data.

Ad. 6 Overige zaken

Vermeld hier onderwerpen die niet ondergebracht konden worden bij eerdere onderdelen.

Overleg te allen tijde met je begeleiders indien zaken niet helder zijn, je twijfelt over de juiste wijze van data verzamelen of over het opslaan van data. Of vraag advies aan de bibliotheek PThU.

PThU, Amsterdam/Groningen
(bestandsversie: 20190213)